Tercüman
1001 TEMEL ESER.
29

YAZAN :
WİLL DURANT

TÜRKÇESİ :
ORHAN BAHAEDDİN

İSLÂM MEDENİYETİ

Tercüman gazetesinde hazırlanan
bu eser Kervan Kitapçılık A. Ş.
ofset tesislerinde basılmıştır

1001 Temel Eser'i iftiharla sunuyoruz

Tarihimize mânâ, millî benliğimize güç katan kütüphaneler dolusu birbirinden seçme eserlere sahip bulunuyoruz. Edebiyat, tarih, sosyoloji, felsefe, folklor gibi millî ruhu geliştiren,ona yön veren konularda "Gerçek eserler" elimizin altındadır. Ne var ki, elimizin altındaki bu eserlerden çoğunlukla istifade edemeyiz. Çünkü devirler değişmelere yol açmış, dil değişmiş, yazı değişmiştir.

Gözden ve gönülden uzak kalmış unutulmaya yüz tutmuş -Ama değerinden hiçbir şey kaybetmemiş, çoğunluğu daha da önem kazanmış- binlerce cilt eser, bir süre daha el atılmazsa, tarihin derinliklerinde kaybolup gideceklerdir. Çünkü onları derleyip - toparlayacak ve günümüzün türkçesi ile baskıya hazırlayacak değerdeki kalemler, gün geçtikçe azalmaktadır.

Bin yıllık tarihimizin içinden süzülüp gelen ve bizi biz yapan, kültürümüzde "Köşetaşı" vazifesi gören bu eserleri, tozlu raflardan kurtarıp, nesillere ulaştırmayı plânladık.

Sevinçle karşılayıp, ümitle alkışladığımız "1000 Temel Eser" serisi, Millî Eğitim Bakanlığınca durdurulunca, bugüne kadar yayınlanan 66 esere yüzlerce ek yapmayı düşündük ve "Tercüman 1001 Temel Eser" dizisini yayınlamaya karar verdik. "1000 Temel Eser" serisini hazırlayan çok değerli bilginler heyetini, yeni üyelerle genişlettik. Ayrıca 200 ilim adamımızdan yardım vaadi aldık. Tercüman'ın yayın hayatındaki geniş imkânlarını 1001 Temel Eser için daha da güçlendirdik. Artık karşınıza gururla, cesaretle çıkmamız, eserlerimizi gözlere ve gönüllere sergilememiz zamanı gelmiş bulunuyor. Millî değer ve mânâda her kitap ve her yazar bu serimizde yerini bulacak, hiç bir art düşünce ile değerli değersiz, değersiz de değerli gibi ortaya konmayacaktır. Çünkü esas gaye bin yıllık tarihimizin temelini, mayasını gözler

önüne sermek, onları lâyık oldukları yere oturtmaktır.

Bu bakımdan 1001 Temel Eser'den maddî hiç bir kâr beklemiyoruz. Kârımız sadece gurur, iftihar, hizmet zevki olacaktır.

KEMAL ILICAK

Tercüman Gazetesi Sahibi

ÖNSÖZ

İslâm medeniyeti, Amerikalı ünlü tarihçi Will Durant'ın on ciltlik Medeniyet Tarihi'nin **The Age of Faith** (İman Çağı) adını taşıyan dördüncü cildinin bir bölümüdür. On büyük ciltten meydana gelen bu dev eser, otuz iki cilt hâlinde Fransızca yayınlanmış, hiç bir kısmı Türkçeye çevrilmemiştir.

Okuyucularımıza bir İslâm medeniyeti tarihi verirken, Will Durant'ın eserini tercih edişimizin sebebi, yazarın seçkin bir tarihçi olması ve Müslüman olma masıdır. Hangi milletten olursa olsun, bir Müslümanın kaleminden çıkan bir İslâm medeniyeti tarihinde, zaman zaman bazı hükümlerin tarafsızlığından şüphe edebilir, İslâm lehine tefsir edildiğini düşünebilirdik. Bir Hıristiyan tarihçi için de, şüphesiz bunun aksi varittir. O da tarafsız olamaz hattâ aleyhte tefsirlerde bulunabilir; bunun bir çok örnekleri de vardır. Nitekim Will Durant da din açısından, gönlünün Hıristiyanlıktan yana olduğunu, eserinin ön sözünde şu satırlarla ifade etmektedir:

«Hıristiyan okuyucu, İslâm kültürüne ayrılan bu yeri fazla bulacak, aydın Müslümanlar ise Ortaçağ'ın parlak İslâm medeniyetine bu kadar kısa yer verilmiş olmasından şikâyet edecektir. Bütün bu eser boyunca tarafsız kalmaya, her kültürü, her inancı, doğrudan doğruya kendi açısından vermeye gayret ettik. Ama,

gerek malzemenin seçilişinde, gerekse bölümlerin tanziminde peşin hükümler yine de kendini hissettirdi. Vücut gibi, ruhun da kendisini hapseden bir derinin içinde olduğuna şüphe yok.»

Will Durant, medeniyet tarihinde tarafsız olmakla beraber, dinle ilgili kısımlarda bu tarafsızlığını koruyamamış, Müslümanlığın doğuşunu anlatırken bir takım indî kanaatleri de eserine eklemiştir. Bu bakımdan eserin giriş kısmını teşkil eden ve «Muhammed» adını taşıyan bölümü kitabımıza almadık. Esasen bu bölümde anlatılanlar Türk okuyucusunun ilkokul sıralarındanberi bildiği şeylerdir.

Diğer taraftan bu değerli eserin İslâm medeniyetiyle ilgili bölümleri tamamen tarafsızdır. Yazar, eserinin sonunda tarafsızlık konusuna şöyle temas etmektedir:

«Yalnız kendi tarihiyle ilgilenen kimse, muhakkak ki, mutaassıp bir ırkçı veya mutaassıp bir dindardır. Bir ilim adamı, açık düşünceli bir münevver, sevgi bağlarıyla vatanına bağlı olmakla beraber, kendisini kin ve hudut tanımayan bir zihin ülkesinin vatandaşı sayar. Eğer böyle bir kimse, eserine maksatlı olarak, politika hükümleri, ırk tefriki veya özel dinî fikirler sokarsa ismine lâyık değil demektir. Aksi halde, medeniyet meş'alesini taşıyan ve kendisine gelen mirasın zenginleşmesini sağlayan bütün halklara karşı minnet duymaktan çekinmez.»

Yazarın, İslâm medeniyetine karşı duyduğu minnet, eserin her bölümünde, ayrı ayrı kendisini göstermektedir.

O. B.

İSLÂM'IN KILICI

632 — 1058

İLK HALİFELER

(632 — 660)

Hz. Muhammed sağlığında Ebû Bekr'e (573 — 634) Medine camiinde imamlık vermişti. Vefatından sonra iktidarının kime geçeceği konusunda bazı anlaşmazlıklar olduysa da, onun bu tercihi üzerine Ebû Bekr ilk halifeliğe seçildi. Halifelik önceleri bir ünvandan ziyade bir sıfattı. Asıl ünvan «Emîrü'l-Mü'minîn» idi. Hz. Muhammed'in yeğeni ve damadı Ali bu seçime itiraz etti ve altı ay süre ile bîat etmedi. Muhammed'in ve Ali'nin amcası Abbas da aynı şekilde hareket etti. Bu anlaşmazlık bir çok savaşa, Abbasî hanedanının kurulmasına ve bügün bile İslâm dünyasını sarsan mezhep ayrılığına sebep oldu.

Ebû Bekr o zamanlar elli dokuz yaşındaydı. İnce, ufak yapılı ve kuvvetliydi. Seyrek saçları, kırmızıya çalan beyaz sakalı vardı. Sakin, iyi niyetliydi. İdarî ve kazaî işlerle teferruata kadar meşgul olur, hak yerini bulmadan gözüne uyku girmezdi. Karşılık beklemeden çalışır, halkının, tabiatındaki huşûneti yenmesine gayret ederdi. Aldığı aylıkların bile devlete iadesini vasiyet etti. Arap kabileleri onun tevazuunu irade zayıflığı sandılar. Müslümanlığı kalben kabul etmemiş

olanlar vergi vermeyi reddederek üzerine yürüdüler. Halife bir gece içinde bir ordu tertipleyerek şafakla beraber asilerin üzerine yürüyüp hepsini darmadağın etti (632). Arap generallerinin en seçkini ve merhametsizi Hâlid ibni Velid yarımadayı te'dib etmekle görevlendirildi.

Bu iç karışıklık, Arapları, Batı Asya'yı fethetmeye sevkeden çeşitli şartlardan biri olarak kabul edilebilir. Böylesine büyük bir teşebbüs fikrinin, Ebû Bekr'in hilâfetinin başlangıcında, Arap ileri gelenlerinden hiç birinin aklına gelmediği muhakkak gibidir. Suriye'deki bazı Arap kabileleri Hıristiyanlığı ve Bizans'ı reddettiler. İmparatorluk ordularına karşı koyarak Müslümanların yardımını istediler. Ebû Bekr, gerekli yardım kuvvetini gönderdi ve Arabistan'da Bizans aleyhtarlığını işelmeye başladı. Bu sayede iç birliği sağlanması mümkün olabilirdi.

Arapların yayılma hareketinin çeşitli sebepleri oldu. Bir kere, ekonomik sebepler vardı: Hz. Muhammed'den önceki devirlerde hükûmet idaresindeki düzensizlik sulama sistemini bozmuştu; toprak, gitikçe çoğalan halkı besleyemez hâle geliyordu. Araplar, münbit topraklar arıyorlardı. Siyasî sebeplerin de rolü vardı: Bizans olsun İran olsun, karşılıklı savaşlar yüzünden takatlerinin sonuna gelmişti; her ikisinde de vergiler yüksekti, buna karşılık teşkilât zayıf olduğundan vergiler de gereği gibi toplanamıyordu. Diğer taraftan ırkın da, Arap yayılmasında rolü vardır: Suriye ve Mezopotamya'daki Arap kabileleri, yeni kanunları ve dini benimsemekte hiç de güçlük çekmediler. Sonra, dini mülâhazalar; Bizans'ın buradaki Nes-

ıûrîler ve diğer inanç sahipleri üzerinde büyük baskısı vardı. Halbuki Müslümanlık öyle değildi. Üstelik savaştan yılmamayı öğretiyor, şehitliğin cennetin anahtarı olduğunu anlatıyordu. Böylece halkın maneviyatı yükseldi.

Diğer taraftan Arap birlikleri iyi savaşçıydı. Mahrûmiyetlere alışkındılar. Ganimet onlar için büyük mükâfat oluyordu. Aç karnına dövüşüyor ve karınlarını doyurmaları ancak zafere ulaşmak sayesinde mümkün oluyordu. Ancak asla barbar değillerdi. Ebû Bekr şöyle diyordu: Âlicenab olun; kadınları, ihtiyarları ve çocukları öldürmeyin; meyva ağaçlarına, ekin mahsulüne, hayvanlara zarar vermeyin; düşmana karşı bile olsa verdiğiniz sözü tutun.»

Halid, (633) de Arabistan'da barışı sağladıktan sonra Irak sınırının ötesindeki bir âsî kabileyi te'dib etmek üzere çağırıldı. Yanına 500 kadar asker aldı. ayrıca 2500 de göçebe topladı ve İran topraklarına girdi. Ebû Bekr belki de buna izin vermiş değildi. Ama sonuçtan memnun kaldığını şu sözlerle belirtti: «Bir kadın, bir daha, bir Halid'e gebe kalmaz.»

Halid, Hîre'yi aldıktan sonra halifeden bir mesaj aldı: Çok üstün kuvvetli bir Bizans ordusu, Şam yakınlarında bir Arap birliğini tehdit ediyordu. Halid Şam'a beş günlük yoldaydı. Yol, tamamen susuz bir çölde geçiyordu. Halid develerine alabildikleri kadar su içirdi. Askerler, yolda, öldürdükleri develerin karnındaki suyu içtiler, atlarını deve sütüyle beslediler. Birlik tam zamanında Şam'ın güney doğusundaki Yermük'te bulunan Arap ordusuna yetişti. Müslüman tarihçilerin dediğine göre 40.000 Arap, 240.000 Bizans

askerini büyük bir bozguna uğrattı (634). Suriye artık genişleme hâlindeki İslâm İmparatorluğu'nun üssü olmuştu.

Halid, adamlarını zafere sevkederken, bir haberci gelerek Ebû Bekr'in öldüğünü (634), yeni halife Ömer'in de yerine Ebû Ubeyde'yi tayin ettiğini öğrendi. Savaşı kazanıncaya kadar bu haberi sakladı.

Ömer (Ömer ebû Hafs İbnü'l-Hattab) (582 — 644), Ebû Bekr'in başlıca müşaviri ve desteğiydi. Üstelik öylesine müsbet bir şöhreti vardı ki, Ebû Bekr'in yerine geçmesine kimse itiraz etmedi. Ömer, yapılış bakımındau Ebû Bekr'in tam zıddıydı: İri yapılı, geniş omuzlu ve çok heyecanlıydı. Ona benzeyişi, sade hayat tarzı, açık alnı ve renkli sakalıydı. Yaş ve sorumluluklar, onun için için kaynayan tabiatına büyük bir muhakeme hissi katmıştı. Bir defasında haksız yere bir bedevîyi dövmüş, sonra da —boş yere— adamdan kendisine aynı sayıda sopa vurmasını istemişti. Yanında daima bir kırbaç taşır ve şeriat kaidelerine aykırı hareket eden herkesi döverdi. Bir defasında, sarhoş oğlunu, bu suçundan ötürü öldüresiye kırbaçladığı söylenir. İslâm tarihçileri onun bir gömlek ve hırkadan başka şeye sahip olmadığını yazar. Arpa ekmeği ve hurma yer, su içerdi. Bütün hedefi Müslümanlığı yaymaktı.

Ömer, Allah'ın kılıcı Halid'i kahramanlığının yanında zaman zaman aşırı hareketleri dolayısıyla vazifesinden affetmişti. Bu büyük general, yerinden alınmasını cesaretten de güzel bir asaletle karşıladı. Görevini Ebû Ubeyde'ye devrettiği gibi ona takip etmesi gereken strateji hakkında da bilgi verdi.

Daima usta binici olan Araplar, bu bakımdan Iranlılardan da, Bizanslilardan da üstündü. O devirde, onların savaş çığlıklarına, insanı şaşırtan manevralarına, hızlarına kimse mukavemet edemiyordu. Savaş alanlarını taktik hareketlere elverişli düz yerlerde seçerlerdi. 635'de Şam, 636'da Antakya, 638'de Kudüs alındı. 640'ta bütün Suriye Müslümanların eline geçmişti. 641'de ise İran ve Mısır fethedilmişti.

Patrik Sophronius, halife bizzat geldiği takdirde Kudüs'ü teslim edeceğini söylemişti. Ömer yanında bir çuval buğday, bir sepet hurma ve su olduğu halde yola koyularak Kudüs'e geldi. Halid, Ebû Ubeyde ve diğer Arap generalleri şehrin dışında, süslü elbiseler ve iyi koşumlu hayvanlarıyla onu karşıladılar. Halife kızarak onları tersledi: «Defolun» dedi, «bu kılıkla mı beni karşılamaya geliyorsunuz?» Ömer, Sophronius'u büyük bir iyi niyetle kabul etti; onlara hafif bir vergi koydu; ibadet yerlerini muhafaza edebileceklerini söyledi. Hıristiyan tarihçileri, onun patrikle birlikte Kudüs'ü gezdiğini yazar. Ömer, Kudüs'te kaldığı on gün içinde kendi adıyla anılan camiin yerini de seçti. Sonra Medine'ye döndü.

Suriye ve İran ele geçirilince, Arabistan'dan buralara göç başladı. Öyle ki, 644 yılında Suriye'deki Arap nüfusu yarım milyona yükselmişti. Ömer, fatihlerine oralarda toprak satın almayı ve tarımla uğraşmayı yasak etti. O, Arabistan dışındaki bu ülkelerde sadece askerî birlikler kalacağını umuyordu. Ama bu yasaklar ihmal edildi. Ömer, savaş ganimetlerinin yüzde seksenini devlet hissesi olarakayırıyor, kalanını da halka dağıtıyordu.

Çok geçmeden Kureyş asılzâdeleri zenginleşmeye başladı. Mekke ve Medine'de zengin saraylar yaptırdılar. Zübeyr'in çeşitli şehirlerde sarayları, 1000 atı ve 10.000 kölesi vardı. Abdurrahman'ın da 1000, atı, 10.000 koyunu ve 100.000 dinarı (1.912.000 dolar) vardı. Ömer lüksün yayıldığını üzüntüyle görüyordu.

644 yılında İranlı bir köle, onu, camide namaz kılarken öldürdü. Gösterdiği adaylar arasında Osman ibni Affan halifeliğe seçildi. Osman, iyi niyetli bir ihtiyardı. Medine camiini güzelleştirdi ve artık Herât, Kâbil, Belh ve Tiflis'ten Karadeniz'e kadar İslâm'ı götüren generallerini destekledi. Ancak onun büyük şanssızlığı, Hz. Muhammed'in düşmanı olan Emevî kabilesinden olmasıydı. Onun halifeliğe geçişi üzerine Emevîler Medine'ye koşarak bundan faydalanmaya kalktılar. Halife onların isteklerini reddedemedi. Diğer taraftan Ebû Süfyan'ın oğlu Muaviye tarafından yönetilen Emevî kabilesi, Ali'nin idaresindeki Peygamber'in Haşimî kabilesine karşı olduğunu açıkça gösteriyordu. Ali'nin meşrû halife olduğu hakkındaki faaliyetler sonunda Osman'ın halifelikten çekilmesi istendi. Osman bunu reddetti ve bunlar tarafından Kur'ân okurken öldürüldü (656).

Bunun üzerine Emevî şefleri Medine'den kaçtılar. Ve Haşimîler nihayet Ali'yi halifeliğe getirdiler. Ali elli dokuz yaşında, açık başlı, cömert, enerjik bir insandı. Kendisinden Osman'ın katillerini öldürmesi istendiği halde, onların kaçmasına kadar bir teşebbüste bulunmadı. Öte yandan Muaviye, Osman'ın kanlı elbisesini teşhir ederek halkı tahrik ediyordu. Sonunda Emevîler'in hâkim olduğu Kureyş kabilesi Muaviye ile

birleşti. Hz Muhammed'in yakınlarından Zübeyr ve Talha. Ali'ye karşı isyan ettiler. Hz. Muhammed'in mağrur zevcesi de bu işe katıldı, Ali, Kûfe'lilerden yardım istedi. yardım ettikleri takdirde Kûfe'yi başkent yapacağını bildirdi. İki tarafın kuvvetleri Irak'ın güneyinde Hureybe'de çatıştı. Ayşe, birliklerini deve üzerinden yönelttiği için bu savaşa Cemel vak'ası (Deve Savaşı) dendi. Zübeyr ve Talha yenilerek öldürüldüler; asilere katılan Ayşe de büyük bir nezaketle Medine'deki evine götürüldü. Ali bundan sonra başkenti Kûfe'ye getirdi.

Ancak Muaviye, Şam'da yeni bir ordu kurmuştu. 657 yılında Ali'nin kuvvetleriyle Muaviye'nin kuvvetleri Sıffîvn'de karşılaştılar. Ali duruma hâkim olduğu bir sırada Muaviye'nin generali Amr ibnü'l-As askerlerin mızraklarının ucuna Kur'ân taktırarak «Allah'ın kelâmına uygun» bir anlaşma istedi. Ali buna razı oldu, iki taraftan hakemler seçildi ve altı aylık bir süre tanındı.

Ancak Ali'nin bazı adamları ona karşı dönerek Haricî diye adlandırdıkları yeni bir ordu kurdular. Onlar halifenin halk tarafından seçilmesini istiyorlardı. Ali, Haricîler'i kendi tarafına çekmek istediyse de başaramadı, sonunda savaş açarak onları yendi. Altı aylık mühlet dolunca hakemler her ikisinin de halifelikten çekilmesi gerektiğini söylediler. Ali'nin temsilcisi, efendisinin hilâfetten ayrılacağını söyledi. Muaviye'nin temsilcisi Amr da aynı şeyi yapacağına, Muaviye'yi halife ilân etti. Bu kargaşalıkta bir Haricî, Ali'yi zehirli bir kılıçla öldürdü (661).

Irak Müslümanları, Ali'nin yerine oğlu Hasan'ı seçtiler. Muaviye Kûfe üzerine yürüdü. Hasan yenilerek Mekke'ye çekildi. Orada kırk beş yaşında iken zehirletilerek öldürüldü (669).

İslâm âlemi ister istemez Muaviye'yi halife tanımıştı. Ancak o, Medine, kalabalık merkezlere uzak olduğu için, kendi emniyetini düşünerek Şam'ı hükûmet merkezi yaptı. Kureyş aristokrasisi, zaferi kazanmış ve cumhuriyet yerine verasetle intikal eden bir hanedan kurulmuştu.

EMEVÎ HALİFELİĞİ : (661 — 750)

II

Muaviye, tahtını ihtişam ve büyük törenlerle muhafaza lüzümunu duydu. Bizans hükûmdarlarını taklid etti. Diğer taraftan zamanında artan gelirler sayesinde kabileler arasındaki çatışmalar azaldı. Arap iktidarı kuvvetlendi. Halifeliğin verasetle geçmesinin mücadeleleri ortadan kaldıracağını düşünerek oğlu Yezid'i veliaht tayin ettiğini ve bütün Müslümanların ona biat etmesi gerektiğim ilân etti.

Bununla beraber Muaviye'nin ölümü üzerine (680), yeniden bir saltanat kavgası başladı. Kûfeliler, Ali'nin oğlu Hüseyin'e, Kûfe'ye gelir ve şehri başkent yaparsa, kendisine yardım edeceklerini vaadettiler. Hüseyin ailesi ve kendisine çok bağlı yetmiş adamıyla Mekke'den çıktı. Kûfe'ye kırk kilometre kala, Yezid'in ordusundan bir birlik, Ubeydullah kumandasında yollarını kesti. Hüseyin teslim olmak istediyse de adamları reddetti Yeğeni, onbir yaşındaki Kasım çatışmada bir ok isabetiyle yaralandı ve amcasının kollarında öldü. Ardından bütün yakınları birer birer vurulup düşmeye başladı. Sonunda kendisi de öldürüldü. Kesik başı Ubeytullah'a götürüldü.. O küçümser bir eda ile, kesik başı sopasıyla itti. Bunun üzerine subaylarından biri: «Yapmayın, dedi, ben bu dudakları kaç defa Hz. Mu-

hammed'in öptüğünü gördüm.» Hüseyin'in öldürüldüğü Kerbelâ'da Şiî Müslümanlar bir mâbet yaptılar. Hâlâ her yıl Ali, Hasan ve Hüseyin'in hatırasını anarlar.

Zübeyr'in oğlu Abdullah, isyan hareketini devam ettirdi. Yezid'in birlikleri Mekke'yi kuşatarak mancınıklarla taşa tuttular. Hacer-i Esved isabet alarak üçe ayrıldı: Kâbe yakıldı (683); ancak Yezid'in ölümü üzerine muhasara kaldırıldı. İki yıl süren kargaşalıklar sırasında üç halife tahta çıktı. Nihayet Muaviye'nin bir yeğeninin oğlu Abdülmâlik kargaşalığa son verdi. Kumandanı Haccac ibni Yusuf, Mekke'yi yeniden kuşattı. O zaman altmış dokuz yaşında olan Abdullah, yüz yaşındaki annesinin teşvikiyle savaşa girişerek öldürüldü. Kesik başı Abdülmâlik'e gönderildi, cesedi de annesine verildi (692). Abdülmâlik bundan sonraki barış yıllarında şiir yazdı, edebiyatı korudu.

Yirmi yıllık saltanatı, oğlu 1. Velid'e (705—715), gelişme imkânı sağladı. Arapların ileri harekâtı devam etti. 705'de Belh, 709'da Buhara, 711'de İspanya, 712'de Semerkant alındı. Haccac doğu eyaletlerini yaratıcı bir enerji ve zulümle idare etti. Bataklıkları kuruttu, kurak yerleri sulattı, kanallar açtırdı. Velid de iyi bir kral oldu. Yeni pazarlar ve yeni yollarla endüstri ve ticareti teşvik etti. Okullar, hastahaneler, ihtiyarlar körler ve ma'lüller için huzur evleri yaptı. Camileri güzelleştirdi ve yeni camiler yaptırdı. Bu arada şiir yazmak ve beste yapmaktan da geri durmuyordu. Her iki günde bir, diğer şair ve müzisyenlerle toplantılar düzenliyordu.

Yerine geçen kardeşi Süleyman (715—717), İstanbul'a beyhûde bir yürüyüş yaptı. Onun yerine geçen II. Ömer (717—720), büyük bir sadelik örneği vermek istedi. Öylesine sade bir hayat yaşadı ki, yabancılar onun bir hükümdar olduğuna asla ihtimal veremediler. İstanbul'u kuşatan kuvvetleri geri çağırdı, başka ülkelerle barış yaptı. Kendisinden öncekilerin aksine, Hıristiyan, Yahudi ve diğerlerini İslâm dinini kabul etmeye teşvik etti. Vergi memurları, böyle devam ederse hazinenin tamtakır kalacağını söyledikleri zaman şu cevabı verdi: «Varsın olsun. Ben kendi ellerimle toprağı sürmeyi tercih ederim; yeter ki herkes Müslüman olsun.»

II. Yezid (720—724), dört yıllık saltanatının sonunda bir cariyesiyle eğlenirken kadının boğazına kaçan bir üzüm tanesiyle boğulması üzerine, kederinden öldü.

Devleti on dokuz yıl idare eden Hişam (724—743), âdil ve barışçı bir hükümdar oldu. İdareyi ıslah etti, masrafları kıstı, ölünce, ardında dolu bir hazine bıraktı. Ancak onun zamanında ordu birkaç defa yenildi, ülkede ayaklanmalar oldu. Yerine geçen II. Velid ise hazineyi kısa zamanda har vurup harman savurdu. Düşmanları onun şarap havuzunda yüzdüğünü nakleder. I. Velid'in oğlu Yezid onu öldürerek tahta çıktıysa da altı ay sonra öldü (744). Kardeşi İbrahim ise general tarafından tahttan indirildi. II. Mervan adıyla tahta geçen bir general son Emevî halifesi oldu.

Emevî halifeleri İslâm'a faydalı oldu. Siyasî sınırları genişlettiler ve kesintilere rağmen liberal ve metodik bir hükûmet kurdular. Ancak VIII. yüzyılda ikti-

darsız kimselerin tahta çıkması, taht kavgaları, devlet idaresinin harem ağalarına bırakılması birleşik bir Arap iktidarının doğmasını önledi. Eski kabile anlaşmazlıkları siyasî anlaşmazlık hâlinde sürdü geldi. Şam otoritesini kaybetmeye başladı. İranlılar, Suriye'nin hâkimiyetini çekemez oldular. Hz. Muhammed'in soyundan gelenler Emevî kabilesinin hilâfet makamında olmasını hazmedemiyor her namazda Allah'ın kendilerini bu utanç verici durumdan kurtarması için dua ediyorlardı.

Hz. Muhammed'in soyundan gelen Ebu'l-Abbas, sonunda Filistin'de saklandığı yerden çıkarak İranlı Şii milliyetçileri etrafında topladı, 749'da kendisini Kûfe'de halife ilân etti. II. Mervan'ın, onunla çarpışan kuvvetleri yenildi. Sonunda kendisi de öldürüldü. Şam zaptedildi. Ama yeni halife memnun değildi. «Onlar beni yakalasa kanımı içerlerdi» diyordu. Herhangi bir ayaklanmayı önlemek için Emevî hanedanından olan herkesin yakalanıp öldürülmesini emretti. Emevî şeflerinden seksen tanesi bir ziyafet bahanesiyle bir araya getirilip öldürüldüler.

III

ABBASİ HALİFELİĞİ : (750 — 1058)

I

Hârûn - Reşid

Seffah diye anılan Ebûl Abbâs bir anda İndus'tan Atlas okyanusuna kadar uzanan bir imparatorluğun başına geçmişti. Sind (Hindistan'ın kuzey batısı), Bülûcistan, Afganistan, Türkistan, İran, Mezopotamya, Ermenistan, Suriye, Filistin, Kıbrıs, Girit, Mısır ve Kuzey Afrika. Müslüman İspanya onun hakimiyetini tanımadı, Sind de hükümdarlığının on ikinci senesinde tâbi olmaktan çıktı. Onun iktidara gelmesine yardım edenler, hâlen de devlet idaresindeki başlıca yardımcıları çoğunlukla İran'lıydı. El-Seffah'tan itibaren saraya daha bir şehirlilik, daha bir incelik girdi; art arda gelen aydın halifeler de maddî zenginliği arttırdılar, sanat, edebiyat, felsefe ve fennin gelişmesini sağladılar. İran bir asırlık esaretten sonra kendisini fethedenlere hakim olmaya başlıyordu.

Seffah 754'te öldü. Yerine kırk yaşındaki el-Mansur geçti. Uzun boylu, ince, sakallı ve esmerdi. Kadına ya da şaraba düşkünlüğü yoktu. Hükümranlığı boyunca sanat, edebiyat ve fennin koruyucusu oldu. Kendisini devlet işlerine verdi. Bağdad'da mükemmel bir baş-

kent kurdu. İdarî teşkilâtı ve orduyu ıslah etti. Devlet hizmetlerini yakından kontrol altında bulundurdu. Devlet hazinesini en ölçülü ve makul yerlere harcadı. El-Mansur, saltanatının başında Iran usulüne göre bir «vezirlik» müessesesi kurdu. Bu müessese Abbasî tarihinde önemli bir rol oynayacaktır. Vezir tayin edilen ilk şahıs Bermek'in oğlu Halid idi. Bu Bermekî ailesinin Abbasî hanedanı üzerine büyük etkisi olacaktır. El-mansur ve Halid sonradan meyvalarını Harun Reşid'in toplayacağı bir düzen getirdiler.

Yirmi ikı yıllık saltanattan sonra el-Mansûr Hac yolunda öldü. Yerine geçen oğlu el-Mehdî (775—785) iyi bir idare gösterdi. Pek tehlikelileri dışında bütün mahkûmları affetti, şehirleri güzelleştirdi, müzik ve edebiyatı destekledi. imparatorluğu büyük bir dirayetle idare ettı. Bizans, Anadolu'daki topraklarını geri almaya kalkınca, el-Mehdî, oğlu Harun komutasında bir ordu gönderdi. Harun İstanbul'a kadar ilerledi ve imparatoriçe İrini ile bir barış anlaşması imzaladı, ayrıca Bizans'ı yıllık altmış bin dinar (332.000 dolar) vergiye bağladı. O andan itibaren de kendisine Harûn'ür Reşid dendi. El-Mehdî daha önce büyük oğlu el-Hâdi'yi veliaht ilân etmişti. Ancak Harun'un kabiliyetini görünce, ona taht iddiasından vazgeçmesini söyledi Fakat el-Hâdi isyan etti. Bunun üzerine Harun'la el-Mehdi onun peşine düştüler. Ancak el-Mehdî yolda öldü Bunun üzerine Halid'in oğlu Bermekî Yahya Harun'a onu halife olarak tanımasını söyledi. El-Hâdi. Harûn'u bertaraf edince Yahya'yı hapsetti ve kendi oğlunu veliaht ilân etti. Ama kısa bir süre sonra öldü (786). Kendi annesi tarafından boğdurularak öldürüldüğü söylenir. O ölünce Harûn tahta çıktı ve

Yahya'yı kendisıne vezir yaptı. Böylece İslâm tarihinin en ünlü saltanatlarından biri başladı.

Efsaneler, —bilhassa Binbir Gece Masalları— Harûn'u neşeli ve kültürlü; zaman zaman sert ve şiddetli, çok defa cömert ve insan; devlet arşivlerinde saklatacak kadar güzel hikâyeleri seven; zaman zaman iyi hikâye anlatan güzel bir cariyesi ıle yatağını paylaşan birisi olarak tasvir eder. Ancak bütün bunlar, şüphesiz eski tarihçileri şaşırtır. Çünkü gerçek tasviri yapanlar, onu mü'tekid bir Müslüman, olarak tanıtmaktadır. Öyle ki, gayr-i müslimlerin hürriyetlerini kısmakta mahzur görmez, her iki yılda bir Hacc'a gider. günlük namazlarında yüz defa secde ederdi. Çok içki içerdi ama, seçkin dostlarıyla ve mahrem olarak. Yedi karısı, bir çok cariyesi, on bir oğlu ve on yedi kızı vardı. Son derece cömertti. Şiiri çok severdi. Öyle ki, bazan şairlere aşırı paralar verdiği olurdu. Bir defasında şâir Mervâ'ın bir tek şiirine beş bin altın (32.750 dolar) ayrıca bir cariye, seçkin bir at vermiş ve hil'at giydirmişti. En iyi meslektaşı hovarda şair Ebû Nüvâs idi. Harun u Reşid, Bağdad'da hiç bir devirle kıyaslanmayacak derecede çok, şair, hukukçu, hekim, müzisyen dansör ve sanatkâr toplamıştı. Kendisi de şâir, âlim ve iyi bir hatipti. Tarihin hiç bir çağında, bir sarayda böylesine zekâ burcunun toplandığı görülmemiştir Harun İstanbul'da imparatoriçe İrini, Fransa'da Charlemagne ile, Çin'de de Tsuan-Tsung'dan biraz sonra, Chang-an'la çağdaştır. Harun, zenginlik, iktidar ihtışam ve iktidarın süsü olan kültürel terakki alanında onların hepsini geçmiştir.

Harun Reşıt, hükûmet işlerinde bizzat çalışırdı, mükemmel bir hakimdi; görülmemiş derecede

çok masraflı olmasına rağmen, ölümünde 48.000.000 dinarlık (228.000.000 dolar) bir h a z i n e bırakmıştır. Savaşlarda ordulara bizzat kumanda etmiş, bütün sınırları muhafaza etmiştir. Tahta çıkmasından kısa bir süre sonra Yahya'yı çağırarak şöyle demiştir: «Tebaamı (halkı) idare etme görevini sana veriyorum. Onları dilediğin gibi idare et; istediğini iş başına getir, istediğini uzaklaştır. Bütün işleri sen idare et, çünkü iyi başarıyorsun.» Sonra bu sözlerini kuvvetlendirmek için yüzüğünü çıkarıp Yahya'ya verdi. Bu ihtiyatsız hareket son derece büyük bir itimadı gösteriyordu. Gerçekten o zaman yirmi iki yaşında olan Harun, kendisini henüz böyle büyük bir krallığı idareye muktedir görmüyordu. Üstelik bu hareketi kendisine hocalık etmiş ve kendisi için hapiste yatmış olan bir insana minnet borcunun ödenmesiydi.

Yahya, tarihin en iyi idarecilerinden biri oldu. Çalışkan, akıllı, nazik idi. İdarî işleri en mükemmel seviyeye getirdi. Nizamı, emniyeti ve adaleti kurdu, yollar, köprüler, hanlar, kanallar yaptı. Bütün eyaletlerin müreffeh olmasını sağladı. Öte yandan kendisinin ve efendisinin hazinesinin dolu kalmasını da başardı. Oğulları el-Fazl ve Cafer de devlet hizmetinde çalıştı ve çok başarılı oldular. Milyonlar kazanarak kendilerine saraylar yaptırdılar kendilerine has şairler ve filozofları oldu.

Bermekî saltanatına ansızın son veren sebepleri kesin olarak bilmiyoruz. İbni Haldûn, bunun gerçek sebebini devletin geliri üzerinde büyük bir hakimiyet kurma ve iktidarın kesin olarak kendi ellerinde bulunduğunu iddia etmelerinde bulur. Öyle ki, bazan

Harun Reşid'in bir para talep edip de alamadığı olurmuş. Genç hükümdar olgunlaştıkça, vezirine verdiği aşırı selâhiyetlerden ötürü pişmanlık duymaya başladı. Bir defasında Cafer'den bir asiyi te'dib etmesini istedi; Cafer ise adamın kaçıp gitmesine göz yumdu. Harun, bunu asla affetmedi. Bir de Binbir Gece Masalları'na lâyık bir hikâye vardır. Cafer, Harun'un kızkardeşine âşık olur. Harun Reşid, kızkardeşinin saf Arap kanını muhafaza etmesini istemektedir. Halbuki Cafer İran asıllıdır. Bu bakımdan evlenmelerine izin verir; ancak tek şartı yalnız kendi huzurunda görüşmeleridir. Aşıklar çok geçmeden bu yasağı bozarlar. Harun Reşid'in kızkardeşi Abbâse'nin, Cafer'den iki oğlu olur. Medine'ye götürülerek orada yetiştirilirler. Harun'un karısı Zübeyde işi anlayınca vakit geçirmeden kocasına haber verir. Halife, baş cellâdı Mesrûr'u çağırarak Abbâse'yi öldürmesini ve sarayın bahçesine gömmesini emreder ve bu emrin icrasını bizzat takip eder. Ardından Mesrûr'a, Cafer'in başını vurmasını emreder. Bu emir de yerine getirildikten sonra, çocuklarını Medine'den getirtir; bir süre konuştuktan sonra onları da öldürtür (803). Yahya ile el-Fazl hapsedilirler. Ancak hizmetkârları ve ailesiyle beraber olmalarına izin verilmiştir. Ne var ki, bir daha asla serbest bırakılmazlar. Yahya oğlunun ölümünden iki yıl sonra, el-Fazl'da kardeşinin ölümünden beş yıl sonra ölür. Bermekî ailesinin 30.000.000 dinar (142.500.000 dolar) tahmin edilen servetine el konur.

Harun Reşid bu olaylardan sonra fazla yaşamadı. Bir süre kendisini işe ve savaşlara vererek kendini avutmaya çalıştı. Bizans imparatoru 1. Nicéphore büyük bir tedbirsizlikle imparotoriçe İrini tarafından

ödeneceği taahhüt edilen vergiyi ödemeyi reddettiği gibi, o zamana kadar ödenenlerin de geri verilmesini istedi. Harun şu cevabı verdi: «Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla, Roma köpeği Nicéphore'a: Ey sadakatsiz bir annenin oğlu. Mektubunu aldım. Cevabını kulaklarınla işitecek değilsin, gözlerinle göreceksin. Selâm.»

Derhal savaş açtı ve Rakka'daki yeni ikâmetgâhından kuzey sınırına yollandı. Anadolu'da öylesine hızla ilerledi ki, Nicéphore, vergi vermekte devam etmeyi hemen kabul etti (806). Charlemagne'a da çeşitli hediyeler gönderdi. Bunlar arasında suyla işleyen karışık yapılı bir saat ve bir fil vardı.

Harun henüz kırk iki yaşında olmasına rağmen el-Emin ve el-Me'mûn adlı iki oğlu taht için mücadeleye başlamıştı ve ölümünü sabırsızlıkla bekliyorlardı. Harun, onların mücadelesine bir son vermek için şu kararı verdi. El-Me'mûn, Dicle nehrinin doğusunda kalan topraklara, el-Emin de ülkenin geri kalan kısmına bakim olacaktı. Biri ölürse, diğeri, ülkenin tamamına hükmedecekti. Kardeşler bu anlaşmayı imzaladılar ve Kâbe önünde yemin ettiler (806). Aynı yıl, İran'da bir isyan patlak verdi. Harun hasta hasta iki oğlunu da yanına alarak isyanı bastırmak için yola çıktı. İran'ın doğusundaki Tûs'a geldikleri zaman artık bitkin bir haldeydi. Ölüm halindeyken asi şefi yakalayıp getirdiler. Harun, Beşen adlı âsiyi, kendisini bu sefere mecbur ettiği için payladı sonra da huzurunda parça parça doğranmasını emretti. Ertesi gün de kendisi hayata veda etti (809).

2. Abbâsiler'in Gerilemesi

El-Me'mûn, Merv'e kadar yoluna devam edip isyanı bastırdı. El-Emin ise Bağdat'a dönerek küçük yaştaki oğlunu veliaht ilân etti. El-Me'mûn'dan üç doğu eyâletini istedi, sonra da onunla savaşa girişti. El- Me'mûn'ün generali Tahi, Emin'in ordularını yendi; Bağdad'ı kuşattı ve hemen hemen tahrib etti, Emin'in kesik başını da Me'mûn'a gönderdi. Hâlâ Merv'de bulunan Me'mûn kendisini halife ilân etti (813). Ancak Suriye ve Arabistan'da bazı karşı koymalar oldu ve Me'mûn'un meşrû halief olarak Bağdad'a girmesi (818)'e kadar gecikti.

Me'mûn, Harun Reşit ve Mansûr'la birlikte Abbâsi hanedanının en büyük halifeleri arasında yer almıştır. Zaman zaman şiddet hareketlerinde bulunmasına rağmen sakin yaradılışlı bir insandı. Devlet konseyine her din ve mezhepten üyeler almıştı. Ölüm tarihine kadar da her din ve mezhebe tam bir serbestlik tanıdı. Hür düşünce sarayın en fazla hürmet ettiği bir husustu. Mes'ûdî şöyle yazar:

«Me'mûn, her Salı, ilâhiyat ve hukuk meselelerini görüşmek için toplantı yapardı. Muhtelif mezheplere mensup kimseler halılarla kaplı bir salona alınırlardı. Burada yemek yedikten sonra, hizmetçilerin getirdiği buhurdanlarla kokulanır sonra halife tarafından kabul edilirlerdi. Halife asla taraf tutmadan hükümdarlık hüviyetini bir tarafa bırakarak görüşürdü. Güneş batınca misafirler akşam yemeğini de yedikten sonra evlerine giderlerdi.

Me'mûn zamanında, ilim ve felsefe, Harun devrindekine göre daha da gelişti. İstanbul, İskenderiye

ve Antakya'ya heyetler göndererek eski Yunan üstadlarının eserlerini getirtti ve bunların Arapçaya tercüme edilerek yayınlanması için heyetler kurdu. Bağdad'da bir ilimler akademisi, yine Bağdad'da ve Tüdmür'de rasathane kurdu. Hekimler, hâkimler, müzisyenler, şâirler, matematikçiler, astronomlar onun büyük yardımlarından faydalandılar.

Me'mûn 48 yaşında öldü (833). yerine geçen kardeşi Ebû İshak el Mu'tasım, iyi niyet bakımından onun gibiydi ama, onun dehasından mahrumdu. Etrafında Türk birliklerinden mürekkep dört bin kişilik bir muhafız teşkilâtı kurdu. Muhafızlar zamanla ve gerçekte asıl hükümdar durumuna geçtiler. Mu'tasım'ın Türk muhafızlar tarafından korunması halkı rahatsız ediyordu. Öyle ki, halife Bağdad'ı terketmek lüzumunu duydu ve Samarrâ'da kendisine yeni bir başkent kurdu 836'dan 892'ye kadar sekiz halife aynı yerde hüküm sürdü. Dicle üzerinde kırk kilometre boyunca büyük camiler ve saraylar yapıldı. Yüksek rütbeli memurlar kendilerine şahane konaklar yaptılar. Halife Mütevekkil 100.000 dinar (3.325.000 dolar) sarfıyla bir cami ve ona yakın bir parayla yeni bir ikametgâh yaptırdı. Buraya Câferiye deniyordu. Caferiye'de İnci adlı bir sarayla her tarafı park ve derelerle çevrili bir zevk ve safa şatosu vardı. Oğlu, onu öldürterek el-Muntasır adıyla tahta çıktı.

Abbâsi halifeliği, dış etkilerden ziyade iç etkiler neticesinde bozuldu. Aşırı içki, lüks düşkünlüğü, tenbellik hanedana zamanla büyük bir rehavet verdi. Tahta geçenler devlet idaresinden ziyade şahsî zevklerini düşünür oldular. Bu durumda çok geniş bir ala-

na yayılmış olan kabile ve eyaletleri birlik hâlinde tutmak müşküldü. Irk ve toprak anlaşmazlıkları yüzünden her tarafta isyanlar oluyordu. Türkler, Araplar, İranlılar, Suriyeliler, Berberîler, Yahudiler sadece birbirine olan nefretlerinde uyuşuyorlardı; bir zamanlar birliğe davet ettiren din ve çeşitli mezhepler yüzünden siyasî ve coğrafî bölünmeleri körükler hâle gelmişti. Orta Doğu sulama ile yaşar; sulama olmadı mı ölür. Toprağı sulayan kanallar devamlı bakım istiyor, ama bunu kimse başaramıyordu. Devlet de gerekli bakımı yapamıyordu. Yiyecek maddeleri artan nüfusun ihtiyacını karşılamaz olmuştu. Fakirlik gittikçe artıyor, salgınlar halkı perişan ediyordu. Sonunda ekonomi, devletin masraflarını karşılayamaz oldu. Gelirler azaldıkça azaldı, artık askerlerin masrafını bile karşılayamaz oldu.

Türkler, devletin silâhlı kuvvetlerinde Arapların yerini aldı. Halife el-Muntasır'dan itibaren, halifeler ancak Türk kumandanların isteğine göre iktidara geldiler, ya da öldürüldüler. Saray entrikaları artmaya başladı.

Merkezî iktidarın zayıflaması, büyük imparatorlukta çözülmelere yol açıyordu.

Eyaletlerde hüküm süren valilerin hükûmet merkeziyle olan münasebeti sadece şekilden ibaretti. Durumları sağlamlaştırmaya, yerlerini mirasla geçen bir mevki hâline getirmek istiyorlardı. Böylece İspanya 756'da, Fas 788 ve Tunus 801'de bağımsızlığını ilân etti. Mısır 868'de, bağımsız olduğu gibi Suriye'nin de büyük bir kısmını eline geçirerek 1076'ya kadar burada hükümran oldu. El-Me'mûn, kumandanı Tahir'e ve

onun soyundan gelenlere bir cemîle olarak Horasan eyaletini vermişti. Bu Tahirî hanedanı (820—872) hemen hemen bütün İran'a yarım hükümdar şeklinde hakim oldu. Onların yerine Safevîler geçti (872—903). 929'dan 944'e kadar Şiî Hemdanîler, Mezopotamya'nın bir kısmıyla Suriye'ye hâkim oldular. Musul ve Halep birer kültür merkezi oldu. Seyfü'd-Devle (944—967), Halep'deki sarayında filozof Farabî'yi ve Arap şairlerinin en sevileni El-Mütenebbî'yi kabul etti. Büveyhîler İsfahan, Şîraz ve Bağdad'ı aldılar (945). Bir asır boyunca halifelere tahakküm ettiler. Büveyhîler'in en ünlüsü Adüd üd Devle, Şiraz'ı başkent yaptı. Şehir İslâm âleminin en güzel şehirlerinden biri hâline geldi. Onun ve ondan sonra gelenlerin idaresinde Bağdad, Harun Reşid dönemindeki ihtişamına ulaştı.

874'de Sâmânî hanedanı kuruldu ve 999'a kadar Horasan ve Maveraünnehr'i idare etti. Onların idaresi altında Semerkand ve Buhara, Bağdad'la ilim ve sanat merkezi olarak rekabet ettiler. Farsça gelişti. Ortaçağ'ın en büyük hekimi Mansurî ünlü tıp eserini bir Sâmânî hükümdarına ithaf etti.

990'da Türkler Buhara'yı aldı. 999'da Sâmânî iktidarına son verdiler. Türkler artık önüne geçilmez bir akın halinde Batı'ya akıyordu. Öyle ki sonunda Moğol akınıyla da onlar mücadele etti.

962'de, Alptekin komutasındaki Türkistan Türkleri Afganistan'ı fethederek Gazne'yi aldı ve Gazneliler hanedanını kurdu.

Alptekin'in yerine geçen Sebüktekin (976—997) iktidarını Peşâver'e ve Horasan'ın bir kısmına kadar

yaydı. Onun oğlu Mahmud (998—1030) bütün İran'ı aldığı gibi aman vermez savaşları sonunda Pencab'ı da imparatorluğuna kattı. Bu arada Hindistan hazinelerinin önemli bir kısmı da onun hazinesine aktı. Ünlü Gazne camiini yaptıran Türk hükümdarı Gazneli Mahmud'dur. Bir Müslüman tarihçisi camii şöyle anlatır:

«Cami son derece büyük bir alanı kaplıyordu. Öyle ki, altı bin Müslüman birbirini rahatsız etmeden orada ibadet edebilirdi. Caminin yanında bir kolej ve ender rastlanan kıtaplarla dolu bir kütüphane kurdu. Cami duvarlarının içinde öğrenciler, hocalar ve din adamları buluşup, çalışıyordu. Bunlar, cami vakfından aylık, ya da yıllık bir ücret alırdı.»

Gazneli Mahmud bu koleje olsun, sarayına olsun zamanın ünlü bilginlerini celbetti. Bunlar arasında el-Birûnî ile Firdevsî'yi sayabiliriz. Bu dönemde Gazneli Mahmud için, dünyanın zirvesindeydi diyebiliriz. Ölümünden yedi yıl sonrada, imparatorluğu Selçuklular'ın eline geçti.

Türkleri barbar olarak tanımak hatadır. Yani Roma'yı fetheden Germenler için söylendiği gibi, Türklere barbar denemez. Çünkü Türkler, İslâm dünyasını fethettikleri zaman barbar değildiler. Orta Asya'nın kuzey kesimindeki Türkler, Baykal Gölü'nden Batı'ya doğru yürüdükleri zaman Han veya Kağan denen hükümdarların idaresi altındaydılar. Yani VI. yüzyılda. Dağlardan elde ettikleri demirleri işleyerek, kanunları kadar sağlam silâhlar yaptılar. Onlar, vatana ihanet veya cinayeti değil, alçaklığı ve zinayı bile ölümle cezalandırırdı. Kadınlarının yaptığı doğum, savaşta ölenlerin yerini rahatça dolduracak çokluktaydı. 1000

yıllarına doğru, Selçuk adındaki hükümdarlarının idaresindeki Türkler, Türkistan ve Maverâünnehr'e hakim bulunuyordu. Gazneli Mahmud, bu rakip Türk iktidarını köstekIemek amacıyla Selçuk'un oğullarından birini yakalatarak Hindistan'da hapsetti (1029).

Bu harekete pek fazla hiddetlenen Selçuklu Türkleri, kumandanları Tuğrul Bey'in emrinde hemen hemen bütün İran'ı aldıkları gibi; müstakbel yayılma hareketlerini de destekleyecek bir davranışta bulunarak, halife Kaaim'e, İslâm'ı kabul ettiklerini ve kendisine tabi olduklarını bildirdiler. Halife Büveyhîler'den yılgın durumdaydı. Gözü pek Türklerin kendisini kurtaracaklarını düşünerek Tuğrul Bey'i yardıma çağırdı. Tuğrul Bey 1055'te gelerek Büveyhîler'i kovdu. Halife Kaaim. Tuğrul'un bir yeğeniyle evlendi ve onu Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı ilân etti.

Küçük Müslüman hanedanları birer birer Selçukluların karşısında dize geldi. Dolayısıyla, yeniden Bağdad'ın hâkimiyetini tanıdılar. Selçuklu hükümdarları da Sultan ünvanını aldı. Halifenin görevini de tamamen dinî alana inhisar ettirdiler. Ama bunun yanısıra Müslümanlığa yepyeni bir dirilik, idareye sağlamlık getirdiler. Onlar, iki asır sonraki Moğollar gibi, medeniyeti tahrib etmediler, aksine benimsediler. Kendi iktidarlarıyla dinin iktidarını birleştirdiler; Müslümanlıkla, Hıristiyanlık arasındaki uzun düelloyu devam ettirecek kuvveti getirdiler. Biz, bu düelloya Haçlı Seferleri diyoruz.

Selçuklular fetih hareketlerini 1060'tan itibaren Anadolu'ya doğru yöneltmeye başladılar.

İSLÂM SAHNESİ

632 — 1058

1. İKTİSAT

Medeniyet toprak ve ruhun birleşmesi, toprak kaynaklarının, insanların isteği ve sistemine uygun olarak değişmesidir. Sarayların, mâbetlerin, mekteplerin, sanatın edebiyatın endüstrinin, her şeyin temelinde insan vardır. Ormandan av getiren avcı; ağaç kesen oduncu; sürüsünü otlatan çoban; süren, eken, biçen, hasad yapan, hayvan yetiştiren, bağ bozan köylü; ev işlerinin sayısız gailesine gömülen kadın; toprağı kazan madenci; ev, gemi, araba yapan imâlâtçı; âlet ve eşyayı şekillendiren zanaatkâr; malı üreten ve satan perakendeci ve toptancı tüccar; endüstriyi ekonomisiyle besleyen hesap sahibi; malzeme, adale ve zekâyı çalıştırarak yeni yeni şeyler meydana getiren müteşebbis... Bunların hepsi medeniyetimizi zayıf ve titrek sırtlarında taşıyan sabırlı, fakat hareketli unsurlardır.

Bütün bu insanlar İslâm dünyasında faaldi. Davar, at, deve, keçi, fil ve köpek yetiştiriliyor; arılardan bal; deve, keçi ve ineklerden süt alınıyor; çok çeşitli tahıl, sebze, meyva, ceviz ve çiçek yetiştiriliyordu.

Portakal ağacı X. asırdan kısa bir süre önce Hindistan'dan Arabistan'a getirilmişti. Bu meyva Müslümanlar vasıtasiyle Suriye, Küçük Asya, Filistin, Mısır ve İspanya'ya, bu ülkelerden de Avrupa'ya yayıldı. Şeker kamışı yetiştirilmesi ve bundan şeker imâli usulü ise Araplar tarafından Hindistan'dan Orta Doğu'ya getirildi, Haçlılar vasıtasıyla buradan Avrupa'ya intikal etti. Pamuk, Avrupa'da ilk defa Araplar tarafından yetiştirildi. Bu başarı kurak bölgelerin sulanması vasıtasiyle elde edilmişti. Bu alanda halifeler, serbest teşebbüs prensiplerine bir istisna tanıdılar. Büyük kanalların açılmasını hükûmet finanse etti. Fırat, Mezopotamya'da; Dicle İran'da kanalize edildi. Bağdad'da ise büyük bir kanal bu ikiz nehri birbirine bağlıyordu. İlk Abbasî halifeleri batakların kurutulması, yıkılmış köylerin onarımı ve terkedilmiş çiftliklerin canlandırılması işini teşvik ettiler. VI.yüzyılda, Sâmânî hükümdarları zamanında, Buhâra ile Semerkand arasındaki mıntıka, yeryüzünün dört cennetinden biri olarak kabul ediliyordu. Diğer üç cennet ise, güney İran, Irak ve Şam mıntıkası idi.

Maden yataklarından altın, gümüş, antimuan, mermer, kurşun, amyant, cıva, demir, kükürt ve değerli taşlar elde ediliyordu. Dalgıçlar, Basra körfezinde inci arıyordu. Neft ve ziftten de faydalanılmaktaydı. Harun'un arşivindeki bir vesika Cafer'in cesedini yakmak için kullanılan neft ve kamışın parasını kaydetmektedir.

Endüstri, el sanatları seviyesindeydi, evlerde veya küçük dükkânlarda icra ediliyordu ve hepsi de teşkilâtlıvdı. Yeldeğirmeninin inkişafı dışında hissedilir

bir teknik gelişmeye şahit olmuyoruz. İmâlât çeşidi de azdır. X. asırda yazan Mes'ûdî, İran'da ve Orta Doğu'da yeldeğirmeni gördüğünü kaydeder. Halbuki Avrupa'da XII. asırda görülmeye başlanmıştır. Belki bu da, Müslümanların düşmanları olan Haçlılara verdikleri hediyelerden biridir. Harun Reşid tarafından Charlemagne'a hediye edilen duvar saati bakır ve deriden yapılmıştı. Zamanı metal süvariler vasıtasiyle bildirirdi. Bunlar her saat başında bir kapıyı açarak saat sayısı kadar bilyayı bir simbalin üzerine düşürüyor, sonra çekilerek kapıyı kapatıyorlardı.

İmâlât ağırdı; buna karşılık işçi bütün emeğini ve marifetini ortaya koyuyor, böylece hemen hemen bütün endüstriyi bir sanat hâline getiriyordu. İran, Suriye ve Mısır halıları tekniklerinin sabırlı mükemmeliyetiyle dikkati çekiyordu. Şam, damalı kumaşları, Aden yünü ile, Sidon ve Tîr benzeri olmayan incelik berraklıktaki camları; Bağdad cam ve seramik işi; Rey çömlekçiliği, iğne ve tarakları; Rakka zeytinyağı ve sabunu; İran koku ve halılarıyla ünlüydü. Batı Asya, Müslüman idaresi altında, XVI. asırdan önce Batı Avrupa'da benzeri görülmeyen ticarî ve endüstriyel bir refaha ulaşmıştı.

Kara nakliyatı, deve, at ve insan tarafından yapılıyordu. At, bütün hayvanlardan üstün tutuluyordu. Bir Arap şöyle diyordu: «Atım diye bahsetmeyin ondan, oğlum diye bahsedin... Rüzgârdan daha hızlı koşar, bakıştan daha hareketlidir... Ayakları öyle hafiftir ki, hiç bir zarar vermeden sevgilinin göğsünde dansedebilir.» Ticaret eşyasının çoğu «çöl gemisi» develerle taşınırdı... Ağır ağır, salınarak yollanan kervanların dört bin yedi yüz devesi bütün İslâm âlemi-

ni arşınlardı. Bağdad'dan çıkan büyük kervan yolları Rey vasıtasıyla Nişâbûr, Merv, Buhâra, Semerkand, Kâşgar ve Çin hududuna; Basra yolu ile, Şîraz'a; Kûfe yolu ile Medine, Mekke ve Aden'e; Musul yahut Şam yoluyla Suriye sahillerine giderdi. Kervansaraylar, imaretler ve çeşmeler hayvanlara ve yolculara yardımcı olurdu. Diğer taraftan nehirler ve kanallar vasıtasiyle de ulaştırma yapılıyordu. Harun Reşid, Süveyş kanalının açılmasını istemiş, ama Yahya, muhtemelen mâlî meseleler yüzünden onun cesaretini kırmıştı. Bağdad'da genişliği iki yüz elli metreyi bulan Dicle üzerinde üç yerde tekneler üzerine kurulmuş köprülerle karşıya geçilirdi.

Bütün bu yollar faal bir ticaretin can damarlarıydı. Vaktiyle dört devlete bölünmüş mıntıkanın bir tek idare altında birleşmiş olması Batı Asya için büyük bir ekonomik fayda sağlıyordu. Gümrük ve diğer engeller kaldırılmış; üstelik ticaret eşyasının trafiği, din ve dil birliği sayesinde daha da kolaylaşmıştı. Müslümanlar, Avrupa'lılar gibi, tüccarları hor görmüyordu. Ticaret malını her iki taraf içinde en az kârla müstahsilden müstehlike ulaştırmayı, Hıristiyanlar, Yahudiler ve İranlılardan önce Araplar gerçekleştirdi. Şehirler, kasabalar, ulaştırma, alım - satım, mübadele hareketlerinin uğultusu içindeydi. Seyyar satıcılar, kafesli pencerelere doğru bağırarak sattıkları malları duyuruyor; malla dolu mağazaların önünde müşteriler kaynaşıyor, panayırlar, çarşılar, pazarlar alıcı; satıcı; ticaret eşyası, şâirler için bir toplanma mahalli hâline geliyordu. Kervanlar, Çin ve Hindistan'ı, İran, Suriye ve Mısır'a bağlamaktaydı; Bağdad, Basra, Aden, Kahire ve İskenderiye gibi limanlardan Arap tüccar-

ları deniz yoluyla da seyahate çıkıyordu. Müslüman ticareti, bir taraftan Suriye ve Mısır ile, diğer taraftan Tunus, Sicilya. Fas ve Ispanya arasında Yunanistan, İtalya ve Galya'ya da uğrayarak, Haçlı seferlerine kadar bütün Akdeniz'e hakim oldu. Kızıldeniz'in hakimiyetini Habeşistan'dan aldı. İslâm ticareti Hazar denizi vasıtasiyle Moğolistan'a; Volga vasıtasiyle Astarhan'dan Novgorod'a, Finlandiya, İskandinavya ve Almanya'ya ulaşıyor, buralara binlerce Müslüman parası bırakıyordu.

Basra'ya gelen Çin yelkenlilerine, kendi gemilerini Basra körfezi yoluyla Hindistan ve Seylan'dan Çin sahillerine, Khanfu'ya (Kanton) kadar gönderiyordu. Daha VIII. yüzyıldan itibaren orada yerleşmiş Müslüman ve Yahudilerden mürekkep bir ticaret kolonisi vardı Bu canlı ticarî hayat, X. yüzyılda zirvesine ulaştı. O sırada Avrupa ticareti en kötü noktasındaydı. İslâm ticareti gerilemeye başlayınca, Avrupa dillerinde tarife, (tariff), magaza (magasin), kervan (caravane) pazar (bazar) gibi kelimeleri bıraktı.

Devlet endüstri ve ticareti serbest bırakıyor ve nisbeten istikrarlı bir para ile ona yardımcı oluyordu. İlk halifeler, Bizans yahut İran parası kullanıyordu 695'te, halife Abdülmelik, altın dinar ve gümüş dirhem olarak para bastırdı (1). İbni Havkal, Faslı bir

---

(1) Dinar (Romanca denarius'tan) 65 gr. altın ihtiva ediyordu ve Birleşik Amerika'da 1947 rayicine göre değeri 4,72 1/2 dolardı. Biz bunu yuvarlak hesap 4,75 dolar olarak aldık. Dirhem de (Yunanca drahmi'den) ise takriben sekiz cnets (1 cent doların yüzde biri) değerinde 43 gram gümüş vardı. Paranın saflık derecesi değişeceğinden, koyduğumuz karşılıklar yaklaşık bir rakam olarak kabul edilmelidir.

tüccara gönderilen kırk iki bin dinarlık yazılı bir vesikadan bahseder. Bir çeşit ödeme emri olan bu vesikaya Arapça «sakk» deniliyordu ki, bugün kullanılan **çek** sözü bu kelimeden çıkmıştır.

Kapitalistler, ticarî seyahatlerin ve kervanların masraflarına katılıyordu. Faiz yasak olduğundan, bu yasağın başka şekilde telâfisi yoluna gidiliyor ve sermayeye kulanılma ve riske girme bedeli şu veya bu şekilde sağlanıyordu. İnhisar kanunsuzdu, ama gelişiyordu. Ömer'ın ölümü üzerinden bir asır geçmeden yüksek Arap tabakaları büyük servet toplamıştı; emirlerindeki yüzlerce köle ile, lüks bir hayat sürüyordu. Bermekî Yahya, kıymetli taşlardan yapılmış bir inci kutusu için yedi milyon dirhem (560.000 dolar) teklif etmiş ve teklifi reddedilmişti. Halife Muktefî, verilen rakamlara inanmak gerekirse ölümünde yirmi milyon dinarlık (94.500.000 dolar) mücevher ve koku bırakmıştı. Harun Reşid oğlunu evlendirdiği zaman gelinin annesi evlilerin üzerine yağmur gibi inciler saçmış, babası da davetlilere birer misk topu dağıtmıştı. Her misk topunun içinde bir pusula vardı ve pusula sahibine, bir köle, bir at, bir arazi yahut başka bir hediye alma hakkını veriyordu. El-Muktedir'in on altı milyon dinarını müsadere ettiği kuyumcu İbnel-Jassas, yine de zengin bir insan hüviyetini muhafaza etti. Deniz aşırı tüccarlar arasında dört milyon dinar serveti olanlar vardı. Yüzlerce tüccarın oturdukları evin değeri on bin ilâ otuz bin dinar (142.500 dolar) arasında değişiyordu.

Ekonomik yapının en altında ise köleler vardı. Genel olarak konuşmak gerekirse, Müslümanlıkta kö-

le, Hıristiyanlıktakinden daha çoktu. Rivayete göre halife Mûktedir'in emrinde on bir bin hadım vardı. Musa, Afrika'dan üç yüz bin köle, İspanya'dan otuz bin bakire cariye aldı ve hepsini sattı. Kuteybe, Sogdiyan'da yüz bin köle elde etti. Ancak bu rakamlarda büyük mübalâğa olduğunu kabul etmek gerekir. Kur'ân, savaş sırasında, Müslüman olmayanlardan köle alınmasına cevaz veriyordu. Köle ebeveynin çocukları da tek meşrû kölelik kaynağıydı. Hiç bir Müslüman, (Hıristiyanlıkta da Hıristiyan) köle yapılamazdı. Bu müessesenin sonucu olarak muhtelif savaşlarda elde edilen kölelerle —Kuzey ve Doğu Afrika'nın zencileri, Türkistan'ın Türkleri yahut Çinlileri; Rusya, İtalya ve İspanya'nın beyazları ile— faal bir ticaret gelişti. Kölelerin hayatı doğrudan doğruya Müslümanların elindeydi. Ancak onlar, dinî görgüleri icabı kölelerine çok iyi bakıyor ve onlar için hayatı yaşanmaz hâle getirmiyorlardı. Müslümanların kölelerinin hayatı XIX. yüzyıl Avrupası'ndaki bir fabrika işçisinden daha emin ve daha iyiydi. Hemen hemen şehir ve çiftliklerdeki bütün işleri köleler yapardı. Evlerde hizmetçi, haremlerde hadımlar hep kölelerdi. Oyuncu ve şarkıcıların çoğu da köleydi. Bir erkekle cariyesinin yahut hür bir kadınla kölesinin aşkının meyvası olan çocuk doğuştan hür sayılırdı. Köleler de kendi aralarında evlenebilirlerdi. Eğer efendileri kendilerinden memnunsa bunların çocuklarını okuturdu. İslâm dünyasında ne kadar esir oğlunun entellektüel ve politik alanda yüksel-

diğini görmek, Mahmud ve diğer ilk Memlûkler gibilerinin kral olduğunu görmek insana hayretler verir. (2)

Asya İslâm'ındaki iş âlemi hiç bir zaman eski Mısır'dakine benzeyen insafsız âdetler getirmedi. O devirlerde köylü durmadan çalışır buna karşılık ancak kulübesinin kirasını ödeyecek, elbise yerine tutunduğu peştemalin parasını ve ölmeyecek kadar yiyecek bulacak parayı kazanırdı. İslâm âleminde dilencilik çok olduğu gibi dilenciliğin istismar edildiği de çoktur. Fakir Asyalı, ağır ağır çalışma kabiliyeti sayesinde kendi varlığını koruyordu; tenbelliğe olan temayülünün çeşitli tezahürlerini yenecek insan azdır. İslâm dünyasında da sadaka pek boldu ve işin kötüsü yatacak yeri olmayan bir kimse şehrin en güzel binasında —camide— yatıp kalkabilirdi. Böylece sınıflar arasındaki ezelî mücadele, art arda dizilen yıllarla mayalanıyor ve zaman zaman (778,796, 808, 838) şiddetli isyanlar hâlinde patlak veriyordu.

Normal olarak din ve devlet adamı aynı şey olduğundan, isyanlar daima dinî bir mahiyet taşıyordu. Hürâmiyî ve Mühayî gibi bazı tarikatlar, İranlı âsî Mazdak'ın komünist fikirlerini benimsediler. 772'ye doğru, bir grup kendilerine Sürh-Alem (kızıl bayrak) adını taktı; Horasanlı «Pençeli Peygamber» Hâşim el-Mukanna kendisinin tecessüm etmiş Allah olduğunu ve Mazdak'ın komünizmini kurmaya geldiğini ilân etti.

---

(2) Müellifin de kaydettiği gibi, kölelerle ilgili rakamda büyük mübalâğalar vardır. İslâm, kölelik müessesesini, ancak denge kurmak için kabul etmiş ve dolaylı olarak köleliği kaldırmıştır.

Etrafında çeşitli tarikatlara mensup insanları topladı, ordularla savaştı ve Kuzey İran'ı on dört yıl hükmü altında tuttu; sonunda yakalanarak öldürüldü (786). 838'de Babek el-Hüranî bu teşebbüsü yeniledi. Muhammire (yani Kızıllar) adı verilen bir bayrak açarak Azerbaycan'ı aldı; yirmi iki yıl elinde bulundurdu, bir çok orduları yendi ve Taberî'nin dediğine inanmak gerekirse iki yüz elli beş bin beş yüz asker ve köleyi öldürdükten sonra yenildi. Halife Mutasım, bizzat Babek'in cellâdına, efendisinin bütün organlarını teker teker kesmesini emretti. Daha sonra gövdesini sarayın önünde kazığa oturttu; kellesi de bu gibi şeylere girişenlerin sonunun ne olduğunu göstermek üzere Horasan şehirlerinde dolaştırıldı.

Doğu'daki bu kölelik savaşlarının en ünlüsü, Peygamber'in damadının soyundan indiğini iddia eden Ali adlı biri tarafından düzenlendi. Basra yakınlarında güherçile çıkarma işlerinde çalışan bir çok zenci köle vardı. Ali onlara ne kadar kötü şartlar altında çalıştıklarını anlattı; peşinden gelecek olanlara hürriyet, servet ve cariyeler vaadederek onları isyana teşvik etti. Zenci köleler kandı. Bulundukları bölgedeki yiyecek maddelerini ve muhafızları ele geçirdiler. Üzerlerine gönderilen kuvvetleri yenerek kendilerine mahsus bağımsız köyler inşa ettiler. Şefleri için saraylar, esirleri için hapishaneler ve ibadetleri için camiler yaptılar (869).

Ülke idarecileri Ali'ye, asileri işlerine dönmeye ikna edebilirse şahıs başına beş dinar (23,75) dolar) ödeyeceklerini söylediler; Ali reddetti. Sonra bulundukları bölgeyi kuşatarak aç bırakmak suretiyle onları teslim olmaya zorlamak istediler. Ancak berikilerin

yiyecekleri bitince Obolla şehrine hücum ederek oradaki köleleri de serbest bıraktılar; şehri yağma ettikten sonra ateşe verdiler (870). Bundan cesaret alan Ali, adamlarını başka şehirler üzerine sevketti. Güney İran ve Irak'ta bir çok şehirleri ele geçirerek Bağdad ın kapılarına dayandılar. Ticaret hayatı felce uğradı ve Bağdad açlığa düştü.

871'de Mahallebi adlı zenci generali, kuvvetli bir âsî ordusuyla harekete geçerek Basra'yı aldı. Tarihlere inanmak gerekirse, bunlar üç yüz bin kişiyi öldürdüler. Hâşimîler de dahil olmak üzere binlerce kadın ve çocuk zencilerin kölesi ve metresi oldu. On yıl daha devam eden isyanı bastırmak için büyük ordular harekete geçirildi. Ali'yi terkedecek olanlara büyük mükâfatlar vaadedildi. Bunun üzerine adamlarından çoğu Ali'yi bırakarak hükûmet birliklerine katıldılar. Diğerleri kuşatıldı, erimiş kurşun ve tutuşturulmuş neftten yapılma Rum Ateşi ile bombardıman edildiler. Sonunda vezir Muvafık'ın komutasındaki bir hükûmet ordusu, âsi şehre girmeye ve Ali'yi öldürmeye muvaffak oldu. Muvafık ve subayları diz çökerek bu başarıdan dolayı Allah'a şükrettiler (883). İsyan on dört yıl sürmüş ve bütün Doğu İslâm âleminin siyasî ve iktisadî yapısını tehdit etmişti. Mısır valisi ibni Tulûn, bu fırsattan faydalanarak ülkesini, halifenin topraklarının en zengini yaptı ve bağımsız bir devlet hâline getirdi.

II. İTİKAD

Arzular silsilesinde, ekmek ve kadından sonra âhiret saadeti akla gelir. Karın doyduktan ve arzular tatmin edildikten sonra, insanoğlu Allah'a vakit ayırır. Ancak Müslümanlar, çok karılılık hükümlerine tâbi olmakla beraber, yine de büyük bir zamanlarını Allah'a ayırıyor; ahlâkını, kanunlarını ve hükûmetlerini dinin esaslarına göre kuruyordu.

Nazarî olarak İslâm itikadı diğer bütün itikadların en basitidir: «Lâ ilâhe illallah, Muhammed'ün Resûlullah.» Ancak, formül, sadece görünüşte bu kadar basittir. Aslında bir Müslümanın Kur'ân'da yazılanların hepsini kabul etmesi, hepsine uyması gerekir. Bu bakımdan mû'tekid bir Müslümamn, cennete, cehenneme, melek ve şeytanlara, öldükten sonra vücudun ve ruhun dirilmesine, bütün hadiselerde ilâhi takdirin hakimiyetine, hesap gününe inanırlar. Kelime-i Şahâdet'ten başka, namaz, oruç, zekât ve Hac farzlarını yerine getirmesi ve nihayet Muhammed'den önceki peygamberlerin de peybamberliğine inanması lâzımdır. Kur'ân, her millete bir peygamber gönderildiğini yazar. Bazı Müslümanlar bu peygamber sayısının iki yüz yirmi dört bini bulduğunu söyler. Ancak asıl peygamber Hz. Muhammed'den başka sayılanlar İbrahim, Musa ve İsâ'dır. Bu bakımdan Müslümanların Tevrat ve İncil'i de Allah kelâmı olarak kabul etmesi gerekir. Eğer bunlarda Kur'ân'la bağdaşmayan kısımlar varsa,

bu, sonradan insanlar tarafından bilerek veya bilmeyerek değiştirilmiş olduklarını gösterir. Bu bakımdan, Kur'ân'ın hükümleri bütün eski kitaplardaki hükümlerin yerini almakta ve Muhammed de son peygamber olarak diğerlerinden üstün tutulmaktadır. Müslümanlar onun beşer olduğunu kabul eder, ama Hıristiyanların İsâ'ya gösterdikleri derecede kutsallaştırmaktan da geri kalmazlar. Bir Müslüman şöyle demiştir: «Eğer ben Hz. Muhammed'in çağında yaşasaydım, onu bir an bile yere bastırmaz ve dilediği yere sırtımda götürürdüm.» (3)

İslâm'da, Kur'ân'dan başka, paygamberlerin yaptıkları (sünnet) ve söyledikleri (hadîs) de önemle üzerinde durulan ve tatbik edilmesi gereken hususlardan biridir. Zamanla, mukaddes kitapta karşılığı bulunmayan ve açıklanamayan meselelerde Peygamber'in söyledikleri ve yaptıkları esas alınır. İslâm'ın ilk asrı içinde, bazı Müslümanlar bunları araştırarak tesbit ettiler. Sonra çeşitli şehirlerde Hadîs mektepleri kurarak, halka bu hususta ders verdiler. O devirde, doğrudan doğruya Hz. Muhammed'in ağzından işittiği bir hadis hakkında konuşan birini dinlemek için, İspanya yahut İran'dan kalkıp gelen Müslümanlar oluyordu. Böylece Kur'ân'ın yanısıra bir Hadîs ilmi ve eğitimi doğdu. Buhârî, kendisini Mısır ve Türkistan'a kadar sevkeden çok uzun araştırmalar sonunda Hz. Muhammed'e atfedilen yüz bin Hadîs'i inceledi ve bunların yedi bin iki yüz yetmiş beşini «Sahîh» adlı eserinde topladı. Buhâ-

---

(3) İslâm'da Hz. Peygambere gösterilen sevgi ve saygı beşer ve peygamberlik ölçüsünü aşamaz.

rî, seçip yayınladığı her Hadîs'i uzun bir isnadlar zinciri ile doğrudan doğruya peygambere yahut ondan naklen sahabeden birine kadar götürüyordu.

Üzerinde anlaşmaya varılan Hadîslerin kabul edilmesi ahlâk ve itikad sahasında mû'tekid Müslümanların belirli bir özelliği oldu ve bunlara Sünnî dendi.

İslâm'ın beş şartı olduğunu söyledik. Kelime-i Şahâdet, namaz, zekât, oruç, hac.

Müslümanlıkta temizlik esastır. Günde beş defa kılınan namazlardan önce abdest almak şarttır. Temizlik ve dinin birlikte yürüdüğü açıkça görülüyor. Müslümanlık iyi ahlâk için bir vasıta olduğu kadar, temizlik için de bir vasıtadır. Bazı gerçekleri halka manevî bir görünüş ve telkinle kabul ettirmek genel bir kaidedir. Hz. Muhammed, Allah'ın temiz olmayan kimselerin duasını kabul etmeyeceğini bildirirdi. Hattâ namazdan önce diş fırçalanmasını bile şart koştu. Ama sonradan abdest almak, el, kol, yüz ve ayakların yıkanmasına inhisar etti. Cinsî münasebette bulunan erkek ve kadın, ay hali gören veya çocuk doğuran kadınların bütün vücudunu yıkaması lâzımdır. Namaz, şafakta, öğle vakti, ikindide, güneş battıktan hemen sonra ve bir de geceleyin (sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı) olmak üzere günde beş defa kılınır. Her namazdan önce müezzinler, minareye çıkarak ezan okur:

ALLAHU EKBER, ALLAHU EKBER... ALLAHU EKBER, ALLAHU EKBER... EŞHEDÜ EN LÂ İLÂHE İLLALLAH, EŞHEDÜ ENLÂ İLÂHE İLLALLAH... EŞHEDÜ ENNE MUHAMMDEN RESÛLULLAH; EŞHEDÜ EN-

NE MUHAMMEDEN RESÛLLAH... HAYYE ALE'S SALÂH, HAYYE ALE'S SALÂH... HAYYE ALE'L FELÂH, HAYYE ALE'L FELÂH.. ALLAHÜ EKBER, ALLAHÜ EKBER... LÂ İLÂHE İLLALLAH...

Ezan, insanları güneş doğmadan önce kalkmaya davet eden asil bir çağırış; günün sıcağında çalışmaya ara veren bir fasıla; akşamın ve gecenin sessizliği içinde ilâhî bir haberdir. Bütün camilerde okunan ezan, dünyaya bağlı olan insanı bir an için ruh ve hayatın esrarengiz kaynağı ile birleşmeye çağıran bu ses, Müslüman olmayanlara bile hoş gelir. Bu beş vakitte, dünyanın neresinde olursa olsun, bütün Müslümanlar, gördükleri işleri bırakıp Mekke ve Kâbe'ye yönelir, aynı kısa sûreleri okur, aynı hareketleri yaparak namaz kılarlar. Bu, güneşin hareketiyle beraber, bütün dünya üzerinde akıp giden, her gün tekrarlanan çok duygu verici bir tesanüd (dayanışma) örneğidir.

Vakti olanlar, namaz kılmaya camilere giderler. Camiler genellikle bütün gün açıktır. Hangi mezhepten olursa olsun, bütün Müslümanlar ibadet etmek, duâ etmek ve dinlenmek için camiye gidebilir. Camilerde, mâbedin kutsal sükûneti içinde öğretmenler ders verir, hâkimler muhakeme eder, halifeler emirnâmelerini tebliğ ederdi. Ayrıca muhtelif kimseler birbirleriyle temas etmek, yeni haberleri duymak, hattâ bir işi görüşmek için de camide randevulaşır. Cami, günlük hayatın merkezi, Müslümanların birleşme yeri, ocağıdır. Cuma günleri, öğleden yarım saat önce, müezzinler minarelere çıkarak salâ verirler. Bu, müminleri camiye davettir. Camiye gelenler mutlaka banyo yapmış, temiz giyinmiş ve güzel kokular sürünmüş olur. Bun-

lar camiye gelince, avludaki şadırvanda abdest alıp içeri girerler. Erkekler camiye gittiği zaman, kadınlar evde kalır, yahut da aksi olurdu. Örtülü bile olsa, kadınların, erekeklerle birlikte camide bulunmasının, erkeğe huzursuzluk verebileceği düşünülüyordu. Müminler, camiye girerken ayakkabılarını çıkarıyor, çorap veya pandüfle (mest) içeri giriyorlar. Cemaat caminin içinde (eğer fazlaysa aynı zamanda avluda) omuz omuza vererek, kıble yönünde olan mihraba dönüp arka arkaya bir çok saf meydana getirirler. Sonra imama uyarak, namaz için gerekli eğilme, diz çökme ve secde etme hareketlerini yaparak ve kendileri de çeşitli âyetler okuyarak namazlarını kılarlar.

Müslümanlıkta ibadet ederken ilâhî okunmadığı gibi, takdis ve sıra kirası da yoktur. Din ve devlet bir olduğundan caminin masrafları devlet tarafından ödenirdi. İmamlar, birer rahip değil, laik birer insandı. Dünyevî bir iş görerek hayatım kazanırlardı. Bunlar sadece küçük bir ücret mukabilinde belirli bir zaman için imamlık etmek üzere caminin idarecisi tarafından tutulurdu. İslâm'da ruhban sınıfı yoktur. Cuma namazlarından sonra isteyen işinin başına gidebilir. Bu namaz sayesinden, günün gailesi arasında bir vakit ayrılarak her türlü sosyal ve ekonomik mücadelenin üstünde ortak bir vakit geçirilmiş olur; bu sayede bütün Müslümanlar birbirine kenetlenirler.

Müslümanlığın bir diğer şartı zekâttır. Bazıları bunun, zenginlerle fakirler arasındaki farkı azaltmak gayesini güttüğünü ileri sürmüştür. Hz. Muhammed Medine've göçtükten sonra yaptığı ilk iş bütün vatandaşların menkul mallarına yüzde iki buçuk vergi koymak oldu. Toplanan para ile fakirlere yardım edile-

cekti. Özel memurlar bu parayı topluyor ve muhtaç olanlara dağıtıyordu. Toplanan paranın bir kısmıyla cami yapıldığı gibi, bir kısmı da hükûmetin savaş masraflarına harcanıyor, buna mukabil savaşlarda elde edilen ganimet de fakirlere dağıtılarak hayat seviyesini yükseltiyordu. Hz. Ömer: «Namaz, bizi Allah yolunun yarısına; oruç onun sarayının kapısına götürür; zekât ise içeri girmemizi sağlar» demiştir. Müslümanlık tarihinde çok cömert insanlara rastlanmıştır. Söylendiğine göre Hasan, hayatında üç defa maddî varlığını fakirlerle paylaşmış, iki defa da bütün varlığını fakirlere dağıtmıştır.

İslâm'ın şartlarından biri de oruçtur. Genellikle, kan, domuz eti, şarap ve ölü hayvan eti Müslümanlara haramdır. Ancak, Hz. Muhammed, Musa'dan daha müsamahakârdı. İçinde bazı yasak maddeler bulunan bir çeşit peynir için: «Allah'ın adını anarak yiyin» demişti. Keşişliğe asla taraftar değildi. Müslümanlar makul bir şekilde ifrata varmadan hayatın nimetlerinden faydalanmalıydılar. Diğer taraftan Müslümanlık başka dinlerin çoğu gibi, gerek irade disiplini, gerekse sağlık bakımından orucu öngörüyordu. İslâmî oruç Arabî aylardan Ramazan'da gündüz saatlerinde hiç bir şey yiyip içmemek ve mukabil cinsle her türlü temastan sakınmak esasına dayanıyordu. Hastalar, yolcular, çok küçük veya çok yaşlılar bundan muaftı. O zamanlar, Müslümanların kullandığı kamerî aylar her yıl daha önceye geldiğinden, otuz üç yılda bir Ramazan aynı mevsime geliyor, böylece yılın bütün aylarında yer değiştiriyordu. Müslümanlar yaza rastlayan en sıcak aylarda bile oruçlarını tutuyorlar. Diğer taraftan oruçlu günün akşamlarında, iftardan itibaren her Müslüman,

şafak vaktine kadar yer, içer ve cinsel yakınlıkta bulunabilir. Mağaza ve dükkânlar Ramazan geceleri sabaha kadar açık olur, Müslümanları eğlenmeye, diledikleri gibi yemeğe davet ederdi. Ramazan aylarında genellikle gündüzleri çalışılmazdı. Çok dindar bazı kimseler Ramazanın son on gününü camilerde geçirirdi. Çünkü, Kur'ân bu günlerin birinde nâzil olmaya başlamıştı Kadir gecesi diye anılan bir gece bin aydan daha hayırlı sayılırdı. Ramazan ayı bitince bütün Müslümanlar **Iyd el-Fırt** denen Ramazan bayramını kutlarlar. Bayramın başlıca özelliği herkesin en yeni elbiselerini giyinmesi, fakirlere sadaka verilmesi, herkesin birbiriyle kucaklaşması ve mezarları ziyarettir.

İslâm'ın son farzı Hac'tır. Putlardan temizlenen Kâbe bütün Müslümanlar için Hac yeridir. Hastalar ve fakirlerin dışında Hac, bütün Müslümanlara farzdır. Dinin bu şartı hayat boyunca bir defa ifa edilir. Ancak Müslümanlığın sınırları genişledikçe, Hac oranında nüfusa göre değişmeler olur.

Çölde büyük bir sabırla ilerleyen kervanı en iyi tasvir eden Dought olmuştur. Alev alev yanan kumlarla güneşin arasında akıl almaz bir sabırla ilerleyen Hac kervanında yedi bin kişi kadar olurdu. Bunlar yaya veya atlı, yahut eşek ya da katır sırtında gider, çoğu da develerin üstünde sallanır dururdu. Varlıklı kimseler de tahtırevanla giderdi. Yorucu bir günün sonuda en çok elli, —eğer bir vahaya ulaşmak bahis konusuysa— haydi haydı seksen kilometre yol alabilirlerdi. Hacı adaylarından bir çoğu hastalanır ve yolda, kaderine terkedilirdi. Hacılar ayrıca Medine'de Hz. Muham-

med, Ebû Bekr ve Ömer'in mezarlarını ziyaret ederdi.

Mekke görününce, kervan şehrin surları dışında kamp kurardı, çünkü mukaddes şehre rastgele girilemezdi. Hacı adayları önce yıkanır, sonra dikişsiz beyaz bir elbiseye bürünürdü. Mekke'de bulundukları sırada her türlü münakaşadan, cinsî münasebetten ve akla gelen her günahtan sakınmaları lâzımdı. Hacı adayları şehre, uzunluğu kilometreleri bulan kuyruklar halinde girerek kendilerine barınacak bir yer arardı. Hac ayları sırasında, mukaddes şehir, bu kutsal ibadetin havası içinde, mevkilerini, milletlerini ve ırklarını bir tarafa bırakmış çeşitli kabilelerin toplantı yeri hâline gelirdi. Daha sonra binlerce hacı adayı Mekke'de Kâbe avlusunun içinde toplanır, Zemzem kuyusunun kutsal suyundan içer, bazıları da memleketine götürmek üzere şişelerle yanına alırdı.

Nihayet müminler Kâbe'nin yanına gelirdi. Kâbe, etrafını çeviren avlu, başlı başına bir mâbettir. İçerisi gümüş şamdanlarla aydınlatılır, dışı ise yarı yarıya, zengin ve güzel kumaşlarla kaplanır. Dış duvarın bir köşesinde Hacer-i Esved (siyah taş) vardır. Hacılar Kâbe'nin etrafını yedi defa dolaşır ve Hacer-i Esved'e el sürerler.

Hacc'ın ikinci gününde, bütün hacı adayları şehrin dışındaki Safa ve Merve tepeleri arasında yedi defa koşarak gider gelirler. Yedinci gün «Hacc-ı Ekber» yapmak isteyenler Arafat dağına giderler —altı saatlik yürüyüş—. Burada üç saat süren bir hutbe dinlenir. Dönüş yolunda Muzdelife'nin ibadet yerinde bir gece kalarak ibadet eder; sekizinci gün de Mina vadisini zi-

yaretle üç sütuna yedi taş atarlar. Bu şeytanı taşlamadır. Çünkü Hz. İbrahim, oğlunu kurban etmek için hazırlık yaparken şeytan burada onun hazırlıklarına engel olmuştur... Onuncu gün bir koyun, deve, keçi veya sığır kurban ederler. Kurban kesme Hacc'ın en önemli noktalarından biridir. O gün bütün İslâm dünyasında Kurban Bayramı olarak kutlanır ve dünyanın her tarafındaki Müslümanlar kurban keserler. Bundan sonra hacılar saçlarını tıraş eder, tırnaklarını keser. Kesilenleri gömerler. Böylece Hac bitmiş olur. Genellikle hacılar, kervanlara katılmadan önce son bir defa daha Kâbe'yi ziyaret eder, daha sonra dünyevî elbiselerini giyerek uzun dönüş yoluna başlarlar.

Bu Hacc'ın bir çok gayesi vardır. Her şeyden önce müminlerin itikadını kuvvetlendirir ve kollektif bir heyecanla onu din kardeşlerine bağlar. Hac öyle bir ibadettir ki, orada çölün fakir Bedevîleriyle, zengin şehır tüccarları, Afrika zencileri, Berberîler, Tatarlar, Türkler, Suriyeliler, İranlılar, Hintliler, Çinliler bîr araya gelir. Hepsi aynı kılıktadır aynı Arapça âyetleri okurlar. İslâm'da ırk tefriki olmaması belki bundandır. Hac sırasında Kâbe'nin tavafı, başka dinden olanlara tuhaf görünür ama, Müslümanlar da diğer dinlerin buna benzeyen âdetlerini tebessümle karşılamaktadır.

Başka din mensupları arasında olduğu gibi Müslümanlar arasında da batıl itikatlara yer verenler vardır. Bir kısmı büyüye inanır, falcıların gelecekten haber verdiğini sanır. Her yerin ruhlarla dolu olduğunu, bunların çeşitli etkilerde bulunduğunu düşünürler. Hıristiyanların pek çoğu gibi Müslümanların çoğu da

nazara inanır ve nazarlık taşır. Rüyalar, gelecekten haber vermektedir. Hıristiyanlar gibi Müslümanlar da ilim-i nücûmu kabul ederler. Gökyüzü haritaları sadece camilerin yönünü tayin, dinî bayramları tesbit etmek maksadıyla değil, aynı zamanda mühim hadiselere karar vermek için uygun zamanı tesbit etmek ve yıldızların duruluğuna göre şahısların karakterini tahlil maksadıyla yapılırdı.

İlk bakışta inanış ve âdetler bakımından yek vücut gibi görünen Müslümanlık çok geçmeden çeşitli mezheplere bölünmüş ve bunlar genellikle birbirlerinin kanlı bıçaklı düşmanı olmuştur. Bu arada irade-i cüz'iyyeyi inkâr eden Cebrîler'i, demokratik görüşlü Hariciler'i, irade kuvvetini müdafaa eden Kaadirîler'i, bir Müslümanın edebiyyen cehennem azabına uğramayacağını iddia eden Mürciîler'i sayabiliriz. Ancak Şiîler hiç şüphesiz tarihte iz bırakmıştır. Bunlar, Emevîler'i devirip, İran, Mısır ve Müslüman Hind'i ele geçirerek edebiyat ve felsefeyi etkilediler. Şiîlik, çifte bir cinayet —Ali'nin ve Hüseyin ile ailesinin öldürülmesi— sonunda doğdu. Bunlara göre Muhammed. Allah'ın elçisi olduğuna göre, ondan sonra İslâm'ı idare edecek olanların hiç değilse onun soyundan olması, kendisinde ulûhiyet iktisab etmiş kimseler arasıdan seçilmesi lâzımdı. Onlara göre Ali'den başka bütün halifeler haksız yere o makama geçmişti. Bu bakımdan Ali halife olduğu zaman çok sevindiler, onun öldürülmesine ağladılar, Hüseyin'in ölümü de onları çok heyecanlandırdı. Böylece Ali ve Hüseyin onlar için birer velî oldu. Bunların türbeleri, Kâbe ve Peygamber'in mezarı gibi kutsal sayıldı. Şiîler ancak Ali'nin soyundan gelenlerin imanı olabileceği kanaatindeydi. Türbesi Meş-

hed'de bulunan sekizinci imam Rıza, Şiî dünyasının medar-ı iftiharı sayılır. On ikinci imam Muhammed ibni Hasan ise 873'te on ikinci yaşında kayboldu. Şiî inanışına göre o ölmemiştir ve Şiî Müslümalnara cihanşümul üstünlük sağlayacağı vakti beklemektedir. O zaman tekrar ortaya çıkacaktır.

Bir çok dinlerde olduğu gibi, İslâm'da da bütün mezhepler, kendi sinelerinde barındırdıkları başka din mensuplarından daha çok birbirlerine karşı düşmanlık hissediyordu. Başka dinden olanlara gelince; Emevîler, kendilerine tâbi olan başka din mensuplarına (Zımmîler) çağdaş Hıristiyan dünyasında bile nadiren görülen bir müsamaha gösterdiler. Bunlar kendi dinlerinin ibadetlerini serbestçe yapabiliyor, kiliselerini muhafaza ediyorlardı. Tek şart, bal rengi bir elbise giymeleri ve gelirlerine göre şahıs başına senede bir ilâ dört dinar (4,75 ilâ 19 dolar) bir vergi ödemeleriydi. Bu para da ancak askerî hizmete elverişli gayri müslimlerden alınırdı. Rahipler, kadınlar, çocuklar, köleler, ihtiyarlar, körler ve çok fakirler bundan muaf olduğu gibi İslâm cemaati menfaatine toplanan yüzde iki buçuk vergiden de muaftılar; üstelik hükûmetin himayesi altında bulunuyolardı. Bunların şahitliği İslâm mahkemelerinde kabul edilmezdi; ama kendi reisleri, kanunları ve hakimleri muvacehesinde kendi haklarında diledikleri gibi karar verebilirlerdi. Daha sonra gelenler arasında zaman zaman daha sert davrananlar oldu Emevîler genellikle müsamahakârdı. Abbasîlerde de müsamahakâr ve sert davrananlara rastlandı. I. Ömer bütün Yahudileri ve Hıristiyanları, İslâm'ın kutsal toprağı olan Arabistan'dan çıkardı. Ama Mısır'-

da daha önceki Bizans idaresi tarafından Hıristiyan kiliselerine yapılan yardımı ödemeye devam etti.

Orta Doğu'lu Yahudiler, Müslümanları kurtarıcı gibi karşılamıştı. Her şeyden önce hürriyetleri daha fazlaydı, Kudüs'te istedikleri şekilde ibadet edebiliyor, İslâm idaresi altında, Asya'da, Mısır'da ve İspanya'da büyük bir refaha kavuşabiliyorlardı. Halbuki Hıristiyan idaresi altındayken bu refahı akıllarından bile geçiremezlerdi. Batı Asya Hıristiyanlarına gelince, bunlar da Arabistan dışında, dinlerinin emrettiği şeyleri rahatça yerine getirebiliyordu. Suriye, Hicrî III. yüzyıla kadar çoğunlukla Hıristiyan kaldı. Memun zamanında (813—833), İslâm dünyasında on bir bin Hıristiyan kilisesinden bahsedildiğine şahit olmaktayız. Aynı şekilde yüzlece sinagog ve ateş tapmağı vardı. Hıristiyanlar bayramlarını açıkça ve büyük bir hürriyet içinde kutlardı. Hıristiyan hacıları her türlü emniyet içinde Filistin'deki kutsal yerleri ziyaret edebiliyordu. Haçlılar XII. yüzyılda Orta Doğu'da büyük mikyasta Hıristiyan buldular. Bu mıntıkadaki Hıristiyan cemaati günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Ehl-i Bid'atten sayıldıkları için İstanbul, Antakya, Kudüs ve İskenedriye'deki patrikler tarafından zülme uğrayan bir kısım Hıristiyanlar Müslüman kanunları altında tam bir hürriyet ve emniyet içinde varlıklarını devam ettirme imkânı buldular. IX. yüzyılda Antakya'nın Müslüman valisi, Hıristiyanların birbirleriyle vuruşmalarını önlemek için özel bir muhafız teşkilâtı kurdu. Manastırlar Emevîlerin idaresinde gelişti; Müslümanlar, keşişlerin tarım alanında çalışmalarına üzüm yetiştirmedeki merak ve hünerlerine hayrandı. Seyahatleri sırasında, Hıristiyan manastırlarının serin köşele-

rinde dinlenmekten hoşlanıyorlardı. Bir devirde, iki cemaat arasındaki yakınlık o dereceye geldi ki, Hıristiyanlar, göğüslerinde haç olduğu halde, camiye gidip, oradaki Müslüman dostlarıyla rahatça sohbet edebiliyordu.

Müslümanlar idarî işlerde sayısız Hıristiyan memur kullanıyorlardı. Bunlar bazan oldukça önemli mevkilere de yükseliyor, bazı Müslümanların hallerinden şikâyet etmesine sebep oluyordu. Aziz Jean Damascène'in babası Sergius, Abdülmâlik'in maliye nazırıydı; Rum kilisesinin son Pederlerinden biri olan Jean'ın kendisi de Şam'ı idare eden meclise başkanlık etmişti. Kısacası Doğu Hıristiyanları, Müslümanları, Bizans kilisesine çoktan tercih ediyordu.

İlk asırlardaki Müslümanların takip ettiği bu müsamaha siyaseti sayesinde yahut bu siyaset yüzünden, yeni din, Asya, Mısır ve Kuzey Afrika'daki Yahudi ve putperestlerin olduğu kadar Hıristiyanların da çoğunu kendi saflarına aldı. Hakim ırkın dinine girmenin bir çok faydası vardı: Harp esirleri Müslüman dinine girerek sünnet oldu mu, kölelikten kurtuluyordu. Böylece Müslüman olmayan halkın çoğu Kur'ân dinini kabul etti. Aynı topraklarda Helenizm, bin yıl boyunca kökleşememiş; Roma'nın silâhları, yerlilerin manevî itikatlarını yıkamamış; Bizans Ortodoksluğu isyanlara sebep olmuştu. Halbuki Müslümanlık, halkı, kendi dinine sokma gayretine girmeden kazanmış, pek çokları kendi isteğiyle, inanarak ve sadakatle İslâm'ı tercih etmişti. İslâm dini Çin'den, Endonezya'dan, Hindistan'dan tutun da İran, Suriye, Arabistan ve ni-

hayet Fas ve İspanya'ya kadar sayısız insanı etkilemiş, onların muhayyilelerine hitap ederek kendi tarafma çekmişti. Onların maneviyatını kuvvetlendiriyor, hayatlarına mânâ, ruhlarına teselli edici ümit ve gurur veriyordu. Bugün bu sayede dört yüz milyon insan, her türlü siyasî bölünmeye rağmen, tek bir vücut halinde iftiharla Müslüman olduğunu söylemektedir.

III. HALK

Emevîler zamanında Araplar idareci bir aristokrasi teskil ediyor ve devletten aylık alıyordu. Bu imtiyaz karşılığında bütün erkek Araplar her zaman askerî hizmet altındaydılar. Ülkeler fethediyor ve kendi katıksız, saf kanlarıyla iftihar ediyorlardı. Titiz bir şecere şuuriyle her Arap, babasının adını, kendi adına eklerdi. Meselâ: Abdullah ibni (oğlu) Zübeyr derdi. Bazan doğum yerini ve kabilesini de adına katar, böylece biyografi gibi bir isim meydana gelirdi; Meselâ Ebû Ahmet ibni Cerîr el-Azdî. Kanın saflığı, fetihler çoğaldıkça bir efsane hâlini aldı. Çünkü fâtihler, yendikleri milletlerin kadınlarını cariye olarak alıyor ve bunlardan olan çocukları Arap olarak tanıyorlardı. Ama ırk ve kan gururu yine de devam edip gitti.

Yüksek mevkili Araplar beyaz ipekten elbise giyer, atla gezer ve kılıç taşırdı. Sokaktaki adam kaba bir pantalon giyer, başına sarık sarar ve sivri uçlu pabuçlar giyerdi. Bedevîler entarilerini ve başlarındaki şal ve kemeri muhafaza etmişti. Peygamber uzun don giyilmesini yasak etmişti, ama yine bazı Arapların giydiği oluyordu. Bütün sınıflar mücevheri severdi. Kadınlar dar korse, bol ve renkli etek giyer, parlak kemerler takarlardı. Saçlarını ya kâhkül olarak öne, ya bukle hâlinde yanlara döker ya da örgü yaparak arkaya sarkıtırlardı. Saç örgüsüne bazan siyah ipekten ip-

ler de kattıkları olurdu. Çok defa çiçek ve mücevherle süslenirlerdi. 715 yılından itibaren yalnız gözleri meydanda bırakacak şekilde yüzlerini örtmeye başladılar. Böylece, her yaşta gözleri çok güzel Arap kadınları romantik bir görünüş kazandı. Kadınlar on iki yaşlarında olgunlaşıyor, kırk yaşında ihtiyarlıyordu. Bu aradaki zaman içinde de bütün Arap şiirini ilham edenler oldu.

Müslümanlar hiç bir zaman bekârlığa rağbet etmemiş ve devamlı perhizi hiç bir zaman ideal olarak görmemiştir. İslâm velîlerinin çoğu evlenmiş, çocuk sahibi olmuştur. Evlilik ve çok karılılık cinsî ihtiyaçları öylesine tatmin etmişti ki, Muhammed ve kendisinden sonra gelenlerin zamanında fuhuş azalmıştır. Ancak alışkanlıklar zamanla tahrik edici unsurları gerektirir. Bunun neticesi olarak edebiyatta açık saçık eserler görülmeye, dansözlere önem verilmeye başlandı; tıp eserleri ise tahrik edici ilâçlara büyük önem veriyordu. Daha sonraları zina ve homoseksüellik görülmeye başladı. Bunda kadınların hareme çekilmesinin rolü vardı. Diğer taraftan Arapların kadın cazibesine karşı tuhaf bir çekingenliği vardı. Hz. Ömer şöyle diyordu: «Kadınlara danışın, sonra onların dediğinin aksini yapın.»

Muhammed'in asrında, Müslümanlar kadınlarından ayrılmamıştı. Birbirlerini ziyaret edebiliyor, rahatça görüşebiliyor, camide birlikte ibadet edebiliyordu. Musa ibnü'l Zübeyr, karısı Ayşe'ye niçin yüzünü örtmediğini sorduğu zaman, şu cevabı almıştı: «Madem ki, Allah beni böyle güzel yarattı, o halde başkaları da bu güzelliği görsün ve kendi aralarında Allah'ın bu lûtfunu tanısınlar.»

Bununla beraber II. Velid zamanında (743—744) hadımlarıyla birlikte harem teşkilâtı kuruldu. Harem, «kutsal, yasak» mânâsındadır. Kadınların bu şekilde ayrılması, âdet görmeleri ve çocuk doğurmaları dolayısıyla onların tabu sayılmasından ileri gelmiştir. Harem, mukaddes bir yer demekti. Doğuluların ihtiraslı yaradılışını bilen Müslüman koca, karısını korumak için onu hareme koymaktan başka çare göremiyordu. Çok geçmeden kısa mesafelerde ve örtülü olarak görünmek dışında, kadınların sokakta dolaşması ayıplanır bir hareket olarak görülmeye başlandı. Kadınlar da sokağa çıkabiliyor, ancak bu durumda perdeli tahtırevanlarla seyahat ediyorlardı. Camideki yerleri önce erkeklerinkinden ayrıldı, sonra camilere büsbütün alınmaz oldular. Daha sonraları kadınların dükkânlara gitmesi de yasak edildi. Bir kadın, istediği şeyleri ancak başkasına aldırabiliyordu. Bir de haremlere giren bohçacı kadınlar vasıtasıyla öteberi satın alabiliyorlardı. Aşağı tabaka dışında, kadınlar, kocalarıyla birlikte sofraya da oturamıyordu. Karısı cariyeleri ve yakîn akrabalarının dışındaki kadınların yüzünü görmek Müslüman erkeğine haramdı. Doktorlar bile ancak vücudun hasta olan kısmını görebilirdi.

Kadınlara gelince, Müslüman kadınları XIX. yüzyıla kadar bu hâle itiraz etmediler. Evlerinin kendilerine tahsis edilen kısmında konfor ve mahremiyet içinde yaşadılar. Üstelik bu kapalı duruma rağmen tarihte rol oynamaktan da geri kalmadılar. Harun'un annesi ve karısı VII yüzyılda Ayşe'nin gösterdiği cüret ve tesiri gösterdiler ve saraylarında şâhâne bir hayat sürdüler

Kızların öğrenimi hemen hemen bütün sınıflarda Kur'ân okuma ve ev işlerini öğrenmekten öteye geçmedi. Yüksek tabakalarda ise kadınlar özel mürebbiyeler tarafından yetiştiriliyor, yahut okul ve kolejlere gönderiliyordu. Şiir, musiki ve çeşitli dikiş işleri öğreniyorlardı. İçlerinde kendilerini ilme verenler, hattâ hocalık edenler vardı. Diğer taraftan bir çok kadın hayır işlerinde kendine ün yaptı.

Bir çok medenî memleketlerde olduğu gibi, evliliği tarafların ebeveyni hazırlardı. Babalar kızlarını dilediğine verirdi. Kızlar on iki yaşlarına doğru evlenir. on üç, on dört yaşında da anne olurdu. Erkekler on beş yaşında evlenirdi. Kızların dokuz yahut on yaşında evlendiği de olurdu. Erkek tarafı evlilik sırasında kadına bir mihr (galat olarak mehr) vermek zorundaydı. Bu, evlilikte de, boşanmada da kadının mülkiyetinde kalırdı. Evlenmeden önce nişanlısının yüzünü görebilen erkekler nadirdi. Düğün, nişandan sekiz, on gün sonra yapılırdı. Düğün sırasında kısa dualar okunur musiki icra edilir, ziyafet verilir, yeni evlilerin evinin bulunduğu sokak ve evleri en iyi şekilde aydınlatılır, yeni evliler hediye yağmurunda boğulurdu. Düğünün kendine has bütün merasimleri bittikten sonra, damat, zifaf odasının mahremiyeti içinde karısının yüzündeki tülü açarak, onu ilk defa görürdü.

Tülü açarken: «Bismillâhirrahmanirrahim» demesi âdetti.

Genç evli erkek, eğer karısını beğenmezse, onu verdiği mehr ile birlikte babasının evine yollardı. İslâm'da çok karılılık aynı zamanda olmaktan ziyade

arka arkaya idi. Ancak çok zenginlerin bir kaç karısı olurdu. Boşanma kolay olduğundan, bir kimse arka arkaya istediği kadar evlenebiliyordu. Ayrıca varlıklı kimseler istedikleri kadar da cariye edinebilirdi. Mütevekkil'in dört bin cariyesi olduğu ve her geceyi bir başkasıyla geçirdiği söylenir. Bazı esir tüccarları ellerinde genç esir kızlara musiki, şarkı ve aşk sanatını öğretir ve onları yüz bin dirheme (80.000 dolar) kadar varan fiyatlarla satardı. Ancak, bütün bunlara bakarak haremi bir şehvet yeri olarak görmek hatalıdır. Bir çok durumlarda, cariyeler anne oluyor, evin içinde şerefli bir hayat sürüyordu. Zevceler, cariyelik müessesesini normal karşılıyordu. Harun'un karısı Zübeyde kocasına on cariye hediye etmişti. Böylece, o devirde zengin bir Müslümanın evi bugünkü bir mahallenin nüfusuna eşit nüfusa sahip oluyordu. Velid'in oğullarından birinin altmış oğlu ve sayısı bu miktarın çok üstünde kızı olduğu bilinmektedir. Zamanla harem ağaları da zengin haremlerde yerlerini aldılar. Ancak, çok karılılık, Me'mun'dan sonra maddî ve manevî zayıflık kaynağı oldu, çünkü beslenecek ağızlar gıda maddelerinden daha çabuk çoğalıyordu.

Kadının evlilikteki durumu çok belirliydi. Kocanın sadakatsizliğine göz yummak zorundaydı; kendi sadakatsizliği ise ölümle cezalandırılırdı. Ama öte yandan evinin içinde çok büyük bir değeri vardı. Ebu'l Atıyye'nin şöyle dediği bilinmektedir: «Karım için, hiç tereddütsüz hayatın bütün nîmetlerini, dünyanın bütün zenginliklerini reddederim.» Bu şekilde konuşmalara sık sık rastlanırdı ve bunların çoğu da şüphesiz samimi olurdu.

Başka bir açıdan düşünmek gerekirse, Müslüman kadını, Avrupa'daki bazı kadınlara göre çok daha iyi durumdaydı. Edindiği her mal ve para tamamen kendine mahsus kalırdı. Kocası da alacaklılar da buna dokunamazdı. Harem kısmının emniyeti içinde örer, dokur, diker, evini idare eder ve çocuklarını yetiştirirdi. Diğer taraftan arkadaşlarıyla oyun oynayacak, şekerleme yiyecek, sohbet edecek kadar vakti de olurdu. Kadından beklenen şey çok çocuk sahibi olması; pederşahî olan ve ekonomisi ziraate dayanan bir cemiyette aktif bir rolü bulunmasıydı. Kadına verilen ehemmiyet doğurduğu çocuk nisbetinde artardı. Kısır kadınların ise hiç bir ehemmiyeti yoktu. Diğer taraftan gebeliği önlemek ve çocuk düşürmek için de faaliyet olurdu. Bu işle uğraşan kadınlar kocakarı ilâçları ve usullerini tatbik ederken, hekimler de yeni usuller getiriyordu. 924'te ölen Râzî'nin eserinde, çocuk yapmayı önlemek için özel bir kısım ayrılmıştı. Bu kısımda mekanik veya kimyevî yirmi dört çare gösteriliyordu. İbni Sinâ (980—1037) ünlü Kanun'unda çocuk yapmayı önleyecek yirmi reçete vermişti.

Kur'ân, kumarı sarhoşluğu yasak etmişti. Ancak, kumar daha az, içki daha çok olmak üzere yine varlığını devam ettiriyordu. Diğer taraftan Müslümanlık ticaret ahlâkı bakımından Hıristiyanlığı geçmişti; yazılı bir mukavele varmış gibi verdikleri sözde dururlardı. Müslümanlar yalan söylememekte nümûneydiler; İslâm'da yalan ancak bir hayatı kurtarmak, bir kavgayı yatıştırmak, bir zevcenin hoşuna gitmek ve din yoluna yapılan savaşlarda düşmanı aldatmak için mübahtı. Başkalarına karşı davranışlarında teklif ve tekellüfe riayet etmekle beraber tabiiydiler. Nezaket

sözlerini hiç bir zaman ihmal etmezlerdi. Birbirlerini özel bir reveransla selâmlarlardı. Selâm veren: «Selâmün aleyküm» der; diğeri de «ve aleyküm selâm ve Rahmetullah ve berekâtuhû» diyerek selâmı alırdı.

İslâm misafirperverliği dillere destandı. Temizlikte de örnektiler, Ancak bu, varlıklı olup olmamaya göre değişirdi. Fakirlerin, temizliği oldukça ihmal ettiği görülürdü; hali vakti yerinde olanlar ise sık sık yıkanır, kokular sürünürlerdi.

Çocukların sünnet edilmesine büyük bir önem veriliyordu. Beş, altı yaşına gelen erkek çocuklar sünne edilirdi. Evlerdeki özel banyolar ancak pek zengin olanlara mahsustu, ama umumî hamamların sayısı pek fazlaydı. Söylendiğine göre X. asırda Bağdad'da yirmi yedi bin hamam vardı. Erkekler de kadınlar gibi koku sürünürdü. Arabistan, günnük ve mersâfî; İran, gül, menekşe ve yâsemin esanslarıyla ün salmıştı. Bir çok evlerin bahçesinde meyva ağaçları ve bilhassa çiçek yetiştiriliyordu. İran'daki çiçek sevgisi ise başka yerlerin üstündeydi; orada çiçek doğrudan doğruya hayatın kokusu olarak görülüyordu.

Müslümanların eğlencesine gelince; muhtelif vesilelerle verilen ziyafetler, av, şiir, musiki ve şarkı İslâm âleminin başlıca eğlencesini teşkil ederdi. Aşağı tabakalarda buna horoz dövüşü, canbazlar, kukla ve sihirbazlık gösterileri de katılırdı. İbni Sinâ'nın «Kanun»undan öğrendiğimize göre X. yüzyıl Müslümanları zamanımızın bütün sporlarını biliyorlardı: Boks, güreş, okçuluk, jimnastik, eskrim, kargı atma, polo, tokmakla oynanan top oyunları kroket. Kumar yasak olduğu için iskambil ve zar pek az kullanılırdı. Tavla çok yaygındı; satranç da çok oynarlardı. At yarışları en sevilen eğlenceler arasındaydı ve bizzat halifelerin himayesin-

de düzenlenirdi. Bir yarış sırasında dört bin atın birden koştuğu söylenir. Av ise sporların fazla aristokratik olanıydı. Genellikle avda şahin kullanılır; yakalanan hayvanlar bazan özel bir itina ile beslenirdi. Bazı aileler, köpek, bazıları maymun beslerdi. Bazı halifeler ise tebaalarını ve elçileri etkilemek için, aslan ve kaplan beslerdi.

Araplar, Suriye'yi fethettikleri zaman henüz gerçek bir medeniyete ulaşmamıştı. Pervasız, katı bir cesaretleri vardı; ihtiraslı, duygulu, şüpheci idiler; bâtıl inançları vardı. Müslümanlık bu vasıflardan çoğunu yumuşattı, ama bazıları da sürüp gitti. Diğer taraftan bazı halifelere atfedilen zalimlikler, çağdaş Hıristiyan, Bizans, Merovenj ve İskandinav krallıklarınınkinden fazla değildi. Müslüman hükümdarları hakkında bazı şiddetli işkence ve zulüm hareketleri anlatıla gelmiştir ama bunlar tamamen istisnâî hallerdir. Normal olarak bir Müslüman, müsamahakâr, zarif ve beşerî duygularla dolu bir insan demektir. Eğer genelleştirmek istersek, Müslümanı, anlayışlı, zekî, çabuk hiddetlenen, kolayca gülüp eğlenebilen; malik olduklarıyla iktifa eden; başına gelen felâketlere sükûnetle katlanan; bütün bu hadiseleri sabırla, olgunlukla kabullenen bir insan olarak tarif edebiliriz. Bir Müslüman kendisini her an ölecekmiş gibi hazırlıklı bulundururdu. Seyahate çıkan bir Müslüman kefenini de beraber alırdı. Çöl yolculuğu sırasında bir hastalık sonunda ölümünün yaklaştığını hissedince, diğerlerine yola devam etmelerini rica eder; kendisi de bir çukur kazdıktan sonra, son abdestini alır, kefenine sarılarak çukura uzanır ve ölümü bekler, çok geçmeden rüzgârın savurup getirdiği kumlar, mezarını örterdi.

IV. HÜKÛMET

Nazarî olarak Muhammed'den sonra gelen nesil boyunca, İslâm eski anlamıyla demokratik bir cumhuriyetti. Bütün ergin ve hür erkekler hükümdarın seçimine yahut, siyasette yapılacak bir değişikliğin oylanmasına katılırlardı. Ancak aslında, halife, Medine'nin ileri gelenlerinden bir grup tarafından seçilir, siyaset de onlar tarafından kararlaştırılırdı. Bunun, böyle olması da lâzımdır. Çünkü insanlar, yaradılıştan, dikkat ve zekâ bakımından eşit değildir. Dolayısiyle demokrasinin de izâfî olması lâzımdır. Diğer taraftan ulaştırma imkânları zayıf, öğrenimin sınırlı olduğu yerlerde bir oligarşi kurulması tabiidir. Demokrasi ve savaş birbirine düşman olduğundan, İslâm fütuhatı, haliyle tek kişinin iktidarını gerektirirdi. Örfî bir yayılma siyaseti, kumanda birliğini ve çabuk karar vermeyi gerektiriyordu. Emevîler zamanında idare açıkça monarşi hâline geldi ve halifeler verasetle veya silâhların hükmüyle iş başına geldiler.

Nazarî olarak halife, siyaset adamı olmaktan ziyade din adamıydı. Halife, her şeyden önce İslâm âleminin başıydı; ilk vazifesi dini korumaktı. Yine nazarî olarak halifelik şer'î bir hükûmetti. Öte yandan halife bir papa değildi; dinle alâkalı yeni nizamlar getiremezdi. İktidarı hemen hemen mutlaktı. Ne bir parlamento vardı, ne de bir aristokrasi veya bir ruhban sınıfı,

onun iktidarını sınırlayabilirdi. Halifenin iktidarına Kur'ân'dan başka sınır yoktu. Bu idarenin kendine göre bir başka demokratik manzarası vardı. Anne veya babası köle olmayan herkes yüksek mevkilere gelebilirdi.

İlk Müslümanlar, vaktiyle iyi organize edilmiş ülkeleri fethettiklerini biliyorlardı. Suriye'den Bizans'ın Iran'dan Sâsânîler'in idare teşkilâtı sistemini aldılar. Orta Doğu'nun eski düzeni hattâ eski kültürü bir bakıma devam etti. İslâmî felsefe ve ilimle tekrar şekillendi. Abbasîler zamanında merkezî, mahallî ve eyaletlere mahsus olmak üzere karışık bir idare şekli teşekkül etti.

İdare yapısının başında «hâcib» yani mâbeyinci bulunurdu. Nazarî olarak hâcib'in görevi merasimleri idare etmek olduğu halde halifenin mutlak vekili ve vezîr-i âzamı sıfatıyla onun faaliyetlerini kontrol ederdi. Ondan sonra gelen en yüksek rütbeli memur vezir idi. Vezir hükûmet memurlarını ve devlet siyasetini tayin ederdi. Mansur'dan sonra, vezirler, iktidar bakımından hâcibin üstüne çıktılar. Hükûmetin başlıca kısımları vergi, hesap, ulaştırma, polis ve posta idi. Bir de şikâyet bürosu vardı ki, zamanla idarî ve kazaî hükümler için bir mahkeme durumuna geçti. Halife indinde, ordu kısmından sonra, gelirler kısmı en önemliydi. Bu alanda tahsildarlar önemli paralar topluyor ve elde edilen paranın büyük bir kısmı hükûmetin ve idarecilerin masraflarına harcanıyordu. Harun Reşid zamanında halifeliğin yıllık geliri beş yüz otuz milyon dirhemi (42.400.000 dolar) geçiyordu. Buna, sayısız aynî vergileri de katmak gerekir. Hükûmetin borcu yok-

tu. Aksine 786 yılında hazinede yedi yüz milyon dirhemlik bir hesap farkı birikmiş bulunuyordu.

Posta, sadece hükûmet ve çok önemli şahısların işini görürdü. Başlıca faydası ve görevi hükümet merkeziyle eyaletler arasında emir ve bilgi alışverişini sağlamaktı. Diğer taraftan bu vasıta ile vezirler, mahallî idareciler hakkında gizli bilgiler de alırdı. Diğer taraftan bu teşkilât güzergâhları da yayınlardı. Bu yayınlardan tüccarlar ve hacılar faydalanırdı. Güzergâhla ilgili yayınlarda muhtelif merhale ve aralarındaki uzaklıklar belirtilirdi. Bunlar Müslüman coğrafyacılarına çok faydalı olmuştur. Tarihte ilk defa mektup taşıma işinde güvercinden faydalananlar da Müslümanlardır (837). Munzam bilgiler, seyyahlar, tüccarlar ve Bağdad'da casus vazifesi gören bin yedi yüz yaşlı kadın tarafından sağlanırdı. Ama kontrol için istendiği kadar para harcansın, dünyanın her yerinde görülen zorla para toplama ve irtikâb önlenemiyordu. Eyalet valileri bağlı bulundukları makamdan para bekliyor, diğer taraftan merkezi idare onlardan muayyen bir para bekliyor, aksi halde o görevi para mukabilinde başkasına devrediyordu. Hakimler iyi para alıyordu; ama yine de cömert keselerin tesiri altında kalmıyor değillerdi. Hz. Muhammed'in üç hâkimden ikisinin cehennemlik olduğunu söylediği rivayet edilir.

İslâm hukuku kuvvetini Kur'ân'dan alıyordu. Daha doğrusu hukuk ve din bir bütündü. Her suç bir günah, her günah bir suçtu. Hukuk ilmi de ilâhiyatın bir dalıydı. Yapılan fütuhat sonunda ülke genişleyip, İslâm hukukunun sorumlulukları ve meseleleri artmaya başlayınca, hukukçular da yeni durumlara göre çeşitli

tefsirlerde bulundular. Dolayısıyla hadisler İslâm hukukunun ikinci bir dayanağı haline geldi. Hukukun dayandığı hadis ve tefsirlerin artması Müslümanlıktaki hukuk mesleğine özel bir önem kazandırdı. Kanunu tatbik eden veya ortaya koyan hukukçular (fâkihler) X. yüzyıla doğru ruhâni bir mahiyet kazandılar. XII. yüzyıl Fransa'sındaki gibi imparatorlukla birleştiler, Abbasî mutlakiyetinin desteği oldular.

Mû'tekid İslâm hukukunda dört hukuk mektebi doğdu. 767'de ölen Ebû Hanife Nu'man bin Sabit, kıyasî tefsir prensibiyle Kur'ân hukukunda ihtilâl yaptı. Ebû Hanife; bir küçük cemiyet için yapılmış olan bir hukuk, bir şehir ve sanayi cemiyetine tatbik edilmek istendiği zaman harfi harfine değil, kıyas yoluyla tefsir edilmelidir, diyordu. Böylece ipotekli kâr ve ödünç verme sistemini tasdik etti.

Ebû Hanife şöyle demiştir: «Hukuk kaideleri, gramer veya mantık kaidelerine benzemez. Umûmî âdetlerle ifadesini bulur ve bunlarda meydana gelen şartlara göre değişir.»

İlerici bir hukukun bu liberal görüşüne karşı, Medineli muhafazakârlar Mâlik ibni Enes'de de (715—795) sağlam bir müdafi buldular. Malik, hukukla alâkalı bin yedi yüz hadise dayanarak, bu hadislerden çoğunun Medine'de ortaya çıktığını ileri sürdü, orada meydana gelen fikir birliğinin Kur'ân ve hadislerin tefsirinde kriteryum olması gerektiğini söyledi.

Bağdad ve Kahire'de yaşayan Muhammedü'l-Şâfiî (767—820) yanılmazlığın, Medine'dekinden daha sağlam bir temele dayanması gerektiğini ileri sürüyor,

hak hukuk meselelerindeki en son kararın ancak İslâm cemaatinin tamamının rızasıyla gerçekleşebileceğini söylüyordu. Bu fikirleri fazla geniş bulan, talebesi Ahmed ibni Hanbel, hukukun doğrudan doğruya Kur'ân ve hadislere dayanması gerektiğini ileri süren dördüncü bir sistemin kurucusu oldu. Mutezile'nin felsefedeki akılcılığını reddettiği için Me'mûn tarafından hapse atıldıysa da, fikirlerinde öylesine ısrar gösterdi ki, ölümünde hemen hemen bütün Bağdad halkı cenazesinde bulundu.

Bir asır süren münakaşalardan sonra bu dört hukuk sistemi de İslâm âleminde yerleşti. Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri prensipte aynı esasları kabul etmekle beraber teferruatta birbirinden ayrılıyordu. Hepsi de, aslında kanunsuz olan bir beşeri yeti idare etmek için, ilâhi bir menşe lüzumunu ve İslâm hukukunun bir ilâhi menşee dayanması hususunda aynı görüşü taşıyordu. Hepsi de Müslümanların tâbi olması gereken nizamları en küçük teferruatına kadar işliyor; diş temizliğinden, aile hukuku, giyim kuşam ve saçların edepli bir şekilde düzenlenmesine kadar hiç bir şeyi ihmal etmiyordu. Kaidelerin pek fazla olması beşerî gelişmeyi boğabilir. Bu bakımdan tefsirler kanunların katılığı ile hayatın akışını bağdaştırıcı bir rol oynar. Hanefî hukukunun son derece liberal olmasına rağmen, genellikle İslâm hukukunda fazla muhafazakâr olma temayülü görülmüş bu da ekonomi ve fikir hayatının serbest bir şekilde gelişmesini önlemiştir.

Ebû Bekr'den, Me'mûn'a kadar, ilk halifeler, büyük mesaha üzerindeki insan hayatını düzenlediler;

bunlar tarihin en muktedir hükümdarları arasında sayılabilir. Moğollar, Macarlar, İskandinav haydutları gibi onlar da her tarafı mahvedebilir, her şeyi zaptedip, müsadere edebilirlerdi. Onlar böyle yapmadılar, basit vergiler koymakla yetindiler. Ömer, Mısır'ı fethettiği zaman, Zübeyr'in ülkeyi arkadaşları arasında bölüştürmek tekilifini reddetti ve kendi fikrini şöyle açıkladı: Varsın ülke bildiği gibi yaşasın ve halkın ellerinde faydalı olsun.»

Halifelerin idaresi altında, toprak işlendi, arşivler muntazam olarak tutuldu, kanallar ve yollar yapıldı, nehirlerin taşmasına karşı tedbirler alındı, bugün bir çöl halinde olan Irak, o zamanlar bir cennet bahçesi gibiydi; bugün kum ve taş deryası olan Filistin o devirde kalabalık, verimli ve müreffehti. Şüphesiz bütün rejimlerde olduğu gibi, o devirde de kuvvet ve kabiliyet, zayıflık ve geriliğe hakimdi. Ama halifeler iş hayatını himaye ediyor, kabiliyeti olanların gelişmesini sağlıyorlardı Ülkeyi, asırlar boyunca, hiç bir zaman göremeyeceği derecede geliştirdiler; öğretime, edebiyata, ilme, sanata ve felsefeye gerekli değeri vererek Batı Asya'yı beş asır boyunca dünyanın en medenî yeri haline getirdiler.

V. ŞEHİRLER

İslâm medeniyetini temayüz ettiren, ona mânâ veren insan ve eserleri görmeden önce, yaşadıkları bölgeyi gözden geçirelim. Medeniyetin temeli kır, şekli şehir medeniyetidir. İnsanlar, karşılıklı olarak birbirlerini dinlemek ve birbirlerini etkilemek için siteler halinde toplanmak zorundadırlar.

Müslüman şehirlerinin hemen hepsi on bin veya daha az nüfuslu, mütevazi büyüklükte şehirlerdi. Evler küçük bir alana sıkışmış olurdu. Genellikle hepsinin akın ve kuşatmalara karşı savunma surları bulunurdu. Sokaklarda zamanın başka ülkelerindeki gibi aydınlatma tertibatı yoktu; çamur ve toz içindeydiler. Evlerin önünde uzayıp giden yeknesak bir duvar olur, zaten küçük olan evler bu duvarın arkasına saklanırdı. Şehrın bütün ihtişamı camisinde ortaya çıkardı. Diğer taraftan. Müslüman medeniyetinin öyle şehirleri de vardı ki, bunlar güzellik, bilgi ve saadetin zirvesine çıkmıştı

Mekke ve Medine mukaddes şehirlerdi. Biri Muhammed'in doğum yeri, diğeri ilk müslümanlarla birlikte hicret ettiği ve mezarının bulunduğu şehirdi. II. Velid, mütevazi Medine camiini muhteşem bir şekilde yeniden inşa ettirdi. Bu iki şehir Emevîler zamanında son derece canlı ve parlak bir hayat geçirdi. Savaş ganimetleri, Medine'ye akmış ve vatandaşlar arasında

taksim edilmişti. Mekke'ye gelen hacı adaylarının sayısı gittikçe artıyor, buna paralel olarak ticaret hayatı canlanıyor, refah yükseliyordu. Böylece mukaddes şehirler zenginleşti, hayat canlandı; şehirlerin çevresi villa ve saraylarla donandı. Kendine mahsus kibar bir hüznü olan melodiler etrafa yayılıyor, şâirler aşk ve savaş şiirleri yazıyordu.

Kudüs de İslâm'ın mukaddes şehirlerinden biriydi. VIII yüzyıldan itibaren, burada nüfusun ekseriyeti Müslümanlara geçmişti. Abdülmâlik Mescid-i Aksa'-yı yaptırdı. Bu cami 746'da yıkıldı, 785'te tekrar yapıldı. Daha sonra da bir çok tamirler gördü. Mukaddesî, Mescid-i Aksa'nın Şam'daki Ulucami'den daha güzel olduğunu kaydeder.

Kudüs'te Beytülharam'ın bulunduğu bölgede her üç dince de mukaddes sayılan ve **Sahra** denen bir kaya vardı. İbrahim'in burada kurban kestiği, Süleyman'ın mâbedinin burada olduğu, Musa'nın burada Talûtu'l-ahd'i aldığı; Mirac'da Muhammed'in buradan göğe çıktığı kabul edilir. 684 yılında Abdullah ibni Zübeyr, Mekke'yi ele geçirip de buranın gelirine el koyunca, Abdülmâlik, bu kayanın Kâbe'nin yerini alacağını ve Hac yerinin burası olduğunu ilân etti. Bu taşın üzerine Kubbetüssahrâ'yı yaptırdı. Kubbetüssahrâ böylece İslâm âleminin dördüncü harikası oldu (diğer üçü, Mekke, Medine ve Şam camileriydi). Kubbetüssahrâ bir cami değil, mukaddes bir taşın üzerine yapılmış bir mâbetti. Haçlılar buraya Ömer Camii diyerek büyük bir hata yaptılar. Kare taşlardan sekizgen biçimde yapılmıştır, çevresi yüz yetmiş altı metredir. Kubbe tam **Sahra** adlı taşın üzerindedir ve otuz yedi

metre yüksekliğindedir. Ağaçtan yapılmıştır. ve yaldızlı bakır kaplıdır. Dört kapısı vardır. Bu kapılar Bâbü'l-Cenne (Cennet Kapısı), Bâbü'l Kıble (Kıble Kapısı), Bâbü'n-Nebî Dâvûd (Dâvûd Peygamber Kapısı) ve Bâbü'l Garb (Batı Kapısı) diye anılır. Ağaçtan yapılma kapılar bronz kaplıdır. İçeride, **Sahra**'nın çevresinde cilâlı mermerden on ikî sütun vardır. Bu muhteşem sütunlar Roma harabelerinden alınmıştır. Sütun başlıkları Bizans eseridir. Kemerlerin alınlarında çok nefis ahşap mozayikler vardır. Kubbenin altındaki davlumbazların mozayikleri daha da güzeldir. Dış sütunların pervazı boyunca, çepeçevre Kûfî yazıyla kaplıdır. Bu yazı mavi kiremit üzerine sarı hurufatla yazılmıştır. Sütunların ortasında çevresi altmış metre olan kaya kitlesi bulunur. Mukaddesî şöyle yazar:

«Sabahleyin doğan güneşin ışınları kubbeye düşüp de yansıyınca, bina, şâhâne bir manzara alır. Ben, bütün İslâm dünyasında bu manzaranın bir benzerini görmedim. Daha önceki devirlerde de Kubbetüssahrâ ile boy ölçüşecek güzellikle bir bina yapıldığını duymadım» der..

Ancak, Abdülmâlik'in, burasını Kâbe yerine hac mahalli yapma kararı gerçekleşemedi. Eğer gerçekleşseydi, Kudüs, üç dinin de itikad merkezi olacaktı.

Üstelik Kudüs, Filistin'in merkezi bile değildi. Bu şeref Ramla'ya nasib oldu. Daha bir çok yerler vardı kı, bugün fakir köyler halinde olduğu halde, İslâmî çagda büyük ve canlı şehirlerdi. Mukaddesî, Akkâ'nın 985'te çok büyük bir şehir olduğunu kaydeder. İdrisî 1154'te, Sidon'un ağaçlar ve bahçelerle çevrili büyük bir şehir olduğunu belirtir. Yakubî, 891'de, Akdeniz'e doğ-

ru uzanmış kayalık bir yerde kurulmuş olan Tîr'in şahâne bir yer olduğunu yazar. Nâsır-ı Husrev ise, burada beş altı katlı binalar bulunduğunu çok temiz ve zengin çarşıları olduğunu 1047'de yazmıştır.

Kuzeydeki Trablus'un «bin gemi alacak büyülükte mükemmel bir limanı vardı»; Tiberia da sıcak su kaynakları ve yaseminleriyle tanınırdı. Müslüman seyyahı Yakut, 1224'te Nazaret'ten şöyle bahsediyordu: «Meryem'in oğlu Mesih İsa burada doğdu... Selâm olsun ona... Ama şehir halkı, bir bâkirenin çocuğu olamayacağını söyleyerek ona şerefsizlik isnad ettiler.» Yakûbi, Baalbek'in Suriye'nin en güzel şehirlerinden biri olduğunu yazmış, Mukaddesî de şehrin refah içinde olduğunu ilâve etmişti.

Antakya da Suriye şehirleri arasında Şam'dan geri kalmazdı. Burası 635'ten 964'e kadar Müslümanlarda kaldı. O tarihten itibaren 1084'e kadar Bizanslılara geçti. İslâm coğrafyacıları şehirdeki güzel Hıristiyan kiliselerinden, taraçalar halinde sıralanmış evlerden, bahçe ve parklardan, her evde akar su oluşundan sitayişle bahseder

Tarsus büyük bir şehirdi. İbni Havkal, şehirde yüz bin erkek nüfus olduğunu tahmin eder. Rum İmparatoru Nicéphore 965'te şehri almış, bütün camileri yıktırmış, Kur'ânları yaktırmıştır. İki kervan yolunun kavşağında olan Halep de zengin bir şehirdi. Mukaddesî, Halep'ten şöyle bahseder: «Burası kalabalık bir şehir, evleri kâgir; iki tarafında mağazaların sıralandığı gölgelik caddeleri var.» Halep camiinin fildişinden yapılma mihrabı ve güzelliğiyle ün salan minberi meş-

hurdu. Caminin hemen yakınında beş kolej, bir hastahane ve altı kilise vardı.

Yakûbî, Humus'un, Suriye'nin en büyük şehirlerinden biri olduğunu yazar. İstahri, 950'de buradan bahsederken: «Hemen hemen bütün sokak ve caddeler taş kaplıdır» der. Mukaddesî de şehrin kadınlarının güzellikleriyle tanındığını ilâve eder.

Arap imparatorluğunun doğuya doğru ilerlemesi, Mekke veya Kudüs'ten daha merkezi bir başkent seçimini gerektirdi. Emevîler, birkaç asırlık bir şehir olan Şam'ı seçtiler. Şehrin çevresinde akan beş su, burasını «dünyanın bahçesi» haline getirmişti. Şam'da yüzlerce çeşme, yüz kadar hamam ve yüz yirmi bin bahçe vardı. Batıya doğru da genişliği beş, uzunluğu yirmi kilometreyi bulan «Menekşeler Vadisi» uzanırdı. İdrisî, Şam'ın, Allah'ın şehirlerinin en güzeli olduğunu yazmıştır. Yüz kırk bin nüfuslu şehrin ortasında halifelerin sarayı yükselirdi. Burasını I. Muaviye yaptırmıştı. Saray bir altın ve mermer zenginliği içindeydi; duvarlar ve yerler mozayiklerle kaplıydı; suları hiç kesilmeyen çeşme ve yapma çağlayanlar sarayı serinletirdi. Şehrin kuzeyinde büyük bir cami vardı; bu şehirdeki beş yüz yetmiş iki camiden biriydi. Emevîler zamanından sonra ayakta kalan tek cami de budur. Romalılar zamanında burada bir tapınak vardı; bunun harabeleri üzerine I. Teodosyus, Saint-Jean-Baptiste katedralini yaptırdı (379).

I. Velid, 705 yılına doğru, Hıristiyanlar'a katedrali yıkarak bir kısmına cami yapmayı teklif etti; buna karşılık onlara diledikleri yerde bir katedral yapma iznini vereceğini ve gerekli malzemeyi sağlayacağını

söyledi. Hıristiyanlar razı olmadılar ve «buna teşebbüs edenin boğularak öleceğini» bildirdiler. I. Velid, katedrali kendi elleriyle yıkmaya başladı. Söylendiğine göre, imparatorluğun bütün toprak vergisi yedi yıl boyunca yapılan camiye harcandı. Ayrıca Hıristiyanlara da yeni bir katedral yapmaları için yardım edildi. Hindistan, İran, Mısır, İstanbul, Tunus, Cezayir; Libya'dan getirilen ustalar caminin yapımında çalıştılar. Sekiz yılda tamamlanan caminin inşaatında on iki bin de işçi çalıştı. Müslüman seyyahları bu caminin İslâm âleminin en muhteşem yapısı olduğunda hemfikirdi. Emevîler'i de, Şam'ı da sevmeyen Abbasî halifesi el-Memun, burasının dünyadaki bütün yapılardan üstün olduğunu belirtir.

İç tarafında sütunlar bulunan büyük ve mazgallı bir duvar, mermer döşeli büyük bir avluyu çevreliyordu. Cami bu duvarın güney tarafındaydı. Kare taşlardan inşa edilmişti. Üç minaresi vardı ki, bunlardan biri İslâm'ın en eski minaresidir. Zemin kat plânında ve dekorasyonunda Bizans ve bilhassa Ayasofya'nın etkisi vardır. On altı metre çapındaki çatı ve kubbe, kurşun levhalarla kaplanmıştı. Caminin iç uzunluğu yüz kırk üç metreydi. Burası beyaz mermerden yapılma sütunlarla ikiye ayrılmıştı. Korent uslûbu sütun başlıkları altın kaplıydı. Bu sütunlar kemerleri tutuyordu. Caminin mozayik parke zemini halılarla kaplıydı. Duvarlar renkli mermerden mozayikler ve mineli kiremitten kaplıydı. Altı adet mermer parmaklık caminin içini bölüyordu. Mihrab, altın, gümüş ve kıymetli taşlarla süslüydü. Renkli camdan yapılma yetmiş dokuz pencere gündüzleri caminin aydınlanmasını sağlıyordu. Geceleri de on iki bin kandil yakılıyordu. Bir

seyyah bu cami hakkında şöyle yazmıştır: «İnsanın yüz yıl ömrü olsa ve her gün oturup Şam camiinde neler gördüğünü düşünse, her gün yeni bir şey hatırlayabilir.» Camive giren bir Bizans elçisi sonradan şöyle demiştir: «Senatoda Arap iktidarının çabucak geçeceğini söylemiştim. Ama bu camiyi gördükten sonra fikrimi değiştirdim. İslâm iktidarı muhakkak ki çok uzun sürecektir.»

Şam'dan kuzeybatıya doğru gidilirken Fırat üzerinde Rak'a'ya gelinir. Burası Harun Reşid'in ikametgâhıdır. Daha sonra Hatla, kuzeydoğuda Tebriz'e gelinir. Burası gelişme yolunda bir şehirdi, doğusunda henüz küçük bir şehir olan Tahran vardı. Daha sonra da Damgan ve Gürgân (Hazar denizinin doğusunda). Gürgân X asırda, kültürlü hükümdarlarıyla tanınan bir eyalet merkeziydi. Bunların en önemlisi Şems el-Maâlî Kâbûs idi. Hem şair hem ilim adamı olan bu hükümdar İbni Sinâ'yı sarayında barındırmış ve arkasında eski refahın işareti olarak elli metre yüksekliğinde ve Künbet-i Kâbûs diye anılan bir mezar bırakmıştır.

Kuzey yolundan doğuya giderken Nişâbûr'a gelinir. Buranın adı hâlâ Ömer Hayyâm'ın şiirlerinde yaşamaktadır. Bu bölgedeki diğer şehirler Şiîlerin Mekkesi olan Meşhed; eskiden kudretli bir eyaletin merkezi olan Mevr ile Buhara ve Semerkand'dır.

Daha ötedeki dağ zincirlerinin arkasında güneye doğru Gazne vardır. Şâirler, Türk hükümdarı Mahmud'un büyük saraylarını ve «ay'ı şaşırtan yüksek kuleleri» dile getirmişlerdir. Bunlardan ayakta kalanlar Mahmud'un zafer kulesi ile II. Mesud'un yaptırdığı kuledir.

Batıya doğru dönünce, XI. yüzyıl İran'ında ondan fazla müreffeh şehirler görürüz: Herât, Şirâz (camisi ve güzel bahçeleriyle meşhur), Yezd, İsfahan, Keşan, Kazvin, Kum; Hemedan; Kirmanşah.. Ve Irak'ta, kalabalık Basra ve Kûfe şehirleri. Seyyahlar bu şehirlerin hepsinde pırıl pırıl kubbeler, kıvılcımlar saçan minareler, kolejler, kütüphanler, saraylar, bahçeler ve hamamlar görürdü....

Ve nihayet Bağdad!..

Bağdad eski bir Babilonya şehridir. 1848'de, Dicle nehrinde, Nebakatnazar'ın adını taşıyan kiremitler bulunmuştur. Sâsâniler zamanında gelişti. Şehirde çeşitli Hıristiyan kiliseleri ve Nesturî manastırları vardı. İkliminının çok iyi olması el-Mansur'un dikkatini çekti. Belki de, isyan etmeye hazır bir halk tabakasının kaynaştığı, idaresi müşkül Basra ve Kûfe şehirlerinden uzakta olmak istedi. Ama her şeyin üstünde, hiç şüphesiz, hem ülkenin içlerinde olan, hem de, Dicle sâyesinde olsun, büyük su kanalları yardımıyla olsun iki nehir kıyısındaki bütün şehirler ve nihayet Basra körfezi ve dolayısıyla dünyanın bütün limanlalarıyla teması bulunan bu şehirde stratejik bir avantaj gördü Böylece (762) de hükûmet dairelerini Kûfe'den Bağdad'a taşıdı. Şehri iç içe üç sur ve geniş bir hendekle kuşattı. Bağdad adını da Medînetü's-Selâm (Sulh Şehri) olarak değiştirdi. Yüz bin işçi kullanarak, kendisi, ebeveynleri ve âmme tesisleri için dört yılda, şâhâne bir inşaat yaptırdı. El-Mansur'un şehri denen bu muazzam inşaatın ortasında halifelik sarayı yükseliyordu. Halifelik sarayı yaldızlı kapısı dolayısıyla «Altın Kapı» veya pırıl pırıl yanan kubbesi dolayısıyla

«Yeşil Kubbe» diye anılırdı. Şehrin surlarının dışında ve Dicle nehrinin batı sahilinde ayrıca bir de yazlık saray yaptırdı. Harun Reşid hayatının büyük bir kısmını bu sarayda geçirdi. Bu sarayın pencerelerinden, dünyanın yarısını temsil eden yüz geminin yüklerini boşalttığını görmek mümkündü.

El-Mansur, 768 yılında oğlu el-Mehdî'ye özel bir ikametgâh verebilmek maksadıyla nehrin doğu sahilinde bir saray ve bir cami yaptırdı. Bu yapıların etrafında Rusafâ mahallesi teşekkül etti. Bu mahalle şehre iki köprüyle bağlıydı. Harun'dan sonra gelen halifelerin çoğu bu mahallede oturduğu için, burası, zenginlik ve büyüklük bakımından Mansur'un şehrini geçti. Harun'dan sonra Bağdad demek Rusafâ demekti.

Hükümdarlık binaları Dicle'nin iki yanına sıralanıyordu. Güneşi önlemek için daracık yapılan sokaklar, sıra sıra dükkânların gürültüleri arasında varlıklı vatandaşların ikametgâhlarına kadar uzanıyordu. Her sanat erbabının bir sokağı ya da çarşısı vardı: Kokucular ipçiler, sarraflar, ipekçiler, kitapçılar vs.. Çarşı pazarın daha ötesinde halkın ikamet mahalleleri yer alıyordu. Zenginlerinki hariç, hemen hemen hepsi, ancak bir ömür boyu dayanacak çekilde kerpiçten yapılmıştı.

Elimizde nüfus hakkında kesin bir bilgi bulunmuyor. Muhtemelen yedi yüz bini buluyordu. Bazıları ise şehrin nüfusunu iki milyon olarak tahmin ediyor. Her hâlü kârda, X yüzyılda, İstanbul'dan sonra dünyanın en büyük şehri Bağdad'dı. Şehirde çok kalabalık bir Hıristiyan mahallesi vardı. Burada kiliseler, manastır-

lar ve okullardan başka Nesturîler ve Ortodoks Hıristiyanlar için de ayrı kısımlar vardı. Harun, el-Mansur'un bir camisini yeniden inşa etti ve büyüttü; el-Mutedid de Harun'un bu camisini yeniden yaptı ve büyüttü. Şehirde ibadete açık yüzlerce cami vardı.

Bağdad'ın içinde ve yakınlarında binlerce şâhâne ikametgâh, konaklar, villalar yapılmıştı. Bunların dış görünüşü sade olmakla beraber içleri büyük bir ihtişam içindeydi Eb'ü-l fidâ'nın yazdığı şu akıl almaz satırlar bize Bağdad sarayının ihtişamı hakkında bir fikir vermektedir: «Bağdad hükümdarlık sarayının döşemelerindeki halıların sayısı yirmi iki bindi. Duvarlarında on iki bin beşyüz tanesi ipek olmak üzere otuz sekiz bin duvar halısı asılıydı.» Halife ve ailesinin, vezir ve hükûmet adamlarının şehrin doğu kesimindeki ikâmetgâhları kilometrelerce karelik bir alanı kaplıyordu. Barmekî Cafer şehrin güneydoğusunda ihtişamı ölümüne sebep olan muhteşem bir ikametgâh yaptırarak bu kesime doğru bir aristokrat göçüne yol açtı. Harun'un kıskançlığından kaçınarak burasını Memun'a sundu; Harun bunu oğlu adına kabul etti. Cafer de düşüşüne kadar Kasr-ı Caferî'de yaşamaya devam etti.

El-Mansur ve Harun'un sarayları yıkılmaya başlayınca yerlerini yeni saraylar aldı. El-Mutedid dört yüz bin dinar (1.900.000 dolar) sarfıyla bir saray yaptırdı. 892'de yapılan bu sarayın büyüklüğünü ahırlarında dokuz bin at, deve ve katır bulunduğunu söyleyerek anlatabiliriz. El-Muktefî onun çok yakınına, 902'de Tâc Sarayı'nı inşa etti; bu sarayın bahçeleri yirmi kilometrekareyi kaplıyordu. El-Muktedir, Ağaç Sarayı'nı

yaptırdı. Sarayın bu adla anılmasının sebebi bahçesindeki gölde altın ve gümüşten bir ağaç bulunmasıydı. Ağacın gümüşten dal ve yapraklarında gümüş kuşlar tünemişti, bunların gagalarından mekanik sesler çıkıyordu.

Büveyhî hükümdarları, Muizziye sarayına on üç milyon dirhem harcayarak hepsini geride bıraktılar. El-Muktedir'in 917'de kabul ettiği Bizans elçileri halifenin ve hükûmet erkânının yirmi dört sarayı karşısında hayretler içinde kaldılar. Bu saraylarda mermer sütunlarla meydana getirilen ravaklar; hemen hemen bütün döşemeyi ve duvarları kaplayan yer ve duvar halılarının sayısı, güzelliği ve boyu; üniformalı uşaklar; imparatorluk atlarının altın ve gümüş eğerleri, brokar eğer örtüleri; büyük parklarda gördükleri ehlî ve yabanî hayvanlar; halifenin Dicle nehrinde yüzen birer saraya benzeyen kayıkları gözleri kamaştırıyordu.

Yüksek tabakaya mensup kimseler büyük bir lüks ve ihtişam içinde yaşıyordu. Meydana giderek at yarışlarını ve polo oyunlarını seyrediyor; karılarıyla birlikte en değerli kumaşlardan yapılma elbiseleri giyiniyor; saç ve sakallarına, elbiselerine kokular sürüyor; her tarafta yanan günnük ve amber kokularını teneffüs ediyor; başlarında, boyunlarında, bileklerinde ve kadınlar ayrıca ayak bileklerinde süs eşyası taşıyordu. Bir şair, bir genç kız için şöyle diyordu: «Ayak bileklerinin sesi, aklımı başımdan aldı.»

Genellikle kadınlar, erkeklerin toplantılarına katılamıyordu. Şâirler, müzisyenler, sanatkârlar sık sık toplanır, kendi aralarında konuşurlardı. Kültürlü

kimseler şiir, ya da Kur'ân dinlerdi. Bazıları da İhvan-ı Safâ gibi kendi aralarında bir kulüp kurmuştu. 790 yılına doğru on üyesi olan bir kulüpten bahsedildiğine şahit oluyoruz: Bir Sünnî, bir Şiî, bir Haricii, bir şâir, bir Hıristiyan, bir Yahudi, bir meteryalist, bir Maniheist, bir Zoroastrien (Zerdüşt) ve bir Sabeen (Sâbiî). Söylendiğine göre bunların toplantısı karşılıklı tolerans, münakaşalarda anlayış ve iyi niyetle temayüz ediyordu. Hiç şüphesiz İslâm âleminin çok seçkin görgü kuralları vardı. Şark, nezaket ve görgüde Garb'ı geçmişti. Bağdad'ın hayatında bir başka asalet daha vardı: Her türlü şiir ve sanat orada himaye görüyor, her taraf okullar, kolejlerle dolup taşıyordu.

Halk tabakasının yaşayışı hakkında bildiklerimiz azdır. Onların da çalışmaları ve hizmetleriyle bu yüksek yapıyı ayakta tutmakta faydalı oldukları şüphesizdir. Varlıklı kimseler, edebiyat, sanat, ilim ve felsefe ile uğraşırken, halk tabakası ud çalıp kendi şarkılarını okuyan şarkıcıları dinliyordu. Zaman zaman geçen bir düğün alayı, sokakların gürültüsünü unutturuyordu. Bayramlarda halk, birbirini ziyarete gidiyor, birbirlerine hediyeler alıyor; ziyafetler çekiyorlardı. Fakirler bile zaman zaman Bağdad'ın bakımı için alınan vergiden hisselerine düşeni alıyor; halifenin ihtişamından, camilerin azametinden kendisine pay çıkarıyor; bir büyük hukûmet merkezinde oturmanın gururunu taşıyordu. Hiç şüphesiz onlar da, gönüllerince birer padişahtı

XII. BÖLÜM

DOĞU İSLÂM'DA FİKİR VE SAN'AT

632 — 1058

1. İLİM

Bazı yanlış inanışların aksine Muhammed ilme büyük önem veriyor ve etrafındakileri ilim yapmaya teşvik ediyordu·

«Öğrenmek için yuvasını terkeden, Allah yolunda yürüyor demektir... Âlimin kaleminin mürekkebi, şehidin kanından daha mukaddestir.» An'aneler böyle der. Her ne olursa olsun, Araplar'ın Suriye'de eski Yunan kültürüyle teması onlarda şiddetli bir öğrenme ihtirası uyandırdı ve kısa zamanda ilim adamları, İslâm dünyasında büyük itibar kazandılar..

Öğretim, çocuk daha konuşmayı öğrenir öğrenmez başlıyor ve ilk olarak: Eşhedü en lâ ilâhe ill'Allah ve eşhedü enne Muhammeden abdühü ve Rasûlüh» sözleri öğretiliyordu. Özel hocaları olan bazı zengin çocukları hariç, altı yaşına gelen bütün erkek çocuklar, köleler ve bazı kızlar bir ilkokula giderlerdi. Bu okullar genellikle bir camide, bazan da açık havada, bir çeşme başında olurdu. Dersler ya parasız ya da hemen herkesin rahatça katılabileceği kadar ucuz olurdu. Öğret-

menler, öğrenci başına, velilerden cüz'î bir haftalık alırdı. Kalan masraflar hayırseverler tarafından karşılanırdı. Öğretim sade idi: Müslümana gerekli dualar ve Kur'ân'ı okumaya yetecek kadar kıraat; bunun dışında ilâhiyat, tarih, ahlâk ve hukuk olarak da doğrudan doğruya Kur'ân okunurdu. Yazma ve hesap daha ileri öğrenim derecelerine bırakılırdı. Bunun sebebi, belki de yazının Doğu'da özel bir hazırlık safhasını gerektiren bir sanat olmasıydı. Her gün Kur'ân'ın bir kısmı öğrenciye öğretiliyor ve ezberletiliyordu. Bu öğretimin amacı, öğrenciye bütün Kur'ân'ı ezberletmekti. Bunu başaranlara «hâfız» deniyor ve bu olay özel olarak kutlanıyordu. Aynı zamanda yazı yazmayı, yay kullanmayı öğrenen ve ilmini daha ileri götürenlere «el-kâmil» deniyordu. Sistem hâfıza, disiplin sopaydı. Normal ceza ayak tabanına bir palmiye sopasıyla vurmaktan ibaretti. Harun, oğlu Emin'in özel hocasına şöyle demişti: «Onun zihnî kabiliyetini boğacak kadar sert, tenbelliğe alıştıracak kadar yumuşak olma.. Onu mümkün olduğu kadar iyilikle, tatlılıkla terbiye et; ama eğer bundan anlamazsa, o zaman şiddete başvurmaktan da kaçınma.»

İlk öğretim karakteri teşekkül ettirmeyi, ikinci öğretim bilgi vermeyi hedef tutuyordu. İlim adamları bir camide, bir sütunun veya bir duvarın dibine diz çöküp Kur'ân tefsiri yapar, hadis, ilâhiyat ve hukuk dersleri verirdi. Bilinmeyen bir tarihte, ikinci derecedeki bu okullar bir şekil ve nizama bağlandı, devletten yardım görmeye başladı ve böylece **medrese** (yahut kolej) hâline geldiler. İlâhiyat ilmine gramer, dil, edebiyat, mantık, matematik, astronomi ve güzel konuşma sanatı (retorik) eklendi. Arapça bütün dillerin en

mükemmeli kabul edildiği ve iyi Arapça konuşanın da müstesna bir yeri olduğu için gramere büyük önem veriliyordu. Bu kolejlerde öğrenim parasızdı; bazı durumlarda da hükûmet veya hayırseverler profesörlerin parasını verdikleri gibi öğrencilere de, maddî yardımda bulunuyorlardı. Kur'ân hariç, diğer ilimlerde kitap değil, öğretmenin söyledikleri esastı. Yani öğrenciler, kitaptan değil, insandan öğreniyor; kitabı değil, insanı öğreniyordu. Meşhur bir hoca ile karşılaşıp ondan faydalanabilmek için bütün İslâm dünyasını dolaşan öğrenciler vardı. Kendisine önemli bir mevki sağlamak isteyen bütün talebelerin Mekke, Şam, Bağdad ve Kahire'deki büyük ilim adamlarını görmesi lâzımdı. Bunu kolaylaştıran tek âmil de, bütün İslâm dünyasındaki çeşitli halklar arasında ilim ve edebiyat dilinin Arapça olmasaydı. Latince de bundan daha geniş bir sahaya yayılmış değildir. O devirde, bir Müslüman şehrine giren bir ziyaretçi, günün hangi saatinde olursa olsun, bir camiye gitti mi, orada bir ilim adamının konferansını dinleyeceğinden emindi. Gezici talebeler, çok defa medresede parasız öğrenim görmekle kalmazdı, İkamet ve yemek ihtiyaçları da bir süre için karşılanırdı. Herhangi bir derece verilmezdi; talebenin gayesi, bir hocadan tasvib sertifikası almaktan ibaretti. Öğrenilecek önemli bir şeyde konuşma tarz ve usulleri (âdâb) idi ki, her centilmenin buna vâkıf olması lâzımdı.

Müslümanlar Semerkand'ı aldıkları zaman (712) Çinliler'den, keten ve başka bitkileri dövüp hamur yaptıktan sonra, bu hamuru ince yapraklar hâlinde kurutmayı öğrendiler. Bu madde, henüz papirüsün unutulmadığı bir çağda Orta Doğu'ya girerek parşömenin

yerini aldı. İslâm dünyasında ilk kâğıt fabrikası 794'te vezir Haru'un oğlu el-Fazl tarafından Bağdad'da kuruldu. Daha sonra Müslümanlar kâğıt yapımını Sicilya ve İspanya'ya götürdüler; kâğıtçılık buradan İtalya ve Fransa'ya geçti. Kâğıdın Çin'de kullanılmaya başlaması Milât'tan sonra 105 yılına rastlar. Mekke'de 797 yılında, Mısır'da 800, İspanya'da 950, İstanbul'da 1100, Sicilyada 1102, Italya'da 1154, Almanya'da 1228, İngiltere'de 1309 yıllarında kullanıldı. Bu yeni icat sayesinde kitapçılık hızla gelişti. Yakubî, kendi zamanında (891) Bağdad'da yüzden fazla kitabevi olduğunu bildiriyor.

Kitapçı dükkânları, o devirde, aynı zamanda istinsah işlerinin, hat sanatının ve edebî toplantıların da merkeziydi. Talebelerin çoğu hayatını kitap istinsah ederek kazanırdı. X. yüzyıldan itibaren el yazmalarına özel bir değer verildiğini ve kitap kolleksiyoncularının nâdir yazmalara büyük paralar ödediğini görüyoruz. Diğer taraftan muharrirler kitaplarının satışından asla para beklemezdi; onların geçimini hükümdarlar veya büyük zenginler temin ediyordu. O devrin İslâm dünyasında edebiyat ve sanat asilzâdelerin veya büyük zenginlerin zevkini tatmin etmek için bir vasıtaydı.

Camilerden çoğunun kütüphanesi olduğu gibi, bazı şehirlerde umumî kütüphaneler de vardı. 950 yılında Musul'da hayırseverler tarafından kurulmuş bir kütüphane vardı ki talebeler buradan sadece kitap değil, kâğıt da temin ederdi. Rey şehrindeki umumî kütüphanedeki kitapların listesini on tane büyük katalog ancak alıyordu. Basra kütüphanesi, kütüphanede çalışan ilim adamlarına aylık verirdi. Coğrafyacı Yakut, hazır-

ladığı coğrafya lûgatine malzeme toplamak üzere Merv ve Harzem'deki kütüphanelerde tam üç yıl çalışmıştı.

Moğollar, Bağdad'ı yıktıkları zaman şehirde otuz altı umumi kütüphane vardı. Bir hekim, kendisini sarayında yaşamaya davet eden Buhara hükümdarının davetini reddetmişti. Çünkü sadece kütüphanesini nakletmek için dört yüz deveye ihtiyacı vardı. El-Vakidi, altı yüz kitap sandığı bırakmıştı. Bu sandıklardan her birini iki kişi güçlükle yerinden kaldırıyordu. X. yüzyılda, Sahib ibni Abbas gibi hükümdarların kütüphanesindeki kitapların sayısı, bütün Avrupa kütüphanelerindeki kitap sayısından daha çoktu. Çin'deki Ming Huang devrini saymazsak, VIII., IX., X. ve XI. asırlarda dünyanın hiç bir yerinde böyle bir kitap aşkı olmamıştı.

Müslümanlık artık kültür hayatının zirvesine ulaşmıştı. Kurtuba'dan, Semerkand'a kadar uzanan bin camide çalışan ilim adamlarının sayısı, camilerdeki sütunların sayısından daha fazlaydı; belâgatle konuşmaları dünyayı titretiyordu. Devletin yolları daha fazla öğrenmek için ilim peşinde koşan coğrafyacı, ilâhiyatçı, tarihçilerle doluydu. Fethedilen toprakların eski kültürleri Müslümanlar tarafından emilmiş, sindirilmişti. Müslümanlar öylesine büyük bir müsamaha sahibiydiler ki, şâirler, ilim adamları ve filozoflar arasında Arap kanından olanlar pek azdı. Diğerleri ilim ve edebiyat dili olan Arpaça'yı kullanırdı.

O devirdeki İslâm âlimlerinin gramer çalışmalarıyla Arapça'ya klâsik şeklini vererek parlak bir edebiyatın temelini attılar; hazırladıkları lûgatlerle kelime hazinesini düzene koydular; ansiklopedi ve antolojiler-

le, zamanla kaybolacak bir çok eserin ileriki nesillere ulaşmasını sağladılar. Burada, isimlerini yazmıyorum, ama eserlerini hürmetle selâmlıyoruz.

İslâm âlimleri arasında en iyi tanıdıklarımız tarihçilerdir. Bize bir medeniyeti tanıttıkları için, onlara şükran borçluyuz. Eğer onlar olmasaydı, İslâm medeniyeti, Champollon'dan önceki Mısır medeniyeti gibi karanlıkta kalacaktı. 767 yılında ölen Muhammed ibni Ishak «Muhammed'in Hayatı» adlı klâsik eseri yazdı. Bu eser İbni Hişam tarafından gözden geçirildi ve geliştirildi. Bu eser, —Kur'ân hariç— bize ulaşan en eski mensur Arap eseridir.

Ayrıca yorulmak bilmeyen âlimler, vezirlerin, hâkimlerin, hatattların, devlet adamlarının, filozofların, azizlerin ilim adamlarının biyografilerini yaşatan lûgatler yazdılar. İbni Kuteybe (828—889) dünya tarihini yazmaya teşebbüs eden bir çok Müslümandan biri oldu. Üstelik bir çok tarihçinin aksine dinini birinci plânda tutmadı.

Muhammed el-Nedim 987'de **Fihristü'l Ulûm** adlı eserini neşretti. Bu, telif olsun tercüme olsun bütün ilim dallarında Arapça yazılmış eserlerin bibliyografyasıydı. Eserde her yazarın biyografisine yer verildiği gibi, tenkidine de yer verilmiş ayrıca müsbet ve menfi taraflarını belirten bir liste ilâve edilmişti. Bugün onun bahsettiği binlerce kitaptan hiçbirinin bize ulaşmadığını söylersek Müslüman kaynaklarının zenginliği hakkında okuyucularımıza bir fikir vermiş oluruz sanıyoruz.

İslâm'ın Tite-Live'i, Ebû Câber el-Tâberî (838—923) oldu. İranlıydı. Hazar denizinin güneyinde, Taberistan'da doğmuştu. Arabistan, Suriye ve Mısır'da, fakir bir talebe olarak yıllarca dolaştıktan sonra Bağdad'a müftü olarak yerleşti. Bundan sonra ömrünün kırk yılını cinhanşümul eserini yazmakla geçirdi: **Kitâb-ı Ekber el Resûl ve'l Mülûk.** Bu eser yaradılıştan 913 yılına kadar hükümdar ve resûllerin tarihini veriyordu. Bugün bu eserin elde bulunan kısmı on beş büyük cilttir. Orijinalinin on defa daha fazla olduğu söyleniliyor. Tâberî de, Bossuet gibi her hadisede Allah'ın elini görüyordu. Eserin ilk cildini İncil sırasına göre yazmış ve bu cilde Hz. İsâ'nın göğe yükselmesiyle son vermiş, ikinci ciltte de Sâsânî devri İran'ını anlatmıştır. Eserde kronolojik sıra ve metot kullanmış, hadiseleri sene be sene vermiş ve an'aneye bağlı olarak anlattığı şeylerin yanısıra hadislere yer vermiştir. Kaynakları zikretmesi çok mühimdir. Ancak muharrir çeşitli kaynakları bir tek hikâyede birleştirmemiş, böylece eseri, bir sanat eseri olmaktan ziyade bir emek dağı olmuştur.

Tâberî'nin en büyük muakibi el-Mes'ûdî, onu en büyük selefi olarak tanıyordu. Bağdad'lı bir Arap olan Mes'ûdî, Suriye, Filistin, Arabistan, Zanzibar (Zengibar), İran Orta Asya Hindistan ve Seylan'ı dolaştı kendisi Çin denizine dokunduğunu bile iddia eder. Mes'ûdî, müşahedelerini otuz ciltlik bir eserde topladı. Ancak eser İslâm aşkıyla dolu olan ilim adamları için bile fazla uzundu. Bunun üzerine, bir hulâsa çıkardı ama, o da yine çok büyük bir eserdi. Nihayet okuyucularının kendinin yazmaya ayırdığı zaman kadar okumaya zaman ayıramayacağını düşünerek eseri-

ni bugüne kadar ulaşan şekline indirdi ve **«Altın ve Kıymetli Taş Madenleri Çayırı»** diye fantezi bir isim kovdu. Her konuyu yiyip yutan Mes'ûdî, Çin'den Fransa'ya kadar her ülkenin coğrafya, biyoloji, tarih, âdetler, din, ilim ve felsefesini biliyordu. O İslâm dünyasının Plinius ve Herodot'udur. Elindeki malzemeyi komprime hâline getirmeye çalışmadan tatlı tatlı ve etraflı bir şekilde yazmıştır Din konusunda biraz şüpheci olmakla beraber bu duygusunu asla okuyucusuna hissettirmez. Hayatının sonlarına doğru ilim hakkındaki fikirlerini bir eserde toplamıştır. Bu eserinde mineralden bitkiye, bitkiden hayvana ve hayvandan insana doğru olan bir istihale hakkındaki fikirlerini açıklar Bu fikirler, onu Bağdad'ın ileri gelenleriyle anlaşmazlığa düşürmüş olmalı ki, Mes'ûdî, doğup büyüdüğü şehri terketmek zorunda kaldığını anlatır. Bağdad'dan ayrılınca Kahire'ye yerleşmiş, ama ayrılıktan daima şikâyetçi olmuştur. Kendisi: «Her şeyi ayırmak ve bölmek, çağımızın bir hususiyeti, diyor. Allah bir millete vatan aşkıyla refah verir; doğum yerine bağlı olmak ahlâkî bir ciddiyet ve dürsütlük işaretidir; vatandan, ecdadın ocağından ayrılmayı istememek bir asâleti ifade eder.» Mes'ûdî, 10 yıllık ayrılıktan sonra 956'da Kahire'de öldü.

Genel olarak söylemek gerekirse, bu tarihçiler giriştikleri iş ve alâkalarının çevresi bakımından temayüz ederler. Tarih ve coğrafyayı rahatça birleştirmektedirler. Beşerî olan hiç bir şey onlara yabancı değildir. Ve hepsi de muasır Hıristiyan tarihçilerinden üstündür. Ancak çok defa siyaset, savaşlar ve belâgat sanatı içinde kendilerini kaybederler. Hadiselerin ekonomik, sosyal ve psikolojik sebeplerini aramaları na-

dirdir. Onların muazzam eserlerinde bir nizam ve tahlil bulamamak bizim için esef vericidir. Bulduklarımız birbiriyle bağdaştırılamamış şeylerdir: Milletler, hâdiseler, şahıslar... Olayları şuurlu olarak tetkik ettikleri nadirdir. Aksine daha çok an'anevî inanışlara bağlandıklarını görürüz. Bu bakımdan, anlattıkları şeyler efsanelerle, mucizelerle, çocukcasına masallarla karışıktır. Bunu şöylece ifade edersek daha yerinde olur: Gibbon hariç, bütün Ortaçağ tarihçilerine göre. İslâm, Haçlılar bahsine küçük bir ilâveden ibarettir; aynı şekilde İslâm tarihçileri de İslâm'dan önceki bütün dünya tarihini, Muhammed'e bir hazırlık safhası olarak inceler. İyi ama Batı zihniyeti nasıl olur da âdil bir şekilde Doğu zihniyetini muhakeme edebilir? Tercüme edildiği zaman, Arapça'nın güzelliği, kökünden koparılmış bir çiçek gibi kaybolup gidiyor... Bu durumda Islâm tarihlerini dolduran mevzular, Batılılar için asıl maksattan uzaklaşmış kuru, mânâsız bir hâle geliyor. Halbuki gerekli olan, Doğu ve Batı'nın ekonomik bakımdan karşılıklı olarak birbirine olan bağlılığının incelenmesidir.

II. FEN

İslâm hayatının canlı asırlarında, Müslümanlar bu anlayışla çalıştılar. Halifeler, Suriye'de mevcut olan eski Yunan kültürü muvacehesinde, ilim ve felsefe bakımından ülkelerinin geriliğini gördüler. Emevîler büyük bir akıllılıkla, İskenderiye, Beyrut, Antakya, Harran, Nizip'teki Hıristiyan kolejlerinin çalışmasına izin verdi. Bu ekullarda Eski Yunan felsefesi ve ilmî klâsikler muhafaza edildi. Bunlar daha çok Surıye diline tercüme edilmiş eserlerdi. Suriye dilini ya da Yunanca'yı öğrenen Müslümanlar bu eserlerle ilgilendiler. Çok geçmeden bunların Arapça tercümeleri yapıldı. Emevî ve Abbasî hükümdarları bu faaliyeti teşvik ettiler. El-Mansur, el-Me'mun ve el-Mütcvekkil, İstanbul'a ve başka Yunan şehirlerine haberciler göndererek —hattâ bazan an'anevî düşmanları olan Bizans imparatorlarına— ulaklar göndererek bilhassa matematik kitapları ve fennî eserler getirttiler. Böylece Euclides'in «Unsurlar»ı İslâm'a girdi.

El-Me'mun 830 yılında Bağdad'da iki yüz bin dinar (950.000 dolar)sarfıyla bir «Beytü'l-Hikme» kurdu. Burası bir fen üniversitesi, bir rasathane ve bir umumî kütüphaneden meydana geliyordu. Burada aylıkları devlet tarafından ödenen bir mütercimler heyeti kurdu. İbni Haldun'a göre, İslâm ilmi bu müessesenin çalışması neticesinde canlandı; eski Yunan'ın yeniden

keşfiyle, ilim, sanat ve edebiyatta İtalyan rönesansına benzeyen gelişmeler oldu.

Bu büyük tercüme çalışmaları 750'den 900'e kadar devam etti. Sanskritçe, Pehlevîce, Yunan'ca ve Suriye dillerinden eserler tercüme edildi. Beytü'l Hikme'deki mütercimlerin başında Hunain ibni İshak (809—873) adlı bir Nestûrî hekimi vardı. Kendi ifadesine göre Galien'in yüz kadar eserini tercüme etti. Bu sayede bu büyük âlimin bazı eserleri yok olup gitmekten kurtuldu. Hunain ibni İshak, bunlardan başka Aristo'nun, Eflâtun, Hipokrat, Dioscoride, Batlamyus'tan da tercümeler yaptı. Tevrat'ı da tercüme etti.

El-Me'mun, Hunain'e, tercüme ettiği kitapların ağırlığı kadar altın ödeyerek hazineyi tehlikeye düşürdü. El Mütevekkil onu saray hekimi yaptı; ama Hunain, ölüm tehdidine rağmen, halifenin bir düşmanına karşı kullanmak istediği zehiri yapmayınca bir yıl hapsedildi. Oğlu İshak ibni Hunain tercümelerinde babasına yardımcı oldu, kendisi de Aristo'nun çeşitli eserlerini çevirdi.

850 yılına doğru eski Yunanca astronomi, matematik ve tıp eserlerinin çoğu tercüme edilmiş bulunuyordu. Çeşitli Yunan eserleri Arapça tercümeleri sayesinde günümüze ulaştı.

Dikkati çeken nokta, şiir ve tarihe çok düşkün olan Müslümanların, Yunan şiir, tiyatro ve tarihine önem vermemeleridir. Onlar, bu alanlarda Yunanistan yerine İran'ı örnek aldılar. Diğer taraftan Platon'un ve Aristo'nun İslâm dünyasına Neo-Platonik bir görüşle girmesi hem Müslümanlık hem de bütün dünya için

kayıp oldu. Aristo ve Platon'un hemen bütün eserleri, doğru olmayan kısımlar bulunmakla beraber tamamen tercüme edildi. Müslüman âlimleri, Yunan felsefesiyle İslâm felsefesini bağdaştırmak istedikleri için orijinal eserler yerine Neo-Platonik tefsirleri tercih ettiler. Gerçek Aristo ise ancak mantık ve ilim eserleriyle Müslümanlığa geldi.

İlimlerin Mısır'dan, Hindistan'dan, Babilonya'dan, Yunanistan ve Bizans yoluyla Doğu Müslümanlığına ve İspanya'ya, oradan Avrupa'ya ve nihayet Amerika'ya geçmesi, tarihin en dikkat çekici akışlarından biridir. Uzun zamandanberi hükûmetlerin zayıflığı, fakirlik, maarif düşmanlığı yüzünden gerilemiş bulunan Yunan ilmi Müslümanlar geldiği zaman Suriye'de henüz yaşıyordu.

Arapların ilim bakımından tevarüs ettikleri şeylerin çoğu Yunan asıllıdır. Ancak Yunanistan'ın hemen ardından Hindistan gelir. El-Mansur'un emriyle 773'te «Siddantha»lar tercüme edildi. Bunlar, İsa'dan 425 yıl öncesine kadar uzanan Hind astronomi eserleriydi. Bu tercümeler sayesinde Arap rakamları ve «sıfır» Hindistan'dan İslâm'a geçti. El-Harizmî, 813'te astronomi tablolarında Hint rakamlarını kullanıyordu. 825 yılında Lâtince «Algoritmi de numero Indorum» (El-Harizmî, Hint rakamları üzerinde) adlı eserini yazdı. İlk kelime zamanla «algortihme» yahut «algorisme» (logaritma) halini aldı ve ondalık esasına göre kurulmuş hesap sistemini göstermekte kullanıldı. Muhammed ibni Ahmet, 976'da yazdığı «İlimlerin Anahtarı» adlı eserinde onlu sayılar küsursuz olarak kullanılırken, sırayı bozmamak için yanlarına küçük bir daire koy-

manın doğru olacağını ileri sürdü. Bu küçük daireye «boş» anlamına «sıfr - sıfır» dendi. Batı dillerinde rakam anlamındaki «chiffre» sözü buradan gelir. Diğer taraftan Latin ilim adamları «sıfır»a «zephyrum» dediler. İtalyanlar da bunu kısaltarak «zero» yaptı.

Önce III. yüzyılda yaşayan Diphante'de gördüğümüz cebir, adını Müslümanlara borçludur. Bu ilim İslâm âleminde büyük bir gelişme gösterdi. Bu sahanın büyük ismi belki de Orta Çağ'ın en büyük matematik bilgini olan ve El-Harezmî diye anılan Muhammed ibni Musâ'dır (780—850). El-Harezmî, Hazar denizinin doğusundaki Harezm'de (Harzem: Bugünkü Hıyve) doğduğu için bu adla anılagelmiştir. Bu büyük ilim adamı beş ilimde faaliyet gösterdi: Hint rakamlarını inceledi; astronomi tabloları yaptı. İspanyol Müslümanları tarafından gözden geçirilen bu tablolar, asırlarca, Kurtuba'dan, Chang-an'a kadar uzanan alanda yaşayan astronomlara örnek oldu. Bilinen en eski geometri tablolarını tertib etti; altmış dokuz âlimle iş birliği yaparak el-Me'mun için bir coğrafya ansiklopedisi hazırladı. Ve nihayet «Hisâbü'l Cebr ve'l Murakabele»yi yazdı. Bugün Arapçası kaybolmuş bulunan bu eser XII. yüzyılda Gérad de Grémone tarafından tercüme edildi ve XVI. yüzyıla kadar bütün Avrupa üniversitelerinde ana matematik kitabı olarak okundu. Batı'da «algebre» diye bilinen «cebir» sözü de bu eserle ilim âlemine girdi.

Sabit ibni Kurra (825-901) bazı önemli tercümelerinden başka tıp ve astronomide büyük şöhret yaptı ve İslâm dünyasının en büyük âlimi oldu. Batılılarca Albategni diye bilinen Ebû Abdullah el-Battanî (850—

929) Hipparque ve Batlamyus'taki menşelerinden itibaren trigonometriyi geliştirdi. Trigonometrik alâkaları bugün kullanılan şekliyle formülleştiren de odur.

Halife el-Me'mun bir astronomlar heyeti kurmuştu. Bunların görevi Batlamyus'un keşiflerini tahkik etmek için tablolar yapmak ve güneşteki lekeleri incelemekti. Dünyanın yuvarlaklığına inanmış olan bu âlimler bir dünya derecesini hesaplayarak 56 2/3 mil buldular ki, bu rakam bugünkü hesaplara göre yarım mil fazladır. Yine onlar, yaptıkları hesaplara göre dünyanın çevresinin otuz beş bin kilometre olduğunu tahmin ettiler. Bu astronomlar tam bir ilmî anlayış içinde çalışıyordu. Tecrübeyle sabit olmayan hiçbir şeyi kabul etmezlerdi. Onlardan biri olan Ebu'l Ferganî'nin yazdığı astronomi kitabı yedi asır boyunca Avrupa ve Asya'da temel kitap olarak kaldı. El-Battanî ondan da fazla tanındı Kırk bir yıl müddetle yaptığı astronomik müşahedeler şümul ve dakiklik bakımından temayüz etti. Bugünkü hesaplara dikkati çekecek kadar yaklaşan astronomik emsaller buldu.

Bağdad'daki ilk Büveyhî hükümdarlarının himayesinde çalışan ebu'l Vefa, Tycho Brahé'den altı asır önce ayın üçüncü değişmesini keşfetti.

Müslüman astronomları için pahalı âletler de yapılıyordu Yunanlılarca bilinen, yıldızların hareketlerini gösteren küreler ve usturlab geliştirilmekle kalmadı, yirmi beş metre çapında sekstanlar ve daha başka âletler yapıldı. Müslümanlar tarafından son derece geliştirilen usturlab X. yüzyılda Avrupa'ya geldi ve denizciler tarafından XVII. asra kadar geniş ölçüde kullanıldı. Araplar bu cihazı aynı zamanda büyük bir es-

tetik görüşle yapıyorlardı, öyle ki, usturlablar ilmî bir âlet olmanın yanında aynı zamanda birer sanat eseri oluyordu..

Gökyüzünün haritasından başka dünya haritasına da büyük ehemmiyet veriliyordu. Çünkü İslâm, kültür ve ticaretle hayatta duruyordu. Süleymanü't Tâcir, 840 yılında Uzak Şark'a ticaret eşyası götürdü. 851 yılında adı bilinmeyen bir muharrir Süleyman'ın seyahatinin hikâyesini yazdı. Arapça yazılan Çin'e dair bu hikâye Marco Polo'nun «Seyahatler»inden dört yüz yirmi beş yıl öncesine rastlar. Aynı asırda, ibni Khordadbeh Hindistan, Seylan, Hindiçinî ve Çin'i tasvir eden ve muhtemelen şahsî müşahedelere dayanan bir eser meydana getirdi. İbni Havkal, Hindistan ve Afrika'yı tasvir etti. Ahmedü'l Yakubî 891 yılında bir çok Müslüman şehirlerini ve yabancı şehirleri tasvir eden bir eser yazdı. Muhammedü'l Mukaddesî, İspanya hariç bütün İslâm ülkelerini dolaştı ve 985'te «İslâm İmparatorluğunun Tasviri» adlı eseri kaleme aldı. Bu, el-Birûnî'nin Hindistan adlı eserinden önce Arap dünyasının en büyük coğrafya eseriydi.

Ebu'l Reyhan Muhammed ibni Ahmed el-Birûnî (973—1048), mükemmel İslâm âliminin numunesidir. Filozof, seyyah, tarihçi, coğrafyacı, dilci riyaziyeci astronom, şâir ve fizikçidir. Bütün bu alanlarda değerli eserler veren el-Birûnî İslâm dünyasının hiç değilse bir Leibniz'i, bir Léonard'ı olmuştur. Harezmî gibi o da bugünkü Hıyve yakınlarında doğmuştur. Onun ilim değerini anlayan Harzem ve Taberistan hükümdarları, kendisine saraylarında yer vermişlerdir. Bu arada Türk hükümdarı Gazneli Mahmud, Harzem'de

ne gibi şâir ve filozofların bulunduğunu öğrenince, hükümdardan el-Birûnî ve İbni Sinâ gibi âlimleri kendi sarayına gönderilmesini istemiş, Harzem hükümdarı da buna itaat mecburiyetinde kalmıştır (1018). El-Birûnî bunun üzerine Hint fatihi olan Gazneli Mahmut' un sarayına yerleşmiş ve muhtemelen onunla beraber Hindistan'a gitmiştir. Her hâlü kârda el-Birûnî'nin Hindistan'a gittiği, oranın lisanını, örf ve âdetlerini öğrendiği bir gerçektir. Hindistan dönüşünde bu büyük Türk hükümdarının en fazla değer verdiği âlimlerin başında yer almıştır. Bir defasında, Asya'nın kuzeyindeki bir ülkenin elçisi, güneşin aylarca batmadığını gördüğünü söylediği zaman, Mahmud, kendisiyle alay edildiğine kanaat getirerek, adamı hapse attırmak üzereyken el-Birûnî imdada yetişmiş ve bunun gerçek olabileceğini Gazneli Mahmud'a izah ederek elçiyi kurtarmıştır. Gazneli Mahmud'un, kendisi de âlim olan oğlu Mes'ud, el-Birûnî'yi paha biçilmez hediyelere ve paraya boğmuştur. Öyle ki, büyük âlim çok defa ihtiyacını pek fazla aştığı için aldıklarını hazineye iade ederdi.

El-Birûnî'nin ilk mühim eseri «Âsâru'l Bakıyye» dir. Bu, İran, Suriye, Yunan, Yahudi, Hıristiyan Saba ve Arap takvimleri ve bayramları üzerine bir eserdir. Her türlü dinî garazdan ârî olarak yazılmıştır. El-Birûnî Müslüman olarak Şiî temayüllüdür. Diğer taraftan bir vatanseverlik duygusuyla İran'daki Sâsânî medeniyetini yıkan Araplara diş bilemektedir. Bunun dışında tam objektif bir ilim adamı olarak çalışmış, kendisini araştırmaya vermiş, İncil dahil, çeşitli metinlerin ve an'anelerin tenkidini yapmıştır. Sık sık cahilliğinden bahsetmiş ve gerçeği buluncaya kadar araştır-

malarına devam edeceğini tekrar etmiştir. «Âsâr»ın mukaddimesinde şöyle der: «İster eski âdetler, ister partizan davranışlar, ister rekabet ya da karşısındakini etki altına almak isteği olsun, insanları gerçeği görmez hale getiren her türlü sebebi ortadan kaldırmalıyız.»

Himayesinde bulunduğu büyük Türk hükümdarı Gazneli Mahmud'un Hindistan seferi sırasında el-Birûnî bu ülkede yıllar geçirdi. Ahaliyi, dili, âdetleri, kastları ve kültürü tetkik etti. Nihayet 1030'da şahaseri olan «Tarîku'l Hind» adlı eserini yazdı. Daha eserin başından itibaren, muharririn görgü şahitlerine verdiği ehemmiyetle bir takım yalancıların söylediklerini dikkatle birbirinden ayırdığı görülür. Hindistan'ın siyasî tarihine fazla ehemmiyet vermez, buna mukabil Hint astronomisine kırk kısım, Hint dinine de on bir kısım ayırır. El-Birûnî, Vedanta'ların felsefesiyle Sûfilerin, Yeni Fisagorcu ve Yeni Plantoncuların felsefesi arasında bir benzerlik görür. Hintli mütefekkirlerin eserlerini Yunanlı filozofların bazı eserleriyle mukayese eder. Hindistan'ın aslâ bir Sokrat yetiştirmediğini, onların ilminin hayalden kurtulmadığını belirtir. Buna rağmen bir çok Sanskritçe eseri Arapça'ya; Euclides'in «Unsurla»rı ile Batlamyus'un «Almageste»ini de Sanskritçe'ye çevirmiştir.

El-Birûnî hemen hemen bütün ilimleri bilirdi. Hint rakamları üzerindeki en iyi Ortaçağ eseri onundur. Ustulab, planisfer, yıldızların hareketlerini gösteren küreler hakkında eserler yazdığı gibi Sultan Mes'ud'a da astronomi tabloları yaptı. Hiç tereddüdsüz dünyanın yuvarlak olduğunu biliyordu. Her şeyi

arzın merkezine doğru çeken bir kuvvetin var olduğunun farkındaydı. Her gün kendi etrafında bir defa ve yılda bir defa da güneşin etrafında döndüğü kabul edildiği takdirde de astronomik verilerin doğru çıkacağına inanmıştı. İndus nehri vadisinin vaktiyle deniz yatağı olabileceğine dikkat etmiş, çeşitli taşları tabiat, tıp ve ticaret bakımından incelemişti. Bütün bunların dışında el-Birûnî on sekiz değerli taşın özgül ağırlığını tayin etmiş ve bir cismin özgül ağırlığının taşırdığı suyun hacmine tekabül ettiğini bulmuştu. Boşuna toplamalara lüzum kalmadan bir sayının devamlı olarak iki katını almak için bir metot geliştirmişti. Geometriye teoremlerin isbatını getiren de odur. Ayrıca bir astronomi ansiklopedisi, birer coğrafya, astroloji ve matematik hulâsaları yazmıştır. Birleşik kaplar, hidrostatik prensibinden faydalanarak menba sularının ve artezyen kuyularının çalışmasını izah eden de el-Birûnî'dir. Gazneli Mahmud, Sebüktekin ve Harzem'in tarihini yazmıştır. Doğulular ona «bilen kimselerin hocası» anlamına «Şeyh» derler. Onun eşsiz eserleriyle İslâm kültürü XI. yüzyılda zirvesine çıkmıştır.

Kimya, Müslümanlar tarafından kurulmuş bir ilimdir. Eski Yunanlıların bu konuda bildikleri sanayi ile ilgili basit tecrübelerden öteye gitmiyordu. Halbuki İslâm âlimleri kesin müşahedeyi, kontrollü tecrübeyi ve hassas ölçüleri getirdiler. İmbik denen damıtma cihazını geliştirdiler. İmbik adı da zaten Arapça el-imbik'den gelir. Sayısız maddelerin kimyasal tahlilini yaptılar; alkalilerle asitlerin farkını tesbit ettiler. Çok çeşitli kimyasal maddeler ve ilâçlar icad ettiler. Diğer taraftan Mısır'dan İslâm dünyasına geçen simya da çeşitli tesadüfî buluşlar sayesinde kimyaya faydalı ol-

du. Müslüman âlimleri, bütün maddelerin aynı esastan yapıldığına ve bu bakımdan birbirine dönüştürülebileceğine inanıyorlardı. Simyacılar demir, bakır, kurşun gibi temel metalleri altın yahut gümüşe çevirmeye çalışırlardı Daima aradıkları, fakat hiç bir zaman bulamadıkları «filozof taşı»nm peşindeydiler. Bu taş, gerektiği şekilde kullanılınca, isteklerini gerçekleştirebilecekti. Kan, saç, necaset ve daha başka maddeleri çeşitli maddelerle muamele ediyor, güneş ışığında ve ateşte çeşitli muamelelere tabi tutuyor bunların içinde büyülü «el-iksir» maddesinin var olup olmadığını arıyorlardı. İksiri elde eden, hayatını dilediği kadar uzatabilecekti. Simyacıların en tanınmışı Câbir ibni Hayyan'dır (702—765). Avrupa'da Gebir adıyla bilinir. Tıp tahsil etmiş fakat ömrü imbik başında geçmiştir. Bir çok eseri vardır. X. yüzyıldan sonra kimya ilmi büyücülüğe karıştı ve üç yüz yıl belini doğrultamadı.

O devrin İslâm biyolojisinden kalan şeyler azdır. Ebû Hanîfe el-Dinaverî'nin bir «Bitkiler Kitabı» vardır, bunda eczacılıkta değeri olan bitkilere de yer verilmiştir. İslâm botanikçileri aşılama yoluyla yeni meyvalar elde etmeyi biliyorlardı. Gül ve badem ağaçlarını aşılayarak nâdir ve muhteşem çiçekler elde etmeye çalışıyorlardı. 869 yılında ölen Osman Amr el-Câhiz, Mes'udî'ninkine benzeyen bir nazariye ileri sürmüştü. hayat minerallerden bitkilere, bitkiden hayvana, hayvandan da insana geçiyordu. Mutasavvıf şâir Celâleddin bu nazariyeyi kabul etmiş fakat şunları da eklemişti: «Eğer bu istihale gerçekten oluyorsa, insanlar bu dönemden sonra da melek hâline gelecek ve nihayet ruh olacaklardır.»

III. TIP

Diğer taraftan insanlar hayatı seviyor ve ölümü uzaklaştırmak için büyük paralar harcıyorlardı. Araplar Suriye'ye girdikleri zaman tıp hakkındaki bilgi dağarcıkları pek zayıftı. Refahla birlikte Suriye ve İran'da tıp sahasında da büyük gelişmeler oldu. Din, insan cesetlerinin kesilip biçilmesini menettiğinden, İslâm anatomi bilginleri Galien'i okumak ve yaralıları incelemekle yetiniyorlardı. Çeşitli çalışmalar sonunda Araplar eski ilâçlara, gri anber, kâfûr, civa, mersâfî, karantil, hıyarşenber ve sinâmekiyi ilâve ettiler. Şurup ve gülâb şeklinde sunulan ilâçlar da Müslümanlar tarafından tıp dünyasına getirildi. İtalya'nın Orta Doğu ile en büyük ticaret alışverişi ilâç üzerine idi. Tarihte ilk dispanserleri, ilk eczaneleri açanlar Müslümanlardır. İlk eczacılık okulunun kurucuları ve eczacılık hakkındaki eserlerin yazarları da yine Müslümanlar olmuştur. Müslüman hekimleri banyonun şiddetle taraftarıydılar. Bilhassa nöbetlerde ve buhar banyosu şeklinde bu usule başvuruyorlardı. Çiçek ve kızamık hastalıklarına karşı İslâm hekimlerinin geliştirdikleri tedavi şekline bugün bile eklenecek fazla bir şey yoktur.

Müslüman hekimleri ameliyatlarda solunum yoluyla anestezi yapıyor ve bu maksatla derin bir uyku veren haşhaş ve ona benzer başka bitkilerden faydalanıyorlardı.

O devirde İslâm dünyasında otuz dört hastahane vardı. Bildiğimiz en eski hastahane Bağdad'da Harun Reşid tarafından kurulmuştu. X. yüzyılda beş hastahane daha açıldı. 918 yılma ait bir kaynakta Bağdad hastahaneleri müdüründen bahis vardır. İslâm âleminin en büyük hastahanesi ise 706'da Şam'da kurulmuştur. 978 yılında bu hastahanede çalışan hekimlerin sayısı yirmi dört idi. Tıp öğretimi daha çok hastahanelerde yapılıyordu. İmtihandan geçmeyen ve devlet tarafından verilen diplomaya sahip olmayan kimse asla hekimlik yapamazdı. Eczacılar, berberler ve kırık çıkık işleriyle uğraşanlar da devletin kontrolu altındaydılar. Hekim vezir Ali İbni İsâ, 931 yılında tedavi için şehirden şehre dolaşmak maksadiyle özel bir doktorlar birliği kurmuştu. Deliler için de beşeri bir tedavi şekli tatbik edilirdi. Ama yine da sağlık işleri pek iyi değıldi. Öyle ki, Doğu İslâm âlemi dört asırda bir kırk salgın geçirdi.

931 yılında Bağdad'da, sekiz yüz altmış diplomalı hekim vardı. Bunlar arasında en seçkinleri saray hizmetinde çalışıyordu. Harun el-Me'mûn ve Bermekîler'in hekimi Cibril ibni Bakhtisha, seksen sekiz milyon sekiz yüz bin dirhemlik (7.104.000 dolar) bir servet sahibi olmuştu. Söylendiğine göre senede iki defa halifeden kan almasının ücreti yüz bin dirhemdi, altı ayda bir defa müshil verdiği zaman da aynı ücreti alırdı. İsterik bir felce yakalanmış genç bir cariyeyi, halkın içinde soymakla tehdit ederek sıhhate kavuşturmuştu. Cibril'den itibaren Doğu İslâm âlemininde çeşitli hekimler yetişti. Bunlar arasında maymunlar üzerinde teşrih yaparak anatomiyi inceleyen Yuhanna ibni Masaway'ı (777—857); tarihte ilk defa göz hasta-

lıkları hakkında eser veren Hunan ibni İshak'ı ve yine büyük Müslüman göz hekimi Ali ibni İsâ'yı sayabiliriz. Ali ibni İsa'nın «Göz Hekimlerinin El Kitabı» simli eseri Avrupa'da XVIII. yüzyıla kadar kullanılmıştır.

Hekimlerin en tanınmışlarından biri hiç şüphesiz Ebû Bekr Muhammed el-Râzî'dir (844—926). Avrupa'da Rhazès diye tanınır. Aslen İranlıydı. Tahran yakınlarındaki Rey şehrinde doğmuştu. Bağdad'da kimya, simya ve tıp tahsil etti. Yarısı tıp olmak üzere 131 eser yazdı ki, bunların çoğu zamanla kaybolup gitti. «Kitabu'l Hâvî» adlı eseri yirmi ciltti ve tıbbın bütün konularını içine alıyordu. Kitabu'l Hâvî, Liber Continens adı altında Latince'ye çevrildi. Bu eser muhtemelen asırlar boyunca Avrupa'da en fazla hürmet edilen tıp el kitabı oldu. 1395 yılında Paris Üniversitesinin bütün kütüphanesini meydana getiren dokuz kitaptan biri buydu. Kızamık ve çiçek hastalığı hakkındaki eseri de müşahede ve klinik tahlilin şaheseridir. Bu eser, bulaşıcı hastalıklar hakkında yazılan ilk kitap olduğu gibi bu iki hastalığı açıkça teşhise yarayacak bilgileri de veren ilk kitaptı. 1498 ile 1866 arasında İngiltere'de kırk baskısının yapıldığını söylersek, eserin şöhreti ve tesirliliği hakkında yeterli bir bilgi vermiş oluruz. El-Râzî'nin en önemli eseri on ciltlik bir tıp kitabıdır. Kitabu'l Mansurî (Mansur İçin Kitap) Horasanlı bir hükümdara ithaf edilmiştir. Gérard de Grémone bu eseri Latince'ye tercüme etti. Bu tercümenin «Nomus Almonsuris» adını taşıyan dokuzuncu cildi XVI. yüzyıla kadar Avrupa'da en yaygın metinlerden biri oldu. El-Râzî tıpta cıvanın yeni kullanılış sahalarını buldu. Hayvan kursağının cerrahî dikiş maddesi olarak kul-

lanılmasını sağladı. Doktorların daha çok hastanın idrarına bakarak teşhis koydukları bir devirde idrar tahlili için heyecanları azaltma yoluna gitti. Bazı eserleri de oldukça eğlenceli başlıklar taşır. Meselâ bunlar dan birinin başlığı şöyledir: «En usta hekimlerin bile bütün hastalıkları iyi edememelerine dâir.» Bir başkası da şöyle der: «Neden cahil kadınlar ve cahil hekimler, bilgili hekimlerden daha başarılı olur?» El-Râzî, konuya vâkıf olan herkes tarafından tereddütsüz en büyük Müslüman hekimi ve Ortaçağ'ın en büyük klinik mütehassısı olarak kabul edilir.

Paris Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde iki Müslüman hekimin resmi asılıdır. Râzî ve İbni Sina. Müslümanlık Ebû Ali el-Hüseyn ibni Sina'nın (980—1037) şahsında, en büyük filozofunu ve en meşhur hekimini tanıdı. Arap edebiyatında nadir rastlanan eserlerden biri olan otobiyografisi, Ortaçağ'da bile bir büyük ilim adamının hayatının ne derece hareketli geçebileceğini açıkça göstermektedir. Buhara'lı bir sarrafın oğlu olan İbni Sina mürebbiyeler tarafından yetiştirildi.

İbni Hallegân, ondan bahsederken: «On yaşma geldiği zaman Kur'ân'ı ve umumî edebiyatı bitirmişti. İlâhiyat, aritmetik ve cebirden de anlıyordu» der. Hiçbir öğrenim görmeden hekimliği elde etti ve bülûğ çağındayken parasız olarak hasta tedavisine başladı. On yedi yaşma geldiği zaman Buhara hükümdarı Nuh ibni Mansur'u sıhhate kavuşturarak resmen saraya bağlandı ve sarayın kütüphanesinde bıkmak bilmeden çalıştı. XI. asırda Sâmânî iktidarı son bulunca, İbni Sina Harzem hükümdarı el-Me'mun'un hizmetine girdi. Gazneli Mahmud, el-Birûnî ve diğer ilim adamlarıyla

birlikte onu da sarayına almak isteyince İbni Sina gitmek istemedi. Mesihî adlı bir arkadaşıyla birlikte çöllere kaçtı. Mesihî bir kum fırtınasında öldü. İbni Sina, çeşitli maceralardan sonra Gürgân'a vararak Kâbus'un hizmetine girdi. Onun öldürülmesinden sonra İbni Sina, Hemedan emiri tarafından tedavi maksadıyla, hekim olarak çağırıldı. Bu tedavide öyle başarılı oldu ki, emir onu kendisine vezir yaptı. Ancak, ordu, icraatını beğenmeyince hapsedildi. Evi yağma edildi ve öldürülmek istendi. İbni Sina, bir yolunu bulup kaçarak tanıdığı bir eczacının evine saklandı. Orada kendisini meşhur edecek eserleri yazmaya başladı. Bir müddet sonra Hemedan'dan gizlice ayrılmak isterken emirin oğulları tarafından yakalandı ve aylarca hapiste kaldı: Orada da yazmaya devam etti. Sonra yine kaçtı ve sofî kılığına bürünerek ve burada anlatmamıza imkân olmayan. çeşitli maceralardan sonra İsfahan'daki Büveyhî emiri Alâu'd-Devle'nin sarayına ulaştı. Orada büyük bir itibar gördü. Etrafında bir âlimler ve filozoflar heyeti vardı. Emir, İbni Sina'nın onlarla yaptığı toplantılara başkanlık etmekten hoşlanırdı. O zamandan günümüze kadar gelen bazı hikâyelere göre büyük bilgin, ilmin yanısıra aşka da düşkündü. İbni Hallegân ondan, pek fazla duyulmamış olan şu sözleri nakleder: «Günde bir öğün yemek ye... Tohum sıvım dikkatle muhafaz et; o, hayat suyudur ve sadece rahme akıtmak içindir.» Çok yorucu bir hayat geçiren İbni Sina, elli yedi yaşında, Hemedan'a yaptığı bir seyahat sırasında öldü. Orada, ona âşık olanlar, mezarını günümüze kadar yaşattılar.

İbni Sina, çok hareketli geçen hayatı boyunca, görev başında olsun, hapiste olsun, ilim ve felsefenin

bütün dallarını içine alan yüz kadar kitap yazdı. Üstelik mükemmel şiirler yazdı —ki, on beşi zamanımıza kadar ulaşmıştır—. Bunlardan biri Ömer Hayyam'ın rubaileri arasına karışıverdi; bir diğeri Müslüman Doğu'da talebeler tarafından ezberlendi. İbni Sina, Euclide'i tercüme etti. Astronomi müşahedeleri yaptı. Hareket, kuvvet, boşluk, ışık, hararet ve özgül ağırlık üzerine orijinal çalışmalarda bulundu Mineraller hakkındaki eseri XIII. yüzyıla kadar Avrupa jeolojisinin temel kitabı olmuştu. Dağların meydana gelişi hakkındaki fikirleri ise zikredilmeye değer bir örnektir:

Dağlar iki sebeple meydana gelmiş olabilir. Bir zelzele sırasında olabileceği gibi, yer kabuğunun sıkışıp yükselmesi; yahut yol arayan suların bir vadinin topraklarını alıp götürmüş olması... Toprak tabakalarının muhtelif hususiyeti vardır: Bazısı yumuşak, diğeri serttir; yağmur ve rüzgâr ilk çeşitten olanları eritir, alıp götürür. Diğerlerine ise bir şey olmaz. Şüphesiz bütün bunların gerçekleşmesi için çok uzun bir zamana ihtiyaç vardır... Ama ne var ki, bunların asıl sebebi şudur. Bunun en büyük isbatı da bir çok dağda suda yaşayan hayvanların fosillerinin bulunmasıdır.

İbni Sina'nın üzerinde durulmaya değen en büyük iki eseri vardır. Bunlardan biri «Kitabu'ş-Şifa» dır. Bu, on sekiz ciltlik bir eserdir Matematik, fizik, metafizik, ilâhiyat, ekonomi siyaset ve musikiden bahseder. Diğer önemli eseri «Kanun fi't-Tıb»dır. Bu dev bir fizyoloji, hijyen, tedavi ve ilâçlar bilgisi eseridir. İbni Sina eserine oldukça cesaret kırıcı bir cümleyle başlar: «Benim derslerimden faydalanmak isteyen bütün talebelerin bu kitabı ezbere bilmesi lâzımdır.» Ve bu kitap

on milyon kelimeliktir. İbni Sina, tababeti, tabiatın normal seyrini köstekleyen bir engeli ortadan kaldırmak olarak kabul eder. Önce büyük hastalıkları, araz, teşhis ve tedavilerini anlatır. Ayrıca genel ve özel sağlık bilgileri; lavman, kan alma, yakma, banyo, masaj, ile tedavi usullerini anlatır. Akciğerleri geliştirmek için derin nefes almayı hattâ arada bir bağırmayı tavsiye eder. II. ciltte tıpta kullanılan bitkiler, III. ciltte özel patoloji yer alır. Zatürree, mide bozuklukları, cinsiyet hastalıkları, sapıklıklar ve aşk da dahil olmak üzere ruh ve sinir hastalıkları da büyük bir vukufla bu ciltte verilmiştir. IV. cilt ateşli hastalıklar, cerrahî, kozmetikler, saç ve deri bakımını içine almaktadır. V. ciltte de yedi yüz altmış çeşit ilâcın yapılışı anlatılır.

Kanun fi't-Tıb XII. yüzyılda Latince'ye tercüme edilmiş ve yüzlerce yıl Avrupa okullarında en önemli metin olarak okutulmuştur. Montpelier ve Louvain üniversitelerinde XVII. yüzyılın yarılarına kadar başlıca tıp kitabı olarak bu eser okutulurdu.

IV. FELSEFE

Felsefe alanında, Müslümanlık, Suriye yoluyla eski Yunan fikirlerini aldı ve bunları işleyerek İspanya yoluyla Avrupa'ya devretti. Çok çeşitli tesirler Mutezile ile el-Kindî, Fârâbî, İbni Sina ve İbni Rüşd gibi filozoflar arasında anlaşmazlıklara yol açtı. Hint felsefesi, Gazne ve İran yoluyla İslâm dünyasına girmişti; Yahudiler de bu alanda rol oynadılar. Diğer taraftan Allah'a atfedilen konularda, kaza ve kader, İsa hakkında tartışmalar yapan bir kısım Hıristiyanlar da Orta Doğu'nun havasına bir hareket getirdiler. Ancak İslâm felsefesine asıl tesir, eski Yunan'ın keşfinden sonra geldi. Yunan tefekkürü bambaşka bir dünya görüşü getiriyordu. O dünyada, insanlar, hiçbir şeyden korkmadan her mevzuda muhakemelerini yürütebiliyor, mukaddes yazıların tesirinde kalmıyor ve kâinatın tahkik edilmesi imkânsız kaprisli mucizeler üzerine değil, daima var olan muhteşem bir kanun üzerine kurulduğunu iddia ediyordu. Aristo'nun «Organon»unda mükemmel bir şekilde takdim edilen bu felsefe, İslâm tefekkürüne inanılmaz derecede cazip geldi. Üç asır boyunca İslâm mütefekkirleri felsefenin derinliklerine daldılar.

İslâm felsefesinin, ışığını acayip bir münakaşadan aldığını söyleyebiliriz: Kur'ân, ezelden var mıydı? Yoksa sonradan mı yaratıldı? Philon'un Allah'ın ezelî

hikmeti hakkındaki fikirleri: İncil'de bunun İsa ile birleştirilmesi ve «... Önce Allah vardı...» «... O olmasa, var olanların hiçbiri olmazdı» diye ilâhi sözler; Neo-Platonik felsefenin ilâhî hikmetin yaradılışın bir unsuru olarak teşhisi; bütün bunlar mutekid İslâm camiasında Kur'ân'ın daima Allah'ta var olduğunu ve bunu Muhammed vasıtasiyle ifşa ettiği inancını kuvvetlendiriyordu. Müslümanlıkta felsefe, ilk ifadesini Mûtezile (görüşte ayrılan) görüşünün gelişmesinde buldu. Bunlar Kur'ân'ın ezelî oluşunu inkâr ediyordu. Onlar İslâm'ın mukaddes kitabına karşı olan hürmetlerini belirtiyor, ancak, kitap ve hadisler muhakemeye karşı geliyorsa, o zaman Kur'ân'ı ve an'aneleri mecazen tefsir etmek gerektiğini ileri sürüyorlardı. Böylece din ve aklı bağdaştırmaya çalışma gayretine «Kelâm» yahut «mantık» dediler. Onlar Kur'ân'da, el, ayak, hiddet, kin gibi Allah'a atfedilen şeyleri kelime mânâsiyle almanın hatalı olduğunu iddia ediyordu. İnsan zekâsı hiç bir zaman Allah'ın gerçek tabiatını ve ona atfedilen şeyleri kavrayamazdı. Üstelik Mûtezile'ye göre, itikad ehlinin yaptığı gibi hadiselerin önceden Allah tarafından tesbit edilmiş olduğuna, cennet ve cehennemliklerin Allah tarafından seçilmiş olduğuna inanmak, insanın maneviyatını ve inisiyatifini mahveden bir şey olurdu.

Bu temel üzerinde başlayan tefekkür, Mansur, Harun Reşid ve Me'mun zamanında hızla yayıldı. Konu, önceleri bazı ilim adamlarının meclislerinde görüşülürken halifelere intikal etti, onlarla birlikte görüşülmeye başlandı; daha sonra kolej ve camilerde açıkça konuşmalar oldu. Böylece bu yeni fikir akımı hem sesini duyurdu, hem de etkili olmaya başladı. Me'mun

bu inanışı benimsedi ve Mutezile doktrinini krallığın resmî inancı olarak ilân etti. Daha sonra 832'de bütün Müslümanların Kur'ân'ın zaman içinde yaratıldığına inanmalarını emretti. Daha sonra bunu kabul etmeyenlerin şahitliğinin kabul edilmeyeceğini bunların hakim de olamayacağını belirtti. Başka emirnameler bu inanışın mecburiyetini, Allah'ın fizik gözle görülemeyeceği, herkesin ihtiyarında serbest olduğuna kadar vardırdı; nihayet bütün bu meselelere inandığı hususunda yemin etmekten kaçınmak en büyük suçlardan biri haline geldı. Me'mun 833'de öldü. Ama onun ardından gelen el-Mutasım ve el-Vâsık açtığı kampanyayı devam ettirdiler. İbni Hanbel adındaki ilâhiyat âlimi bunu reddetti. Muhakemesi sırasında da sorulan her suale Kur'ân'dan âyetler okuyarak cevap verdi. Bunun üzerine bayılıncaya kadar kırbaçlanarak hapse atıldı. Ancak çektiği ızdıraplar, onu halkın gözünde bir velî mertebesine yükseltti ve bu fikre karşı bir reaksiyon doğmaya başladı.

Diğer taraftan Mutezile felsefesi, ilk ünlü simasını yetiştirmişti. Ebû Yusuf Yakub ibni el-Kindî. Bu zat 803'te Kûfe'de doğmuştu. Şehrin valisinin oğluydu. Önce orada, sonra Bağdad'da tahsil görmüş el-Me'mun ve el-Mutasım'ın sarayında tercüman, âlim ve filozof olarak büyük bir ün yapmıştı. O da, İslâm kültürünün bu gelişme ve parlama yıllarında, diğer ilim adamları gibi akıl almaz bir şekilde çalışıyor ve durmadan okuyordu. Aritmetik, geometri, astronomi, meteoroloji, coğrafya, fizik; siyaset; müzik, tıp, felsefe konularında iki yüz altmış beş eser yazdı. O da Eflâtun gibi her şeyden önce matematik bilmeyen kimsenin filozof olamayacağına inanıyordu. El-Kindî, sağlık, felsefe, tıp ve mu-

sikiyi de matematik yolla ifadeye çalıştı. Med ve cezir olaylarını inceledi, düşen cisimlerin hızını tayin eden kanunları tesbite çalıştı, optikle ilgili bir kitabında ışık olaylarım inceledi. «Hıristiyanlığın Müdafaası» adlı eseriyle İslâm dünyasında şok tesiri yarattı. Bir mesai arkadaşıyla birlikte «Aristo İlâhiyatı»m tercüme etti. Aristo ile Platon'un fikirlerini bağdaştırmaya çalışarak her ikisinin de Neo-Platoncu olduğunu ileri sürdü. Ona göre manevî varlığın üç derecesi vardı: Allah yani yaratıcı, onun belirmesi ve insan ruhu. İnsan ruhunu gerçek bilgiyi kavramaya yönetebilirse hürriyeti ve ölümsüzlüğü kazanabilirdi. El-Kindî, Aristo'dan aktif, yani ilâhî zekâ ile, pasif, yani beşerî zekâ fikrini aldı. Bu sadece düşünme kabiliyetinden ibaretti. Bu düşünce İbni Sina'dan, İbni Rüşd'e geçti.

El-Kindî, Mutezile ile birleşti; reaksiyon başladığı zaman kütüphanesi müsadere edildi; kendisi de tehlikeye düşmekle beraber bu fırtınayı atlattı ve 873'e kadar yaşadı.

Hükûmet, kanun ve ahlâkın dinî bir akideye bağlandığı cemiyetlerde, bu akideye karşı yapılan her hücum sosyal nizamın temeline yapılmış bir tehdit durumuna geçer. Mutezilenin fikirleri zamanla dinin geleceğini bile tehdit eder duruma geldi. Genç İslâm âleminde bir buhran başladı. Mutekid Müslümanlar, üç âmil sayesinde bu buhrandan muzaffer çıktılar: Muhafazakâr bir halife, Türkler ve an'anesine düşkün bir halk. Halife el-Mütevekkil'dir; 847'de tahta çıkmış, iktidarını Türklerin üzerine de yaymıştı. Türkler o zaman daha yeni Müslüman olmuşlardı. İranlılara düşmandılar. Kendilerini bütün samimiyetle dini, kılıç kuvvetiyle

kurtarma gayretine verdiler. El-Mütevekkil, el-Me'mun'un aslında liberal olmayan liberalizminin üstüne bir sünger çekti. Mutezileden veya benzer inanışlardan olanlar devlet hizmetlerinden uzaklaştırıldı. Bu gibi fikirlerin edebiyat ve felsefe yoluyla yayılması yasaklandı. Kur'ân'ın ezelî ve ebedî olduğu resmen kabul edildi. Şiî mezhebi kanun dışı sayıldı. Hüseyin'in Kerbelâ'daki mukaddes makamı tahrip edildi (851). I. Ömer tarafından Hıristiyanlar için neşredilen emirnâme, 807'de Harun tarafından Yahudilere de teşmil edildi. Sonradan unutulur gibi olduysa da el-Mütevekkil tarafından yeniden tatbik edilmeye başlandı (850). Hıristiyan ve Yahudilerin açıkça belli olacak renkte elbiseler giymeleri, kölelerin elbiselerine renkli işaretler koymaları emredildi. Yeni yapılan sinagog ve kiliseler yıkılacak ve Hıristiyanlar kendi merasimlerinde haçı alenen yükseltemeyeceklerdi. Hiç bir Yahudi ve Hıristiyan, Müslüman mektebinde okuyamayacaktı.

Bu yasaklar, daha sonraki nesilde nisbeten yumuşak bir havaya büründü. Mutekid bazı ilâhiyatçılar mantığın ileri sürdüğü fikirleri kabul ederek bu eski inanışı akıl yoluyla çürütmeyi teklif ettiler. Bunlara «Mütekellimûn» (mantıkçılar) dendi. Bunlar İslâm'ın skolastiklerini teşkil ettiler.

Abdü'l-Hasanü'l Âş'arî (873-935), on yıl müddetle Mutezile doktrinine çalıştıktan sonra kırk yaşına doğru onların aleyhine döndü, onlara Mutezile'nin mantık silâhıyla saldırdı; pek yazısıyla inanışa zafer kazandırdı: «Allah her hareketi, her hadiseyi önceden tesbit etmiştir. O, her türlü kanunun üstündedir. Bir hükümdar gibi hüküm sürer. Her şeye kaadirdir.» Bir çok mute-

kidler buna kesinlikle inanmadılarsa da «nasıl olduğunu sormadan inanın» formülünü tatbik ettiler.

Diğer taraftan felsefe tohumu Bağdad'da tamamen ortadan kalkmamıştı. Seyfü'd-Devle, Halep'te Muhammed Ebû Nasru'l Fârâbî'ye bir ev verdi. Fârâbî, felsefe sahasında büyük isim yapan ilk Türktür. Türkistan'ın Fârâb şehrinde doğdu. Bağdad ve Harran'da mantık tahsil etti. Aristo fiziğini kırk defa, «De anima»yı iki yüz defa okudu. Sofî doktrinini ve kıyafetini benimsedi. İbni Hallegân onun için: «Dünyevî şeylere öylesine düşkün olmayan bir insan daha yoktur, der. Yiyeceğini temin etmek ya da başını sokacak bir ev bulmak için en küçük bir teşebbüste bile bulunmazdı.» Seyfü'd-Devle ona ne kadar paraya ihtiyacı olduğunu sorduğu zaman günde dört dirhem (2 dolar) kâfi geleceğini söyledi. Hükümdar ona ömür boyunca almak şartıyla bu parayı bağladı.

Fârâbî'den otuz dokuz eser kalmıştır. Bunlardan çoğu Aristo tefsirleridir. «İhsâu'l-Ulûm» (İlimler Ansiklopedisi) adlı eseri zamanının dil, mantık, matematik, fizik, kimya; iktisat ve siyaset ilimlerinin hulâsası mahiyetindedir. Bir süre sonra skolastik Hıristiyan filozoflarını harekete geçirecek olan soruya verdiği cevap menfidir: Muayyen ferdin dışında umumî cins, nevi yahut vasıf var mıdır? Fârâbî gençliğinde nazarî agnotisizm okudu, olgunluk çağma geldiği zaman ulûhiyetin etraflı bir tasvirini yapma yoluna gitti. Aristo'nun, Allah'ın varlığına delil olarak aldığı fikirlerden hareket ediyordu: Bir sebepler zincirinin var olması bir ilk sebebin varlığını gösterirdi; bir hareketler serisi ilk hareketi veren bir kuvveti gerektirirdi; çokluk,

birliğin deliliydi. Felsefenin hiçbir zaman ulaşılamayan en büyük hedefi ilk sebebi bulmaktır; bu bilgiye yaklaşabilmenin ilk yolu ruh saflığıdır. Fârâbî de, Aristo gibi, ölümsüzlükle alâkalı fikirlerini mümkün olduğu kadar anlaşılmaz hâle getirmiştir. Fârâbî 950'de Şam'da ölmüştür.

Eserleri arasında bir tanesi orijinal kuvveti bakımından çok mühimdir: El Medinetü'l Fâzıla (İdeal Şehir). Fârâbî önce tabiat kanununun tasviriyle başlar; bu her organizmanın diğerine karşı olan bitmek tükenmek bilmeyen mücadelesidir. Eninde sonunda, her canlı varlık, diğer bütün canlı varlıklarda kendi varlığına son verecek bir vasat olduğunu görür. Fârâbî: «Bu durumda, diyor, kelbiyyûn şöyle düşünür: Bu cihanşümûl mücadelede, akıllı olan iradesini başkalarının iradesine göre şekillendirir, eğilir ve böylece de kendi isteklerinin tamamını elde eder.» Peki insan cemiyeti bu orman kanunundan nasıl kurtulmuştur? Fârâbî'nin eserine göre bu suale cevap veren Müslümanlar arasında başlıca iki ayrı fikir vardı. Bazılarına göre, cemiyet fertleri arasındaki bir anlaşma neticesinde başlamıştı. Bu anlaşmaya göre varlıklarını devam ettirmeleri kanun ve âdetlere zıt olan bazı şeyleri kabul etmelerine bağlıydı. Diğerleri bu «sosyal anlaşma» meselesiyle alay ediyor, tarihten misaller gösteriyor ve cemiyetin kuvvetlerinin zayıfa hâkim olmasıyla başladığını ileri sürüyordu. Nietzohe'nin görüşünde olan bu grup, devletlerin de birbirine rakip organizmalar durumunda olduğunu ileri sürüyor. Onlara göre devletlerin birbirlerinden üstün olmak, emniyetlerini sağlamak, zenginlik ve iktidarı ele geçirmek için mücadele etmesi tabiidir; savaş kaçınılmaz bir haldir ve

tabiidir; bütün tabiat kanunlarında olduğu gibi bunda da hak kuvvetlidedir. Fârâbî bu fikre karşı gelir ve insanları hırs, kavga ve kıskançlık değil, akıl, fedakârlık ve sevgi üzerine kurulmuş bir cemiyet yaratmaya davet eder; dinî itikad üzerine kurulmuş bir hükümdarlık tavsiye eder.

Fârâbî'nin bir talebesinin talebesi, 970 yılında Bağdad'da bir âlimler cemiyeti kurdu. Gayesi felsefî meseleleri münakaşa etmekti. Bunu kurucusunun adına izafeten Sicistanî Cemiyeti olarak tanıyoruz. Bu cemiyette üyelerin dinî temayülü veya millî menşei üzerinde durulmuyordu. Cemiyet üyeleri, mantık meseleleri içinde boğulmuş gibiydi. Ancak Sicistanî Cemiyeti'nin varlığı, başkentte hâlâ entellektüel zevkin varlığını gösteriyordu. 983'te de Basra'da, buna benzeyen fakat gizli bir cemiyet kuruldu. Bu cemiyet daha büyük önem kazandı ve önemli neticelere gitti. Cemiyetin adı İhvanu's-Safâ (Samimiyet yahut Saflık Kardeşleri) idi. Bu kardeşler halifeliğin zayıflaması, halkın fakirliği ve ahlâki zaafların çoğalması üzerine faaliyete geçtiler. İslâm'ın, siyasî, manevî ve ahlâkî bakımdan yenilenmesi üzerinde durmaya başladılar. Bunlar, bu yenilenmenin Yunan felsefesi, Hıristiyan ahlâkı, Sofî mistisizmi, Şiî siyaseti ve Müslüman kanunlarının karışımı bir temel üzerine oturtulmasını istiyorlardı. Onlara göre dostluk kabiliyet ve faziletlerin işbirliğinden ibaretti: herkes birliğe başkalarında bulunmayan fakat muhtaç oldukları bir vasfı getirmeliydi. Gerçeğin tek başına düşünmek yerine, çeşitli zekâların rastlaşmasıyla daha kolay elde edileceğine inanıyorlardı. Böylece, özel olarak toplanıp, şayanı dikkat bir hürriyet, olgunluk, nezaket ve seçkinlik içinde hayatın bütün temel

meselelerini görüştüler; sonunda ilim, din ve felsefe konularındaki müşterek sistemlerini hulâsa eden elli bir risale neşrettiler. 1000 yıllarına doğru Orta Doğu'ya seyahat eden bir İspanyol Müslümanı bu eserlerin zevkine vardı, onları topladı ve muhafaza etti.

Bu, bin yüz otuz dört sayfalık eserde med ve cezrin, zelzelelerin, ay ve güneş tutulmalarının, ses dalgalarının ve daha bir çok tabiat olayının ilmî izahlarını buluyoruz. Eserde astroloji ve simya tamamen kabul edilmekte sihirbazlığa da sadet dışı olarak temas edilmektedir. İlâhiyat, hemen hemen bütün İslâm mütefekkirlerinde olduğu gibi Neo-Platoniktir: Akıl, ilk sebepten Allah'tan intişar eder; maddî ve manevî dünya bundan çıkar. Her türlü maddî eşya, ruh tarafından şekillendirilmiştir ve yine ruhla hareket etmektedir. Hiç bir ruh aktif zekâya, yahut dünyanın ruhuna katılmadan istirahate kavuşamaz.

İhvanu's-Safâ birliği ruhun mutlak saflığını; ahlâkın bu saflığa erişme sanatı olduğunu; ilim, felsefe ve dinin bu saflığın vasıtları olduğunu belirtir. Saflığa erişmek için de Sokrat'ın entellektüel fedakârlığına, İsa'nın cihanşümûl şefkatine ve Ali'nin mütevazi asaletine sahip olmak gerekir. Zekâ ilim vasıtasıyla serbest kaldığı zaman mecaz yoluyla yeni tefsirler yapmakta kendisini hür hissetmeli ve felsefeyle barışmalıdır.

Kısaca bu elli bir risale, Abbasî çağı Müslüman tefekkürüne ait elimizde bulunan eserlerin en sağlamı ve en fazla tamamlanmış olanıdır. Bağdad'lı mutekid şefler bu risalelerde küfür bularak 1150'de hepsini

yaktılar. Ama yanmaktan kurtulanlar elden ele dolaşmakta ve etkili olmakta devam etti. Bu tesirleri Gâzâlî,İbni Rüşd, İbni Gabirol, Yuda Halevî ve felsefî şâir el-Maarrî üzerinde görmek mümkündür.(1)

İbni Sina, tıp sahasında, dünya ölçüsünde bir âlim ve otorite olmakla yetinmemişti. O, bir âlimin ancak felsefeyle tamamlanabileceğini biliyordu. Aristo'nun «Metafizik»ini hiçbir şey anlamadan kırk defa okududuğunu ve ancak Fârâbî'nin tefsirinden sonra eseri anlamaya başladığını ve bunu hissedince sevinçle sokağa fırlayıp sadaka dağıttığını kendisi yazar. Aristo, sonuna kadar felsefe alanında onun ideali olarak kalmıştır. Daha «Kanun»unda ondan kısaca «filozof» diye bahsediyordu ki, bu kelime Latin dünyasında Aristo ile aynı anlamda kullanılır. Kitabu'ş-Şifasmda Aristo felsefesinin teferruatına inmiş ve Necat adlı eserinde bu felsefeyi hulâsa etmiştir. İbni Sina mantığı seviyor ve tariflerin kesin olmasında ısrar ediyordu. Genel fikirlerin (insan, fazilet, kırmızılık) ferdî objeler dışında var olup olmadığı sualine Orta Çağ'ın klasik cevabını veren odur. Ona göre bunlar üç durumda mevcuttur. 1. **ante res** (eşyadan önce) Allah'ın varlığında mevcuttu, eşya onlara göre yaratıldı. 2. **in rebus** (eşyanın içinde) eşya ile birlikte varlıklarını gösteriyorlar. 3. **post res** (eşyadan sonra) mücerret (veya mücerretleşmiş) fikirler olarak insan zihninde vardırlar. Buna karşılık bu genel fikirler ferdi eşyanın dışında, tabiatta bulunmazlar. Bir

---

(1) Bu tip tesirleri Gazali'ye hamletmek biraz dürüst bir hareket olmasa gerektir

asır süren münakaşalardan sonra Abélard ve Aziz Thomas'ın verdikleri cevap da aynı oldu.

Aslında İbni Sina'nın metafiziği, ondan iki asır sonra Latin mütefekkirlerinin skolastik felsefe diye sundukları şeyin hemen hemen bir özetiydi.

İbni Sina, metafiziğine önce Aristo ve Fârâbî'nin madde ve şekil, dört sebep, gereken ve mümkün olan, tek ve çok, üzerindeki fikirlerini açıklamakla başlar, ardından değişen ve mümkün olan çokluğun —fânî şeylerin çokluğu— lüzumlu ve hareketsiz olan Bir'den hasıl olduğu meselesi üzerinde durur. Bu muammayı mutavassıt ve faal bir zekânın varlığı ile çözmeye çalışır: Bu zekâ ruhlar şeklinde, maddî, beşerî ve ilâhî âleme taksim edilmiştir. Ancak burada yaratılmamışlığın Allah'ı ile, ilâhî değişmezlikle yaratılışı bağdaştırma güçlüğü vardır. Bunu Aristo gibi, maddî âlemin ebediyyetiyle izah etmeye çalışır. Nevar ki, bu fikir Mütekellimûn'u fena halde sarsacaktır. O zaman şöyle bir hal şekli teklif eder. Allah, zaman bakımından değil, mantık bakımından yani, derece, sebep ve öz bakımından dünyadan öncedir: Dünyanın varlığı her an, kendisini tutan varlığa, yani Allah'a bağlıdır. İbni Sina, Allah'tan başka bütün varlıkların mümkün olduğunu kabul eder; yani onların varlığı kaçınılmaz da lüzumlu da değildir. Bu mümkün olan varlıkların var olması için bir sebebe ihtiyaç olduğuna göre; onların varlığı ancak sebepler zincirini takip ederek lüzumlu bir varlığa varmakla izah edilebilir. Allah, esastan mevcut olan tek varlıktır. Ve onun var olması şarttır, çünkü o yok sayılırsa hiç bir şey var olamaz. Bütün maddelerin varlığı «mümkün» olduğuna göre Allah maddî olamaz. Ve yine

buna benzer sebeplerden tek olması şarttır. Varlıklarda zekâ olduğuna göre, yaratıcıda da zekâ olması lâzımdır. İlâhî zekâ her şeyi —geçmişi, hâli ve geleceği— görür. Bunun için bir zaman geçmez. Bir anda hepsini görebilir. Eşyanın varlığı O'nun ebedî tefekkürünün muvakkat bir neticesidir. Ama Allah, her fiilin veya her hareketin doğrudan doğruya sebebi değildir. Eşya bir dahilî ilâhiyat ile gelişir, onların hedefleri ve gayeleri kendi içlerinde yazılıdır. Dolayısıyla Allah musibetten mes'ul değildir; musibet irademizin hürriyeti için ödediğimiz ücrettir ve bir kısmın musibeti, bütünün menfaati olabilir.

Ruhun varlığına kendi idrakimizle hemen şâhit olabiliriz. Aynı sebepten ruh, manevîdir. Onu olduğu gibi idrak ederiz sadece. Fikirlerimiz organlarımızdan belirli bir şekilde ayrılır. Ruh, hareket etmenin ve bir cismin büyümesinin ilk şartıdır. Bu mânâda alınınca gök cisimlerinin bile ruhu var demektir. «Kosmos, bütüniyle, cihanşümûl bir hayat prensibinin tezahürüdür». Bir cisim kendi başına hiç bir şeye sahip olamaz. Kendi hareketlerinden her birinin sebebi kendinden ayrılmayan ruhudur. Her ruh veya zekâda ilk sebebe benzeyen yaratıcı bir kudret ve hürriyet hissesi vardır; zira bizzat kendisi bu sebebin bir parçasıdır. Ölümden sonra saf ruh, kâinatın ruhuyla birleşir. Dürüst olanların büyük saadeti bu birleşmede gizlidir.

Her şey bir tarafa, İbni Sina, asıl aranan gayeye vardı ve halkın itikadı ile filozofların muhakemesini bağdaştırdı. O, Lucrèce gibi dini, felsefe aşkına fedaetmek; yahut Gâzâlî gibi din aşkına felsefeyi terk etmek istemiyordu. Bütün meselelere tek muhakeme ile ve Kur'ân'dan bağımsız olarak ilhamın natüralist bir

tahlilini yaptı. Diğer taraftan ahlâk kaidelerini halkın anlayacağı dilde ve sağlam olarak ifade edecek peygamberlere ihtiyaç olduğuna da inanmaktadır. Bu mânâda alındığı takdirde, içtimâî ve manevî gelişmenin temellerini kuran ve bunları koruyan peygamber Allah'ın habecisidir. Nitekim Muhammed öldükten sonra dirilmekten bahsetmiş ve bazan âhiretten maddî olarak bahsetmiştir. Ancak, eğer Muhammed tamamen manevî, ruhî bir âhiretten bahsetseydi, o zaman insanlar onu dinlemez disiplinii ve kudretli bir millet hâlinde birleşemezlerdi. Allah'a, ümit ve korku beslemeden, sırf manevî bir aşkla tapanlar en olgun insanlardır; ne var ki, bu gerçek ancak olgun dindarlara açıklanabilir.

İbni Sina, «Şifa» ve «Kanun»uyla Ortaçağ tefekkürünün zirvesine çıkmıştır. Bunlar şüphesiz insan zekâsının en büyük eserleridir. Nasıl ki Aristo fikirlerinin bir kısmını Platon'dan almışsa, İbni Sina da fikirlerinin bir kısımını Fârâbî ve Aristo'dan almıştır. Ama bunu tabii karşılamak gerekir, çünkü tamamen orijinal olanlar ancak delilerdir. İbni Sina'nın söylediği bazı şeyler ilk bakışta bizim zayıf muhakememize göre aptalca görünmektedir. Ancak, bu, Platon ve Aristo'da da vardır. Filozofların eserlerinde daima böyle şeylere rastlanır. Öte yandan İbni Sina'da El Birûnî'nin tenkidçi görüşü, berrak zekâsı yoktur, hataları ondan daha çoktur.

İbni Sina, üslûbunun açıklığı ve canlılığı; mücerret fikirleri aydınlatıcı **anektotlarla** anlaşılır hale getirmedeki ustalığı, ilmî ve felsefî bilgilerinin genişliği ile rakiplerini geçmiştir. Tesiri ise muaazzam olmuştur. İbni Rüşd'e başka filozoflara tesir etmiş, Latin Hıristiyanlığının büyük skolastiklerine yol göstermiş-

tir. Albert le Grand ile Thomas d'Aquin'in doktrinlerinin İbni Sina'ya kadar çıktığını görmek hayret vericidir. Roger Bacon, ondan «Aristodan sonra en büyük filozof» diye bahseder. Aziz Thomas da, şüphesis ondan Platon'dan bahseder gibi hürmetle bahsederken mübalâğa etmemiştir.

Doğu'daki İslâm felsefesinin aşağı yukarı İbni Sina ile beraber öldüğünü söyleyebiliriz. Ondan hemen sonra Selçuklular siyaset sahnesine çıkmıştır. Onlar enerjik bir mutekid idi. Bu bakımdan ilâhiyatçıların korkak tefsirleri, Gâzâlî'nin mistisizminin şöhret kazanması felsefi düşüncelerin sonu oldu.

Ne yazık ki, Arapların yayıldığı üç asrı (750—1050) çok kötü tanıyoruz. Arap ilim, felsefe ve edebiyatıyla alâkalı binlerce eser İslâm âleminin kütüphanelerinde saklı durmaktadır. Yalnız İstanbul'da otuz tane cami kütüphanesi vardır, bunlar ancak şöyle bir gözden geçirilmiştir. Kahire, Şam, Musul, Bağdad ve Delhi'de çok büyük kolleksiyonlar vardır ve bunların henüz kataloğu bile yapılmamıştır. Madrid yakınlarındaki Escurial'da bulunan muazzam bir kütüphanedeki, İslâmî, ilim, hukuk edebiyat ve felsefe eserlerinin ancak listesi yapılabilmiştir.

O devrin Müslüman tefekkürüne dair bildiklerimiz, aslında var olanın ancak bir parçasıdır. Aslında var olan ise, yaratılan eserlerin sadece bir parçasından ibarettir. Bu sayfalarda bu parçadan ancak bir kırıntı verebildik.

İlim adamları yarı yarıya unutulmuş olan bu eserleri derinlemesine inceledikleri zaman, belki de, X. asırdaki Doğu İslâm tefekkür tarihinin altın çağlarından biri olarak ortaya çıkacaktır.

V. SANAT

Araplar Suriye'yi işgal ettikleri zaman bildikleri sanat şiirden ibaretti. Hz. Muhammed'in, putperestliği hatırlattığı için resim ve heykeli yasak ettiğine inanılıyordu. Musiki, ipekliler, altın ve gümüş süs eşyası da bir dejenerelik işareti olduğu için yasaklanmıştı. Bütün bu yasaklar zamanla kayboldu ama, o çağın Müslüman sanatı da mimarlık, çömlekçilik ve dekarosyona inhisar etti. Diğer taraftan zaten göçebe olan Arapların da sanata karşı olgunlaşmış bir kabiliyetleri yoktu. Onlar da bu eksikliklerini takdir ettiler ve Bizans Mısır, Suriye, Mezopotamya, İran ve Hint sanatkârlarını ve ustalarını kullandıkları gibi onların sanat şekil ve an'anelerini de benimsediler. Kudüs'teki Dome du Rocher ve Şam'daki II. Velid camii dekorasyonuna varıncaya kadar tamamen Bizans uslûbunu taşır. Daha Doğu'da eski Asur ve Babilonya dekorasyonunu; Ermeni ve Nesturî kiliselerinin o devirlerdeki şekillerini aldılar. İran'a gelince, orada sütunlar, kemerler ve kubbelerin çiçekli ve geometrik şekillerini gördüler ve sonunda arabeske geldiler. Ancak bütün bunların neticesi basit bir taklid olmadı, ödünç aldıkları şeyleri kendilerine helâl kıldıran şâhâne bir sentez meydana çıktı.

İspanya'daki Elhamrâ'dan, Hindistan'daki Tac Mahal'e kadar, İslâm sanatı, zaman ve mekânın sınırlarını aştı; ırk ve kan tefrikiyle alay etti, kendine has

bir karakter geliştirdi. Ve bir zarafet bollluğu içinde insan dehasını dile getirdi, öyle ki, daha üstünü yapılamadı.

Genellikle itikad çağının mimarisinde görüldüğü gibi, İslâm mimarisi de daha çok dinî mimarî şeklinde gelişti. İnsanların ikametgâhı kısa bir hayatı geçirmek içindi. Halbuki Allah'ın evi hiç olmazsa dahilî bakımdan bir güzellik eseri olmalıydı. Diğer taraftan zamanımıza kalan izler az olmakla beraber vesikalarda su kemerleri, köprüler, hamamlar, çeşmeler, kalelerden bahsedilmektedir. Ayrıca kulelerle bezenmiş surların da bahsi geçer. Bunlar Arap fütuhatından sonraki ilk asırda mühendis mimarlar tarafından yapılıyordu. Önceleri bu mimarlar ekseriyetle Hıristiyandı, sonradan onların yerini Müslüman mimarlar aldı. Haçlılar Halep'de, Baalbek'te ve Doğu İslâm'ın diğer merkezlerinde mükemmel bir askerî mimarî ile karşılaştılar; onlardan çeşitli sur tipleri öğrendiler. Düşmanlarının, asla kendilerininkiyle kıyaslanamayacak müstahkem şatolarından sayısız fikirler aldılar. Sevilla (İşbiliyye) şehrindeki Alkazar ve Grenada'daki (Gırnata) Elhamrâ hem saray hem de kale idi.

Emevîlerin saraylarına gelince, Ölü Deniz'in doğusundaki çölde, Kuseyr-i Amrâ'daki bir kır evinden başka pek fazla bir şey kalmamıştır. Burasının harabelerinde kubbeli hamamlar ve freskli duvarlar dikkati çeker.

Kesin olarak ifade edildiğine göre Alâü'd-Devle'nin Şîraz'daki sarayının üç yüz altmış odası vardı. Bu odaların her biri yılın bir gününde kullanılırdı. Hepsi büyük bir renk âhengi içinde boyanmıştı. Saraydaki sa-

lonların en güzeli kubbe ve kemerlerle süslü, iki kat yüksekliğindeki kütüphaneydi. Bir Müslümanın heyecanla şöyle dediği belirtilir: «Yeryüzünde bu kütüphanede kopyası olmayan bir tek kitap mevcut değildir.» Şehrâzâd tarafından, Bağdad'daki ikametgâhlar hakkında yapılan tasvirler hayal masulüdür ama yine de muhteşem bir iç dekorasyon zevki bulunduğunu ortaya koyar.

Zenginlerin şehir içinde evleri olduğu gibi, şehir dışında da villaları olurdu. Şehirdeki evlerinin bile plânlı bahçeleri vardı; ama villalarının etrafındaki bahçeler gerçekten bir «cennet» manzarası gösterirdi. İçinde kaynaklar bulunan korular, dereler, çeşmeler, havuzlar, nâdir çiçekler, gölgelikler; muhtelif meyva ağaçları ve hemen hemen daima bir kameriye bu bahçelerin başlıca özelliğini teskil ederdi. İran'da muazzam bir çiçek düşkünlüğü vardı. Çok muhteşem gösterilerle gül bayramı yapılırdı. Şîrâz ve Fîrûzâbâd'ın gülleri dünyaca tanınmıştı. Bir krala veya halifeye yüz kat yaprağı olan güller hediye edilirdi.

Fakirlerin evlerine gelince, onlar yine günümüzdeki fakirlerin evleri gibiydi. Kerpiçten yapılır ve çamurla birbirine tutturulurdu. Çatıları ise yaprak, ot, saman, dal ve çamur karışımı bir madde ile örtülürdü. Varlıklı evlerin bir iç avlusu olurdu. Çok defa bu avluda havuz, bazan bir de ağaç olurdu. Bazı evlerde, avlu ile odalar arasında sütunlu bir bölme bulunurdu. Evlerin kapısı nadiren doğrudan doğruya sokağa açılırdı. İslâm âleminde ev emniyet ve huzur için yapılan özel bir kale gibiydi. Bazı evlerin ânî bir hücum karşısında kaçmak için veya içeriye gizlice girini almak için gizli kapıları olurdu.

Çok fakirlerin evleri dışındaki bütün evlerde kadınlar için ayrı bir kısım bulunur ve çok defa bu kısmın da kendine has bir avlusu olurdu. Zengin evlerde banyo teşkilâtı olmakla beraber, evlerin çoğu dahilî su teşkilâtından mahrumdu. Su taşınarak geliyor, pislikler de yine taşınıp götürülüyordu. Bazı varlıklı evler iki katlı oluyordu, bunların ortasında ikinci katta avluya bakan bir balkonu bulunan bir oturma salonu olurdu.

Çok fakirlerinki müstesna bütün evlerin pencereleri kafesliydi. Bu sayede evi havalandırmak ve görülmeden dışarıyı seyretmek mümkün olurdu. Bu kafesler, ekseriya büyük bir ustalıkla yapılır, cami ve sarayların mermer veya metal kafeslerine örnek teşkil ederdi.

Ocak yoktu. Hararet seyyar mangallarla temin edilirdi. Duvarlar alçı ile sıvanır ve genellikle çeşitli renklere boyanır, döşemeler elle dokunmuş halılarla kaplanırdı. Bir kaç iskemle de olurdu ama, Müslümanlar umumiyetle yere oturmayı tercih ederlerdi. Döşeme, odanın üç tarafında ve duvar yanlarında yerden bir ayak yükselerek divan teşkil ederdi. Burası yastıklarla döşenirdi. Özel yatak odaları bulunmazdı. Yatak bugünkü Japonya'da olduğu gibi gündüzleri toplanıp bir dolaba kaldırılırdı. Mobilyalar çok sadeydi: Birkaç vazo, lamba, kitaplık ve bazı âletler. Doğulu, ihtiyaçlarının sadeliği bakımından zengindir.

Mutekid ve fakir Müslüman için caminin güzel olması kâfiydi. Cami kendi emeğiyle ve kendi dirhemleriyle yapılırdı. El emeği ve sanatı bu eserlerle âbideleşiyor, bunları zengin bir halı gibi Allah'ın huzuruna se-

rıyordu. Üstelik, bu sayede, bütün insanların bu güzellıklerden faydalanması, bunların zevkine varması mümkün oluyordu.

Camiler genellikle çarşı meydanı yakınında bulunurdu. Her zaman, dışardan bakınca dikkati çekici olmayabilirdi. Cephesi hesaba katılmazsa, ilk bakışta diğer binalardan pek ayırt edilemezdi. Tuğla ile yapılır, mermer tozlu alçı harcıyla sıvanırdı. Kullanılış amacı camilerin biçimini tayin etmişti: Müminlerin girmesine mahsus kare bir avlu; abdest almak için bir şadırvan; sonra çepeçevre kemerli ravaklar. Burada, Müslümanlar dinlenmek için gölgelik buluyor, okulları burası teşkil ediyordu. Nihayet bu avlunun bir kenarında Mekke'ye bakan bir cami. Özel bir kapıdan girilen camiler de kare biçiminde olur ve Müslümanların yüzleri Mekke'ye dönük olarak saf saf dizilmesine imkân verirdi.

Bazıları kubbeli olabilirdi. Bu durumda kubbe de tuğladan yapılmış olurdu. Kubbe, her tuğlayı ötekinden biraz ileri doğru koymak suretiyle yapılır, boşluklar alçıyla sıvanarak düzeltilirdi. Bizans ve Sâsânî mimarîsinde olduğu gibi kare duvarlardan yuvarlak kubbeye geçiş kemerler veya sarkıtlarla sağlanırdı.

Cami mimarîsini karakterize eden önemli unsur minare idi. Suriyeli Müslümanların, minare fikrini Babilonya'nın zigguratlarından veya Hıristiyan kiliselerinin çan kulelerinden almış olmaları muhtemeldir. İranlı Müslümanlar minare için Hindistan'da gördükleri silindir biçimi şekli kabul ettiler. Öte yandan Afkikalı Müslümanlar ise İskenderiye feneri gibi köşeli minareler yapmayı tercih ettiler. Önceleri minare sade ve

süssüzdü. Daha sonraki asırlarda minare mimarîsi büyük bir hafiflik kazandı, çok zarif şerefeler, süslü kemerler yapıldı, dışları da çiniyle kaplanmaya başlandı. Fergusson minareler için: «Kule tipi mimarînin dünyadaki en zarif örnekleri» der.

Camilerin içinde en şa'şaalı ve en çeşitli dekorasyonu görmek mümkündür. Zeminde ve mihrabda pırıl pırıl mozayikler ve parlak renkli tuğlalar; pencere ve fener camlarının müstesna biçim ve renkleri; zemini kaplayan zengin halılar; duvarların alt kısmını kaplayan renkli mermer panolar; minberdeki ve pencere pervazlarındaki fırdolayı zarif yazılar: kapılar, tavan, minber ve kafeslerdeki zarif fildişi veya ağaç işleri; güzel metal işçilikleri... Zaten minberin tamamı çok ince işlemeli fildişi veya abanozdan yapılırdı. Bunun hemen yanında dört sütun üzerinde Kur'ân'ı taşıyan rahle bulunurdu. Tahmin edileceği gibi Kur'ân'lar da şâhâne bir hat ve tezhib örneği idi. Mekke'nin istikametini göstermek için duvarın mihrab denen oyuk bir kısmı olurdu. Mihrabın mimarî ve dekorasyonuna da özel bir önem verilirdi. Müslüman sanatkârlar, fayans, mozayik, oyma çiçek veya yazılar ve renkli mermer, tuğla kullanarak mihrabı güzelleştirmek için bütün sanatlarını ortaya koyarlardı.

Bu tezyinî ihtişamı, muhtemelen hayvan ve insan şekillerinin yapılması yasağına borçluyuz. İslâm sanatı bu eksikliği gidermek için son derece çeşitli nonfigüratif formlar icad etti. Önce geometrik şekillerden faydalanma yoluna gitti: Çizgi, açı, kare, küb, koni, spiral, elips, küre, çokgen, üçgen kullandı. Bunları sayısız kombinezonlar halinde birbirleriyle biçimlendi-

rerek bir çok şekiller meydana getirdi. Daha sonra çiçeklere döndü; çeşitli malzemeler kullanarak çiçek biçimlerinden faydalandı. X. yüzyılda bütün bunları arabeks formlar içinde eritti. Ve hepsinin üstünde de en yüksek bir süsleme unsuru olarak yazıyı kullandı. Genellikle Kûfî hurûfâtmı kullandı; harfleri yükseltti, yaydı, genişletti; yahut nokta ve çizgilerle süsleyerek alfabeyi bir sanat malzemesi gibi kullandı.

Dinî yasakların sıkılığı azaldıkça sanatkârlar yeni yeni dekorasyon motifleri getirdiler. Böylece kuşlar, hayvanlar yahut sadece muhayyilelerin de var olan acayip hayvanlar sanata girmeye başladı. Sanatkârların tezyinat zevki, mozayik, minyatür, seramik ve kumaş sanatlarının hemen hepsinde kendini gösterdi. Ve hemen hemen bütün çalışmalarda, desen, hakim bir motifin veya formun muntazam birimini taşıyor; bu birim merkezden kenarlara yahut baştan sona doğru gelişerek işleniyordu. Tıpkı bir musiki teminin işlenmesine benziyordu bu. Bu tezyinat için hiç bir malzeme işe yaramaz sayılmıyordu: Ağaç, metal, tuğla, taş, cam; kiremit, fayans; mermer harcı; mücerret formların şiirini yaratmakta kullanılıyordu. Çin dahil hiç bir ülkenin sanatında, daha önce böyle bir gelişme görülmemişti.

Böylece İslâm mimarîsi Arabistan, Filistin, Suriye, Mezopotampa, İran, Maverâünnehr, Hindistan, Mısır; Tunus; Sicilya; Fas ve İspanya'da sonu gelmez bir camiler zinciri hâlinde gelişti, yükseldi. Bu mimarlık eserlerin dış görüşünün erkeksi sertliği, narin iç tezyinatının zarafeti ve kibarlığıyla bir denge teşkil ediyordu. Medine, Mekke, Kudüs, Ramleh, Şam, Kûfe; Basra; Şîrâz; Nişâbur ve Erdebil camileri; Bağdad'da Câfer Camii büyük Samarra Camii, Halepte Zekeriya

Camii, eski Kahire'de İbni Tulun ve el-Ezhad camileri, büyük Tunus Camii, Keyrevan'da Seyd-i Ukbâ Camii, Kurtuba'da Mavi Cami... Biz, bunların sadece adını zikretmekten başka bir şey yapamayız. Çünkü o devirde yukarıda saydıklarımız gibi yüzlerce cami inşa edilmişti. Bugün bunlardan ancak bir düzinesi ayakta kalabilmiştir; zaman, zelzeleler, ihmal ve harplerin tesiriyle diğerleri yerle bir olmuştur.

Yalnız İran, yeni araştırmalar sırasında mimarî bir ihtişamı gözler önüne sermiştir. Bu geçmişi keşif çalışmalarında önemli bir olaydır (1). Ama yine de geç kalınmıştır.

Çünkü mimarlık şaheserlerinden çoğu yıkılmıştı. Mukaddesî, Fasa camiini Medine, Turshiz camiini de Şam'daki Büyük Cami ile bir tutuyordu. Mermer sütunları, yaldızlı kiremitleri ve zengin gravürlerle süslü duvarlarıyla Nişâbur camii zamanın harikalarından biriydi. Ve Horasan yahut Sicilistan'daki hiç bir cami güzellik bakımından Herat camiine eşit olamazdı.

Büyük Nayin camiinin mihrabını, sütunlarına ve mermerli alçı harcıyla yapılan kabartmalarına bakarak IX. veX. asırlar İran mimarîsinin kalitesi hakkında oldukça şümullü bir hükme varabiliriz. Ardistan'-

---

(1) 1925 yılında Rıza Şah, Müslüman olmayanlara yasak olan İran camilerine girmesi için Arthur Upham Pope'a izin vermiş; böylece camilerin içlerinin resmi çekilebilmiştir. Sonuç İran mimarîsinin sanat ve teknik yönünden eriştiği mükemmeliyeti göstermesi bakımından çok şayanı dikkat olmuştur.

daki Cuma camiinin (1055), çok zarif kapıları ve mihrabı; daha sonra Gotik uslûbunda görülecek bir çok unsuru gözlerimizin önüne sermektedir. Bu binalarda ve İran saray yapılarının çoğunda, Sümerler'de ve Mezopotamya'da olduğu gibi başlıca inşaat malzemesi tuğlaydı. Taş azdı ve pahalıydı, halbuki kil ve hararet daima mevcuttu. Ama İranlı sanatkâr tuğla ya ışık ve gölge ile yeni şekiller verdi. Yeni yeni kullanma tarzıyla bu mütevazi malzemeyi o zamana kadar görülmemiş bir dekorasyon unsuru haline getirdi. Kapılarda, minber ve mihrab gibi müstesna yerlerde, İranlı seramikçi, tuğlanın üstüne çok renkli mozayikler, parlak renkli kiremitler döşedi; XI. yüzyılda ise cilâlı çini ile daha güzel satıhlar meydana getirmeyi bildi. Böylece İslâm'ın her sanatı tevazu ve gururla camilerin hizmetkârı oldu.

Heykel yapımı putperestliğe bir dönüş gibi görüleceğinden ötürü yasaklandığı için heykeltraşlık sadece dekoratif kabartmalarla ve oymalara inhisar ediyordu. Taş el ile ve büyük bir ustalıkla yontuluyor, mermer tozu katılmış alçı hamuru yine el ile çok çeşitli motifler hâlinde şekilleniyordu. Bu çalışmadan, bir tek misal ayakta kalmıştır. Ürdün'ün doğusunda, Suriye çölündeki Mishatta'da II. Velid bir kışlık saray inşasına başlamış, sonra yarıda bıraktırmıştı. Bu sarayın cephesinin alt kısmını harikulâde güzellikte, taştan yontulmuş bir pervaz çevreliyordu. Bu pervazın üçgen güller, çiçekler, meyvalar, hayvanlar ve arabesk şekillerden meydana gelmiş bir çerçevesi vardı. Bu şaheser 1904'te Berlin'e götürüldü ve II. Dünya Harbini'de atlattı.

New York'taki Metropolitain Sanat Müzesi'nde bulunan bir panoda görüldüğü gibi, pencereler, kapılar

kafesler, balkonlar, tavanlar, masalar, minberler; mihrablar son derece güzel tahta oyma işleriyle süsleniyordu. Fildişi ve kemik oymacıları camileri, Kur'ân'ları mobilyaları ve âletleri ustaca süslüyordu. O devirden zamanımıza kadar gelen tek parça Floransa Millî Müzesi'nde bulunan ve sırtında kule taşıyan bir fildir; yapıldığı tarihin IX. asır olması muhtemeldir. Bir de Harun'un Charlemagne'a gönderdiği sanılan bir tavla takımı vardır.

Müslüman metal ustaları Sâsânîler'in tekniğini kazanarak bakır, tunç ve bronzdan büyük lambalar, vazolar, kupalar, ibrikler, leğenler, kadeh mahfazaları kâseler yaptılar; bunlara aslan, canavar, sfenks, güvercin, tavus şekilleri vererek sanatlarını gösterdiler Bazan bir lambayı dantela gibi işledikleri oldu ki bunun bir örneğini Chicago Müzesi'nde görmek mümkündür. Bazı sanatkârlar da, yaptıkları işin oyma yerlerini altın veya gümüşle dolduruyorlardı ki, buna «Şam işi» deniyordu. Aslında bu sanat Şam'da yapılırdı ama, doğum yeri Şam değildi. Şam kılıçları kuvvetle su verilmiş çelikten yapılır, kabartma, yahut oyma arabesklerle yahut başka desenlerle süslenirdi. İslâm metal ustarları sanatlarının zirvesindeydiler.

Müslüman fütuhatı, kültür sindirmesine doğru yöneldiği zaman, kendisini, Asya, Afrika ve İspanya'da an'anevî beş toprak işçiliği sanatının varisi buldu: Mısır, Grego — Romen, Mezopotamya, İran ve Çin. Sarre, Samarrâ'da porselen dahil Tang devri çömlek işleri bulmuştur. İlk Müslüman — İran çömlekçiliği kesin olarak Çinlilerden kopya edilmişti. Zamanla, Bağdad, Samarrâ, Rey ve başka şehirlerde çömlekçilik

merkezleri gelişti. X. asırda, İran seramikçileri, porselen hariç tükrük hokkasından, «Kırk Harami'yi içine alacak büyüklükte» dev küplere varıncaya kadar hemen hemen her türlü çömlek işini yapıyorlardı.. İran seramikçiliği, en iyi eserlerinde ancak Çin'de ve Japonya'da görülebilecek derecede büyük bir anlayış inceliği, bir renk, ihtişamı büyük bir imalât zarafeti gösterdi. Altı asır boyunca Pamir'in ötesinde rakip tanımadılar. Bu, İranlıların en gözde sanatıydı; onların kabiliyeti de bu sanata çok yatkındı. Zenginler seramik şaheserlerini büyük bir kıskançlıkla kolleksiyonlarına aktarıyor el-Ma'arrî ve Ömer Hayyam gibi şairler ise, bunda felsefelerini destekleyen bir mecaz buluyorlardı. Söylendiğine göre IX. yüzyılda sofrayı süsleyen kadehlere şiirler yazılmış ve bestelenmişti.

O asır sırasında, Samarrâ ve Bağdad seramikçileri metal pırıltısı veren cilâlı fayansı yaparak —hattâ belki icad ederek— kendilerine özel bir yer yaptılar. Süslemede önce kil ve verniklenmiş sıvanın üstü metalik bir oksitle boyanıyor, sonra vazo ikinci bir defa dumanlı ve hafif bir pişirmeye tabi tutuluyordu. Böylece renk. ince bir metal tabakası hâline geliyor ve metalik bir pırıltı kazanıyordu. Bu usulle tek renkli ve çok renkli şâhâne fayanslar yaptılar: Sarı, yeşil, kahverengi, kırmızı ve daha yüzlerce çeşit renk öyle güzel işlenirdi ki, bakıldığı zaman sanki ıslakmış gibi pırıl pırıl görünürdü. Bu teknik aynı zamanda dekoratif kiremitlere de tatbik edildi ki, bu Mezopotamya'nın eski sanatıydı. Karoların zengin renkleri ve bunların âhenkli kombinezonları yüzlerce camiin kapısına, mihrabı-

na ve saray duvarına erişilmez bir ihtişam verdi. Cam sanatlarında ise Müslümanlar Mısır ve Suriye sanatkârlarının ustalığına varis oldular. Çiçek motifleri, yazılar yahut madalyonlarla süslü nefis abajurlar meydana getirdiler. Suriye belki de bu devirde mineli cam yapımına başladı ki, bu teknik XIII. asırda en mükemmel dönemine girmiştir.

İnsan, Katolik katedrallerindeki resim ve heykellerin bolluğuna ve bunların Hıristiyanlıkta ve Hıristiyanlık tarihindeki önemine bakınca, İslâm'da tasvirî sanatların olmamasına şaşıyor. Kur'ân heykeli yasak etmiş, ama resim hakkında bir şey dememişti. Ancak Ayşe'den nakledilen bir rivayete göre Peygamber tabloları da yasak etmişti. Şiî olsun, Sünnî olsun, İslâm hukuku resmi de heykeli de yasak etmiştir. Bazı ilâhiyatçılar, zamanla yasağı biraz hafifletmiş ve cansız şeylerin resminin yapılmasına izin vermişlerdir. Diğer taraftan başkaları dinle alâkalı olmayan eşya üzerine insan ve hayvan tasviri yapılmasını serbest bıraktı.

Bazı Emevî halifeleri bu yasakları bilmezlikten geldiler. I. Velid 712'ye doğru Kuseyr-i Amrâ'daki yazlık sarayını avcıları, dansözleri, banyodaki kadınları gösteren resimlerle süsletti, bizzat kendisinin de tahtmda resmini yaptırdı. Abbasî halifeleri daha fazla mutekid idi, ama onların hususî ikametgâhlarında resme raslanıyordu. El-Mu'tasım, Samarrâ'daki sarayının duvarlarına avlanan avcılar, çıplak dansözler resmi yaptırmak için, muhtemelen Hıristiyan ressamlar tutmuştu. Gazneli Mahmud sarayını, kendisinin, ordusunun ve fillerinin resimleriyle süsledi. Onun oğlu Mes'ud,

Selçuklu Türkleri tarafından tahtından indirilmeden önce odalarının duvarlarını İran ve Hint kaynaklarındaki aşk sahnelerinin resimleriyle doldurdu. Bir fıkra, bize bir vezirin evinde, sanatkâların realist eser yaratmak için ne derece çalıştığını açıkça göstermektedir. İbni Aziz, sanki duvardan çıkıyormuş gibi görünen bir dansöz resmetmeyi teklif eder; El-Kasir onun isteğinden daha güç bir işe girişir, o da sanki duvara giriyormuş gibi görünen bir dansöz resmi yapar. Sonunda her ikisi de öyle muvaffak olur ki vezir ikisine de pek çok altın verdiği gibi ayrıca birer de hil'at giydirir.

Bu yasağın bozulduğuna dair daha başka misaller de vardır. Bilhassa İran'da her çeşit canlının bol miktarda resmedildiğine şahit oluyoruz. Bununla beraber yasak daha çok halk tarafından dikkatle korunuyordu. Vatandaşlar ellerine fırsat geçince bu gibi eserleri tahrib etmekte tereddüd bile etmiyordu. Bu yüzden İslâm resminin inkişafı gecikti; resim uzun müddet mücerret bir süs unsuru olarak kaldı. Hele portre tamamen yasaktı (ama bu arada İbni Sinâ'nın kırk portresinden bahsedilmektedir. Sanatkârlar ancak hükümdarlara bağlı olarak ya da aristokrat çevrelerde gelişebildiler.

Samarrâ ve Kuseyr-i Amrâ'dakiler sayılmazsa, o devir İslâm sanatından hiç bir nûmune kalmamıştır. Bu resimler Bizans tekniğiyle Sâsânî üslûbunun tuhaf bir karışmasını dile getiriyor. Ancak, sanki bu eksikliği tamamlamak ister gibi, minyatür büyük önem kazanmış ve İslâm minyatürü tarihin en güzel minyatürleri arasında yer almıştır. Bizanslı, Sâsânî ve Çinlilerin mirasını büyük bir ustalıkla geliştiren eller öyle sanat eserleri yarattı ki, insanın neredeyse Gutenberg'in dün-

yaya geldiğine esef edesi geliyor. Modern Avrupa'daki oda musikisi gibi el yazmalarının minyatürlerle süslenmesi Ortaçağ Müslüman âleminde seçkin aristokrasiye ait bir sanat olarak kaldı. Ancak çok zengin olanlar kendilerine bir sanatkâr tutabiliyordu. Minyatürde de meydana gelen eserlerde dekoratif unsur daha hakimdi. Perspektif ve asıl resim alabildiğine ihmal edilirdi. Buna karşılık bir ana şekil —belki geometrik bir şekil yahut bir çiçek— inanılmayacak kadar bir ustalıkla işlenir, her sanimetrekare, hatâ sayfanın kenarları bile inanılmayacak derecede itinalı çizgilerle süslenirdi; Öyle ki, insana basılı hissini verirdi.

Dinle alâkalı olmayan eserlerde kadın, erkek ve hayvanları av yahut aşk vs. sahnelerinde bir arada görmek mümkündü. Ama yine de süsleme, ince çizgilerin ustaca kullanılışı, zengin renklerin armonisi, huzur getiren çizgilerin yarattığı müceret güzellik esastı. Sanat his tarafından, şekil vasıtasıyla tercüme edilen niyettir. Ancak his, kelimelerin sınırını aşsa bile, bir disiplin içinde bulunmalı, şeklinde bir yapısı ve mânâsı olmalıdır.

Hat sanatı da süsleme maksadıyla kullanılıyordu. Yazı ile resim arasında kardeşçe bir birlik olduğu eski Çin'den beri bilinirdi. Kûfe'den gelen Kûfî yazı, kabasaba köşeli, düz hatlıydı. Hattatlar bunu büyük bir ustalıkla işleyip, çiçekler ve başka desenlerle güzelleştirdiler. Böylece Kûfî yazı, mimarînin başlıca dekoratif unsurlarından biri haline geldi. Diğer taraftan münhanî hatlı yazı için Nesih tercih edildi. Bu yazı da üzerinde işlenerek süslemede kullanıldı. Dünyanın hiç bir tarafında bundan daha güzel yazı, daha güzel mat-

baa hurufatı olamaz. X. asra doğru Kûfî yazı iyice gelişmişti, anıtlar ve seramik hariç bütün kitabelerde kullanılır olmuştu. Ortaçağ'dan zamanımıza gelen Müslüman kitaplarının çoğu ise Nesih hattıyla yazılmıştır. Bunların da hemen hepsi Kur'ân'dır. Mukaddes kitabın kopya edilmesi işi ilâhî vadeden bir dinî faaliyetti. Kur'ân'ı resimlemek ise büyük bir küfürdü. Diğer taraftan, mükemmel bir yazıyla Kur'ân'ı istinsah etmek, sanatların en asili sayılıyordu. Minyatürcüler, az para ile çalışan fakir bir sanatkâr olduğu halde hattatlar çok aranan şerefli sanatkârlardı. Bunlar hükümdarlardan zengin hediyeler alırdı. Yerleri de hükümdarların ve devlet adamlarının yanıydı. Bir hat ustasının elinden çıkmış bir yazı parçası paha biçilmez bir hazine gibiydi. X. yüzyıldan itibaren kütüphanelerinde, siyah, mavi, kırmızı, mor veya yaldızla yazılmış güzel elyazmalarını toplayan kitap meraklıları görülmeye başlanmıştı. O devirdeki eserlerden ancak birkaçı bize gelmiştir. Kahire kütüphanesindeki Kur'ân'ların en eskisi 784 tarihini taşır. Bu eserlerin bir de en sağlam ve en yumuşak deriyle ciltlendiğini düşünelim. İslâm ciltleri eşi benzeri görülmedik bir sanat eseri olur, son derece zarif motiflerle süslenirdi. IX. asırdan XVIII. asra kadar meydana gelen İslâm kitaplarının dünyada çıkan kitapların en mükemmeli olduğunu söylemek herhalde mübalâğa olmaz. Bugün hangimiz öylesine ihtişam içinde kitap çıkarabiliriz?

Bütün sanatlar İslâmî hayatı güzelleştirmek için el ele vermişti. Böylece cilt ve hat motifleri kumaşlarda dokunmuş, çömlekçilikte pişirilmiş, kapılarda ve mihraplara yerleştirilmiştir. Ortaçağ medeniyeti sanatkârla zenaatkâr arasında büyük bir fark görmüyor

idiyse, bunun maksadı sanatkârı küçültmek değil, zenaatkârı değerlendirmek içindi. Her türlü endüstrinin gayesi sanat hâline gelmekti. Dokumacı da, çömlekçi gibi, kullanılıp gidecek imalât yapıyordu. Ancak eserine gösterdiği özen bambaşkaydı. Ustalığı ve sabrı sayesinde rüyası, elbiselerde, örtü ve halılarda, işlemelerde ifadesini buluyordu.

Müslümanlar Suriye, İran, Mısır ve Maveraünnehr'i fethetikleri zaman Bizans, Sâsânî, Çin ve Kopt (Kıpt) dokumaları çoktan şöhrete kavuşmuştu. Müslümanlar bu sanatları çabuk öğrendi. Peygamber ipeği yasak ettiği halde, Müslüman atölyeleri bu kumaştan kadın ve erkek için inanılmayacak kadar bol malzeme imâl etti. Bir halifenin hizmetkârlarına vereceği en değerli hediye hil'at idi. Böylece Müslümanlar Ortaçağ dünyasının en büyük ipek tüccarı oldular. İran taftaları Avrupa'da en çok aranan kumaşların başında geliyordu. Şîrâz yün örtüleri, Bağdad perdelik kumaşlarıyla ün salmıştı. Kuzistan keçi yahut deve tüyünden kumaşları; Horasan sofa örtüleri; Tîr halıları; Buhâra seccadeleri; Herât da sırmalı ipekleriyle ünlüydü. O devirde yapılan kumaşlardan hiç biri zamanın tahrib edici etkisini yenememiştir. Biz, ancak daha sonra imalâta bakarak ve haklarında yazılanları dikkate alarak bunların mükemmelliği hakkında konuşabiliyoruz. Harun Reşid'in arşivlerinde şöyle bir not vardır: «Vezir Yahya'nın oğlu Cafer'e verilen Hil'at için dört yüz bin altın...»

VI. MUSİKİ

Musiki de, heykel gibi, Müslümanhk'ta günah addedilivordu. Gerçi Kur'ân'da yasak edilmiş değildir. Şüpheli bir rivayere göre Peygamber, kadınların dans ve şarkılarının meydana getirebileceği düzensizlikten çekinerek, musiki âletlerinin, şeytanın müezzininin cehennem azâbına daveti olduğunu söylemiştir. İlâhiyatçılar ve dört büyük mezhebin kurucuları ihtiras kasırgalarını tahrik ettiği için musikiyi makbul tutmamıştır. Ancak bazıları, büyük bir cesaretle musikinin bizatihi günahkâr olmadığını ileri sürdüler. İtikatlarında olduğu kadar davranışlarında da makul birçokları, atasözü gibi dillerde dolaşan şu sözleri söylediler: «Şarap vücut gibidir. Musiki ise ruha benzer. İkisinin meyvası neşedir.»

Musiki İslâm hayatının her safhasına refakat ediyor ve Müslümanların dünyasını savaş, ölüm ve aşk şarkılarıyla dolduruyordu. Her saray, her ev şiir ve şarkı söylemek için saz şâiri tutardı. Çok mütehassıs bir tarihçinin son derece dikkat çekici muhakemesine göre «Bütün sahalarda meydana getirilen Arap musikisi kültürü başka bütün memleketlerin tarihindeki musiki bilgisini mânâsız hale getirmektedir» çok uzun bir eğitimden geçmedikten sonra hiç bir batılı kulak, İslâm musikisinin kalitesini, armoni ve kontrpuan yerine melodiyi tercih edişini; yarım değil üçte bir aralıklı ses taksimini; Doğu havasını taşıyan ritmini ve yapısını değerlendiremez. İslâmî musikinin tefekküre sevkeden yumuşaklığı Müslüman ruhunu derin bir se-

kilde etkilemektedir. Sâdi «çok yanık bir türkü söyleyen bir çocuğun bir uçan kuşu durdurduğunu» söyler. Gazâlî, vecd halini «musuki dinlenince duyulan hâl» olarak tarif eder. İslâmi musikiyi dinlerken bayılan veya ölenlere tahsis edilmiş bir Arap eseri vardır. Önceleri musikiyi makbul tutmayan din, sonunda tarikat âyinlerinde kullanılmak üzere musikiyi benimsedi.

İslâmî musiki, önce eski Sâmî musikisinin tonlarıyla başladı. Sonra, Yunan «mod»larıyla (ki onların da menşei Asya'lıydı) temas ederek gelişti, İran ve Hint musikisinden büyük etki gördü. Müzikal notasyon ile nazariyatın büyük bir kısmını Yunanlılardan aldılar. Kindî, İbni Sina ve İhvanî's Safâ bu konuda bol bol eser verdi. Türk âlimi Fârâbî'nin «Musikinin Büyük Kitabı» adlı eseri ise, Ortaçağ'ın başlıca musiki eserini teşkil eder. Bu eserin Yunan kaynaklarından bize gelen eserlerden üstün olduğu kabul edilmese bile hiç olmazsa onlara eş değerde olduğu bir gerçektir.

Müslümanlar VII. asırdan itibaren musikiyi ölçülü olarak yazdılar ki, Avrupa 1190'dan önce bundan habersizdi. İslâm notasyonu her notanın yüksekliğini olduğu kadar süresini de gösteriyordu. Yüz musiki âleti içinde en başta gelenler ud, lîr, psalterion ve flüt idi. Bunlar muhtemelen boru, dümbelek, davul, kastanyet ve simballerle takviye ediliyordu. Lir bir çeşit küçük arb idi. Bildiğimiz mandolin gibi uzun bir sapı ve eğik bir titreşim tablası vardı. Bu tabla birbirine tutturulmuş küçük parçalardan yapılırdı. Hayvan barsağından yapılan telleri elle tutulup çekilerek çalınırdı. Udların çeşitli boy ve biçimde olanları vardı. Büyük udlara Kitara denirdi. Bugün bizim kullandığımız Gitara ve lüt (el-ûd) Arapça'dan gelmedir. Bazı telli

sazlar da yay vasıtasıyla çalınırdı. Hava ve su basıncıyla çalışan org da biliniyordu. Sevil gibi bazı Müslüman şehirleri imâl ettileri musiki âletlerinin güzelliğiyle tanınırdı. Buralarda yapılan musiki âletleri diğer Müslüman şehirlerinde yapılanlardan daha üstün kalitede olurdu. Hemen hemen bütün ensturümantal musiki şarkıya refakat etmek veya şarkıya zemin hazırlamak içindi İcralar umumiyetle dört veya beş musiki âletiyle yapılırdı. Ancak büyük orkestralardan bahsedildiğini de duymuş bulunuyoruz. Rivayete göre ilk şef sopasını kullanan Médine Suryaj'dır.

Müslümanlar musikiye böylesine düşkün olmalarına rağmen, virtüoz değerinde olanların dışında, müzisyenlere değer verilmezdi. Yüksek sınıfa mensup olup da musikiyle uğraşanların sayısı azdı. Zenginlerin evinde, musikiyi icra edenler cariyelerdi. Aynı şekilde oyun oynamak da, hemen hemen tamamen, özel olarak yetiştirilmiş ve terbiye edilmiş köle kadınlara mahsustu; bir hukuk görüşü, müzisyenlerin şahitliğinin kabul edilmeyeceğini dermeyan etmişti. Oyuncu kadınların dansı umumiyetle âşıkâne ve sanatkârane olurdu. Halife Emin'in çok sayıda dansöz ve şantözden meydana gelen bir bale trupunu bütün bir gece bizzat idare ettiği bilinmektedir. Arapların, Yunanlılar ve İranlılarla teması, müzisyenlerin statüsünü yükseltti. Emevî ve Abbasî halifeleri zamanlarındaki seçkin icracılara bol paralar ödediler. I. Süleyman, Mekke'deki müzisyenler arasında tertiplenen bir müsabaka için yirmi bin gümüş dirhem (10.000 dolar) ödedi. II. Velid bir şarkı müsabakası yaptı. Bu müsabakada birinci gelen üç yüz bin gümüş dirhem (150.000 dolar) aldı. Bu rakamlarda mübalagâ payı da vardır sanırız. Mehdî'nin Mek-

keli şarkıcı Siyat'ı sarayına davet ettiğini biliyoruz. Harun Reşid, Siyat'ın talebesi İbrahim el-Musulî'yi sarayına aldı. Önce yüz elli bin gümüş dirhem (75.000 dolar) ödedi; ayrıca her ay on bin verdi. Bir tek şarkısına da yüz bin ödedi. Harun Reşid musikiye öylesine düşkündü ki, —seviyesinin âdetleri hilâfına— üvey kardeşi İbrahim el-Mehdî'nin bu sahadaki kabiliyetini tesvik etti. İbrahim el-Mehdî'nin üç oktavlık fevkalâde kudretli bir sesi vardı. Bu şahıs, İslâm musikisinde, İbrahim el-Musulî'nin oğlu İshak'ın klasik ekolüne karşı bir çeşit romantik hareketin öncülüğünü yaptı. İshâk, İslâm âleminde gelmiş geçmiş en büyük müzisyen olarak kabul edilir. El-Me'mun şöyle derdi: «O bana şarkı söylediği zaman, malik olduğum şeylerin çok arttığını hissederdim.»

İbrahim el-Musulî'nin talebesi Muharrik'in anlattığı bir hikâyede Müslüman cemiyetinin sevimli bir tablosunu ve musikinin, Müslüman ruhunda sebep olduğu sarsıntıyı buluyoruz. Bu hikâyenin ifade ettiği mânâyı hissetmek için, hikâyeye inanmak da lâzım değildir:

«Bütün bir gece halife ile birlikte içtikten sonra, biraz hava almak için kendisinden izin istedim... İstediğim izni verdi. Yolda bir genç kızla karşılaştım. Yüzü, doğan güneşe ışık verecek kadar güzeldi. Elinde bir sepet vardı bu genç kızın... Onu takip ettim. Bir meyva satıcısının önünde durarak meyva satın aldı. Kendisini takip ettiğimi anlayınca arkasına baktı. Ve bana bir çok defa kötü sözler söyledi. Ama ben yine de onu takip ettim, tâ ki, büyük bir kapının önüne gelin-

ceye kadar... O, içeri girip de kapıyı kapadığı zaman ben de, onun güzelliğinden çılgına dönmüş vaziyette, kapının karşısına geçip oturdum... Güneş batmcaya kadar oturduğum yerde kaldım. İşte o sırada, iki eşeğe binmiş iki genç gelip kapıyı çaldı. Kapı açılınca ben de onlarla beraber içeri girdim. Ev sahibi beni onlardan birinin arkadaşı, onlar ise beni de bir davetli sandılar.

«Çok geçmeden yemek çıkardılar: Yedik. Yemekten sonra ellerimizi yıkadık. Kokular süründük. Ev sahibi, iki gence hitap ederek, bir kadın ismi söyleyip:

«— Öyle birini getirmemi ister misiniz? Diye sordu.

«Gençler:

«— Lütfederseniz memnun oluruz, diye cevap verdi.

«Ev sahibi seslendi ve... Kadın geldi... Bu... Bu gördüğüm kızdı... Önünden, elinde ud bulunan bir hizmetçi yürüyordu. İçeri girince hizmetçi udu ona verdi. Sonra şarap getirdiler. Biz içerken ve zevkten gaşyolurken o şarkı söylemeye başladı...

«— Bu şarkı kimden? Diye, sordular.

«— Hocam Muharrik'ten, diye cevap verdi.

«Sonra bir başka şarkı söyleyerek onun da benden olduğunu bildirdi. Ancak ben huzursuz olmaya başlamıştım. Nihayet dayanamayıp, şarkıyı daha iyi okuması gerektiğini söyledim. Bunun üzerine hiddetlendi ve udunu fırlatarak:

«— Eğer daha iyisini becerebileceksen al da sen oku, dedi.

«Bunun üzerine ben udu alıp önce güzelce ayar ettim, sonra onun söylediği ilk şarkıyı okudum Bunun

üzerine dinleyenlerin hepsi yanıma gelip yanaklarımı öptü. Ardından ikinci, sonra üçüncü şarkıyı söyledim, öyle ki, neredeyse kendilerinden geçtiler.

«Ev sahibi, misafirlerine sorup, onlardan beni tanımadıkları cevabını alınca bana döndü:

«— Allahaşkına siz kimsiniz? Diye, sordu.

«— Ben Muharrik'im, diye cevap verdim.

«— Koşup iki elimi öptü ve yine sordu:

«— Peki nasıl oldu da buraya geldin?

«Bu sual üzerine genç kızı nasıl görüp takip ettimi anlattım. Bunun üzerine iki davetlisine dönüp:

«— Allahaşıkına söyleyin, dedi, bu kıza otuz bin dirhem verdiğimi ve onu satmayı reddettiğimi bilmiyor musunuz?

«Davetliler gerçeğin böyle olduğunu söylediler. Bunun üzerine ev sahibi:

«— O halde şahit olun, ben bu kızı ona veriyorum, dedi.

«Onlar da:

«—Fiyatının üçte ikisini sana ödemeye hazırız. dediler.

«Böylece genç kızı bana verdi, ayrılacağım sırada da zengin hediyeler ve elbiseler verdi.

«Genç kızın bana kötü sözler söylediği yerden geçerken.

«— Hadi, bana söylediklerini tekrar et, dedim. Ama o, utandı ve tekrar etmedi. Sonunda elinden tutup halifeye götürdüm. Uzun süre geciktiğim için bana çok kızmıştı. Ama olup bitenleri anlatınca çok hoşlandı güldü ve o iki kişiyi ve ev sahibini kendisine getirmemi istedi. Geldikleri zaman ev sahibine kırk bin, iki arkadaşa otuzar bin dirhem, bana da yüz bin dirhem verdi. Ayaklarını öpüp, huzurundan ayrıldım.»

VII. EDEBİYAT

Ortaçağ edebiyatında olduğu gibi İslâm edebiyatında da roman yoktu. Eserlerin çoğu sükûnet içinde okunmak için değil, dinlemek içindi; uzun ve karışık bir hikâveyi takip etmek için kendini vermek gerekir, bu bakımdan romanla ilgilenilmezdi. Kısa hikâyeler ise Müslümanlık, yahut âdem kadar eskidir. Basit Müslümanlar bu hikâyeleri çocuk saflığı ve merakıyla dinliyordu. Ama kültürlü olanlar bunları edebiyattan bile saymıyordu. Bu halk hikâyelerinin en yaygınları Bidpay masalları ile Binbir Gece Masalları'dır. Masallar VI. asırda Hindistan'dan İran'a gelerek Pehlevîce'ye, VIII. asırda da Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bunların Sanskritçe orijinali kaybolmuş, Arapça nüshası ise yaşamış ve kırk dile tercüme edilmiştir.

597'de ölen el-Mes'ûdî, Altın Çayırları adlı eserinde Hezâr Efsâne (Bin Masal) adlı bir Farsça eserden ve bunun Arapça'ya tercümesi olan Elf Leyle ve Leyle (Binbir Gece)'den bahseder. Bu bildiğimiz kadarıyla Binbir Gece Masalları'nın adı ilk defa bu eserde geçmektedir. Kitabın el-Mes'ûdî tarafından anlatılan plânı bildiğimiz Binbir Gece Masalları'na uymaktadır. Seri halindeki hikâyelerin anlatılmasına imkân veren bu tip çerçeveler daha eskiden beri Hindistan'da biliniyordu. Bu hikâyelerin çoğu Şark âleminde dilden dile dolaşmaktaydı; seçilen hikâyeler çeşitli kaynaklara göre farklı olabilir. Bu bakımdan bugün neşredilen Bin-

bir Gece Masalları'ndaki bütün hikâyelerin el-Mes'ûdi'nin gördüğü metinlerde olup olmadığını bilemeyiz. 1700 den kısa bir süre sonra, yazılış tarihi ancak 1536'ya çıkan eksik bir metin, Suriye'den, Fransız müsteşriki Antoine Galland'a gönderilmiştir. Hikâyelerdeki muhayyile canlılığı, İslâm hayatının bazı hususiyetlerini aksettirmeleri, zaman zaman müstehcen olmaları yüzünden Galland eseri 1704'te Paris'te «Les Mille et Une Nuits» adıyla yayınlandı. Bu, eserin ilk defa bir Avrupa diline tercümesidir. Eser her türlü ümitlerin fevkinde alâka topladı. Buradan bütün Avrupa dillerine tercüme edildi. Bütün memleketlerin çocukları gemici Sindbad'dan, Alâeddin'in Lâmbası'ndan, Ali Baba ve Kırk Haramiler'den bahsetmeye başladı. Batı'da İncil-den sonra, Binbir Gece Masalları dünyanın en çok okunan eseri oldu.

Edebî nesir, İslâm'da bir şiir şeklidir. Arap yaradılışı kuvvetli heyecanlara meyyaldi; İran'ın örf ve âdetleri ise süslü bir üslûba ihtiyaç gösteriyordu; o devirde her iki ülkede müşterek olan Arapça ise kelime sonundaki eklerin benzerliğiyle kafiyevi teşvik ediyordu. Böylece edebî nesir genellikle kafiyeli oluyordu. Vâizler de, konuşmacılar da, hikâye anlatanlar da kafiyeli bir nesir kullanıyordu. Bedî el-Hemedânî meşhur «Makaamât»ını bu fromda yazdı.

Orta Doğu halkında, matbaanın icadından önce herkeste olduğu gibi, kulak hafızası vardı. Müslümanların çoğu için edebiyat, bir şiir veya hikâyeden ibaretti. Şiirler, yüksek sesle okunmak ya da terennüm edilmek için şiir yazılırdı. Ve, İslâm âlemi de halifesinden köylüsüne kadar, bunu, zevkle dinlerdi. Japonların Sa-

murayları gibi, hemen hemen bütün halk mısralar diziyordu. Kültürlü tabakanın en gözde oyunlarından biri, içlerinden birinin söylediği bir mısraa bir diğerinin kafiyeli bir mısra eklemesi veya irticalen karşılıklı şiirler söylemekti. Böylece Arap mısralarında muazzam bir kafiye cümbüşü oldu ve bu, Avrupa şiirinde kafiyenin doğmasına yol açtı.

Şâirler, medeniyetin hiçbir devrinde —ne Li Po ve Tu Fu'nun Çin'inde, ne de «yüz nüfusa on bin şâir olan» Weimar'da— Abbâsi devri İslâm âlemi kadar itibar kazanmıştır. Isfahanlı Ebu'l-Ferec (897—967), o devrin sonuna doğru Kitâbü'l-Agaanî (Şarkılar Kitabı) adlı eserinde, zamanın şiirlerini topladı. Bu yirmi ciltlik eser Arap şiirinin zenginliği hakkında bir fikir verme ye yeterlidir kanaatindeyiz. Şâirler propagandacı olarak iş görüvor, aynı zamanda hicivlerinden de fena halde ürkülüyordu. Zenginler, medhiyeleri metreyle satın alıyordu; halifeler kendileri için güzel bir şiir yazan yahut meydana getirdiği bir şeyi veya kabilesini metheden şâire büyük paralar ödüyordu. Halife Hişam, bir şiiri hatırlamak istemiş ve şâir Hammad'ı çağırarak, bunu kendisine okumasını söylemişti. Allah'tan şâir bütün şiiri baştan sona kadar okudu ve Hişam, ona mükâfat olarak iki güzel cariye ve yüz elli bin dinar (237.500 dolar) verdi. Böyle bir hikâyeye hiç bir şair inanamaz. Eskiden Bedevîler için söylenen Arap şiiri, artık konaklarda ve saraylarda söyleniyordu. Bunun neticesi olarak zamanla şekilci oldu, z a r i f fakat alelâde bir hâle geldi, samimiyetsiz bir nezakete büründü. Daha sonra bir eskiler ve yeniler savaşı başladı ve sonunda münekkidler Muhammed'den önce büyük şâir gelmediğine karar verdiler.

Aşk ve savaş şiirde başlıca tema olarak ağır basıyordu. Arapların şiiri nadiren mistik olmuştur. Bunu İranlılar için söyleyemeyiz. Araplar savaş, his ve ihtiras şarkılarını seviyordu. Fütûhat asırlarının sonunda kadın şiirin en başına geçti. Arap şairleri kadın tasviri yaparken kendilerinden geçiyordu sanki, Saçlarının kokusu, gözlerinin mücevheri, dudaklarının meyvası, gümüş organları onlar için bambaşka mânâ taşıyordu. Arabistan çölünde ve mukaddes şehirlerde saz şâirlerinin teması şekillenmeye başlıyordu. Filozoflar ve şâırler «edeb»den bahsediyorlardı. Bu, aşkın görgü kaidelerini ve ahlâkını ifade eden bir kelimeydi. Bu an'ane Afrika ve Mısır'dan Sicilya'ya ve İspanya'ya, oradan da İtalya ile Fransa'ya geçecektir... Ve çeşitli dillerde yazılan şiirler, insanların kalblerini sızlatacaktır...

Hasan ibni Hani, gür, bukleli saçları dolayısıyle Ebû Nuvas (Bukle Babası) adını aldı. İran'da doğdu. Bağdad'a gelerek Harun'un seçkin şâirleri arasına girdi. Binbir Gece Masalları'ndaki bir veya iki macera onlara atfedilir. Ebû Nuvas şarabı, kadınları ve şiirlerini seviyordu; sarhoşluğu, aşırı serbest hareketleriyle halifeyi çok şaşırttı, sık sık hapsedildi, sonra serbest bırakıldı; sonunda kendi kendine gerçeği buldu; öyle ki, daima üzerinde Kur'ân'dan bir parçayı taşır oldu.

Küçük saray ve konakların da kendilerine göre şâirleri vardı. Seyfü'd-Devle'nin yanındaki bir şâir, Avrupalılarca pek bilinmemekle beraber Arapların en iyi şâirlerinden sayılır. Bu şâirin adı Ahmed bin Hüseyn idi. Ama İslâm âleminde, şiir sahasında el-Mütenebbî (Nebilik Taslayan) diye ün saldı. 915'te Kûfe'de doğan el-Mütenebbî, Şam'da eğitim gördü, şiirde peygamber-

liğini ilân etti; önce tevkif edildi, sonra serbest bırakıldı ve Halep'te yerleşti. Ebû Nuvas gibi o da delidolu bir insandı. Hayatın, ideallerine cevap vermediğini söyleyerek ebediyyeti düşünmeye başladı. Seyfü'd-Devle'nin zaferlerini öylesine büyük bir ustalıkla işledi ki, bunların tercümesi imkânsızdır. Ancak şu beyti ölümüne yol açmıştır diyebiliriz.

Geceleri, çöl boyunca at kullanmaya alıştım,

Kalem ve kâğıttan çok kılıç ve mızrak kullanırım.

Bir gün, haydutların hücumuna uğrayarak kaçmaya teşebbüs etti. Kölesi ona bu mısralarını hatırlattı. El-Mütenebbî dövüşmeye karar verdi, dövüştü ve aldığı yaralar sonunda öldü (965).

Sekiz yıl sonra, Arap şâirlerinin en garibi Ebul alâ el-Maarrî, Halep yakınlarındaki el-Maarratû'da doğdu. Çiçek yüzünden dört yaşında kör oldu; yine de okudu. Kütüphanelerdeki beğendiği eserleri ezberledi; ünlü hocaları dinlemek için çok seyahat etti, sonra köyüne döndü. Bundan sonraki on beş yıl içinde yıllık geliri otuz dinara yükseldi; diyelim ki, ayda on iki dolar olsun. El-Maarî bu parayı da bir köle ve bir kılavuzla paylaşıyordu. Şiirleri sâyesinde şöhret kazandı ama, kaside yazmayı reddettiği için neredeyse açlıktan ölecek hâle gelmişti. 1008'de Bağdad'ı ziyaret etti. Orada şâirler ve aydınlar tarafından büyük bir itibar görerek karşılandı; hükûmet merkezinin hür düşünceli aydınları arasında şiirlerine renk veren şüpheciliği öğrendi. 1010'da el-Maarratû'ya döndü. Artık zengindi. Ama ömrünün sonuna kadar büyük bir sadelik içinde yaşadı. Son derece titiz bir vejetaryandı; sadece eti değil,, süt, yu-

murta ve balı da ağzına koymazdı. Hayvanlar âleminden bunlardan birini almak, alelâde bir hırsızlıktır diye düşünürdü. Aynı prensibe uyarak hayvan derisi de kullanmaz, kürk giyen hanımlardan şikâyet eder ve tahta pabuç giymeyi tavsiye ederdi. Seksen dört yaşında öldü; yakınlarından biri cenazesinde yüz seksen şâir ve seksen dört âlimin bulunduğunu ve mezarının başında ona methiyeler okunduğunu nakletmiştir.

Bugün, kısaca **Lüzûmiyyât** diye bilenen bin beş yüz doksan iki şiiriyle onu tanıyoruz. El-Maarrî, meslektaşları gibi kadın ve savaştan bahsetmek yerine büyük bir cesaretle temel meseleleri ele almıştır: Aklı mı, hisleri mi takib etmeliyiz? Hayat yaşamaya değer mi? Ölümden sonra hayat var mıdır? Şâir, zaman zaman itikadi sahibi olduğunu söyler. Diğer taraftan kendisi zevkine uygun olmayan şehitliğe karşı meşru şekilde ihtiyatlı olmak gerektiğini söyler. El-Maarrî şöyle der: «İğrenç yalanları söylemek için sesimi yükseltiyorum; ama gerçeği söylediğim zaman sesim ancak fısıltı şeklinde çıkıyor.» El-Maarrî akılcı bir pesimisttir.

Bazıları, peygamber bakışlı bir imamın
Uvuyan safları uyandıracağını umar...
Beyhûde düşünce!
Tek imam, sana sabah ve akşam yolunu gösteren
akıldır.
Bu eski efsanelerde gerçeği bulacak mıyız?
Yoksa hepsi de bir çocuk masalından mı ibaret?
Aklımız bunların yalan olduğuna
Ve hakikat ağacının gerçeği taşıdığına yemin
ediyor

El-Maarrî, dini insanların menfaatine âlet eden din adamlarını inkâr etmektedir. Ona göre bunlar vaaz verdikleri zaman camileri dehşetle doldurur, ama kendi davranışları meyhanelerde içki içenlerden daha iyi değildir

Menfûr emelleri için çıkar kürsüye
İnanmaz kendisi Hesap Günü'ne
Ama o günün tasvirleriyle
Dehşete düşürür dinleyenleri.

El-Maarrî bilhassa Mekke'deki kutsal yerlerin idarecilerinden şikâyet etmektedir. Onların para için yapmayacağı yoktur. Okuyucularına Hacc'a gitmemelerini ve bir tek dünya ile yetinmelerini tavsiye eder:

Ruh gittiği zaman, vücut bir şey duymuyor
Ya ruh duyacak mıdır, vücutsuz kalınca?
Gülüyoruz gülmesine ama, ayıp oluyor
Ağlamamız lâzım, ağlamamız aslında
Biz ki, bir bardak gibi kırılıp gittikten sonra
Yeniden kalıba dökülemeyiz.

Ve sonuca varıyor: «Eğer Allah'ın emriyle ben, abdest almak için bir ibrik haline bile gelsem Allah'a şükretmeliyim.» Allah'a bütün varlığıyla inanmakta ve «anatomi öğrendikten sonra Yaratan'ı inkâr eden hekime şaşmaktadır.» Ancak burada da kaderciliği onu bırakmaz:

Niye ayıplamalı dünyayı?
Dünya, günahtan âzâdedir.
Ayıplanacak bir şey varsa
Sende ve bendedir

Şu üç şeye dikkat et: Akıl, şarap ve sarhoş...
Soruyorum, kendime kabahat kimde diye:
Üzümü sıkanda mı? Şarabı içende mi?

İnsanların çok defa birbirlerine karşı haksızlık ettiklerini görüyorum, der. Ama, haksızlığı yaratanın adaletinden şüphelenilemeyeceğini söyler. Maarrî her kötülüğün insanlardan geldiğine inandığı için onlardan ayrı durmayı en uygun yol bulur. Bir, iki yakınıyla birlikte, yarı münzevî bir hayat yaşamak en iyisidir. Hayattan daima şikâyetçidir ve en iyisinin hiç doğmamak olduğuna inanmaktadır.

Hayat, ilâcı ölüm olan bir hastalıktır.
Hanedan kurucusu da, haydut da ölmek için doğar.
Toprak da bizim gibi, her gün nafakasını arar
İnsan eti yer, insan kanı içer...
Gökyüzünde pırıldayan hilâl bana, ölümün yayı gibidir
Ve doğan günün ihtişamı,
Şafak tarafından kınından çıkarılmış kılıca benzer.

Şâir, mezar taşı için kitabelerin en acısını yazmıştır:

Babam yaptı bunu bana, ama ben kimseye yapmadım!

Müslümanların el-Maarrî'nin bu fikirlerini ne dereceye kadar benimsediklerini bilemiyoruz. El-Mütenebbî ve el-Maarrî, Arap şiirinin zirvesini teşkil ederler. Bundan sonra ilâhiyatın hakim olması, felsefenin bir kenara itilmesi Arap şiirini samimiyetsizliğe sürükledi. Ama aynı devirde İran şiiri canlandı; İran'ın Arap

hakimiyetinden kurtulmak için sarfettiği gayret ülkeyi bir rönesansa götürdü.

Farsça zaten halk arasında konuşulmakta devam edegelmişti. X. yüzyılda Gazneliler, Sâmânoğulları ve Tâbirî hükümdarlarının siyasî ve kültürel bağımsızlık politikasını aksettirmeye başladı. Modern Farsça hâlinde hükûmetin ve edebiyatın resmî dili oldu. Lisan artık Arapça kelimelerle zenginleşmiş, Arap harflerini benimsemişti. Bu tarihten sonra İran'da asil bir şiir ve muhteşem bir mimarî başladı. Şiirin kaside, gazel ve kıta şekillerine İran şâirleri mesnevî ve rubâîyi ilâve ettiler. İran edebiyatının gelişmesi 954'te ölen Rûdeki ile başlar. Ondan bir nesil sonra Nuh İbni Mansûr şâir Dakiki'ye Hudâî Nâme'yi manzum hâle getirmesini istedi. Bu, İran efsanelerini toplayan bir eserdi. Dakikî kölesi tarafından hançerlenerek öldürüldüğü zamana kadar bin kadar mısra yazdı; sonra yarıda kalan eseri Firdevsî tamamladı.

Ebü'l Kasım Mansûr (yahut Hasan) 934'e doğru Tûs'da doğmuştu. Babasının, Sâmânîlerin sarayında önemli bir mevkii vardı. Oğluna Tûs yakınlarında bir villa hediye etmişti. Ebü'l Kasım bütün boş vakitlerini eski eserleri incelemekle geçiriyordu. Aynı şekilde Hudâî Nâme ile ilgilendi ve bunu millî bir destan hâline çevirmeyi düşündü. Eserine Şehnâme adını verdi ve zamanın modasına uyarak Firdevsî takma adını aldı. Yirmi beş yıl çalıştıktan sonra eserini, ilk hâliyle bitirdi ve Sultan Mahmud'a sunmak için Gazne'ye doğru yola çıktı.

Eski bir İran tarihçisi o devirde büyük Türk hükümdarı Mahmud'un hizmetinde dört yüz şâir bulun-

duğunu söylemektedir. Bunların arasından kendini göstermek kolay değildi. Ama Firdevsî vezirin dikkatini çekmeye ve hükümdarın huzuruna çıkmaya muvaffak oldu. Gazneli Mahmud, şâire, sarayında konforlu bir daire tahsis etti; ona gerekli dökümanları verdikten sonra bunu Şehnâmeye katmasını ve eserini gözden geçirmesini söyledi. Bitirdiği zaman kendisine eserin her beyti için bir altın dinar (4,70 dolar) vereceğini söyledi. Firdevsî'nin ne kadar çalıştığı bilinmiyor. Nihayet 1010 yılına doğru Şehnâmeyi tamamladı ve hükümdara takdim etti. Eser 60.000 beyit tutmuştu. Gazneli Mahmud, vaadettiği parayı göndermek üzereyken, bu paranın Firdevsî gibi bir Şiî'ye çok olduğunu söylediler. Bunun üzerine Sultan Mahmud ona altmış bin gümüş dirhem (30.000 dolar) gönderdi. Şâir de buna hiddetlenerek bu parayı bir hamam tellâğı ile bir şerbetçiye verdi ve Herât'a kaçtı.

Orada, Mahmud'un adamları kendisini aramaktan vazgeçinceye kadar, altı ay bir kitapçının evinde saklandı. Sonra Tâberistan'da Şirzad hükümdarı Şehriyar'a sığındı. Orada Sultan Mahmud'a bir hicviye yazdı. Şehriyar, Gazneli Mahmud'dan korkarak şiiri yüz bin dirheme satın aldı ve yok etti.

Verilen rakamlara inanmak gerekirse, şâirlik, o devrin İran'ında en verimli mesleklerden biriydi. Firdevsî daha sonra Bağdad'a giderek Yusuf ile Züleyha'yı yazdı. Ve yetmiş altı yaşında olduğu halde Tûsa geri döndü. On yıl sonra, Gazneli Mahmud duyduğu bir kıtanın kime ait olduğunu sorup da, yazarın Firdevsî olduğunu öğrenince, onu vaktiyle gerektiği gibi mükâfatlandıramadığına üzüldü. Hemen bir kervan kura-

rak, vaadettiği parayı bir heyetle birlikte Firdevsî'ye gönderdi. Ancak kervan şehre girerken Firdevsî'nin cenazesiyle karşılaştı (1020?).

Şehnâme, dünya edebiyatının en büyük eserlerinden biridir. Basit konuları, kolay kazanılan şöhret hevesini bir yana bırakarak hayatının otuz beş yılını, ülkesinin tarihini anlatmak için veren ve bunu yüz yirmi bin mısra ile başaran şâirin asil duygularına hayran olmak gerekir. İran'a âşık bir insandır bu: arşivlerinin en küçük teferruatıyla ilgilenir ama ister efsane olsun, ister gerçek... Zaten anlatıklarının yarısı tarih çağından öncesine aittir. Avesta ile başlar, muhtelif efsanevî şahısları, bu arada yedi yüz yıl hüküm süren Cemşîd'i anlatır. Sonunda, nihayet eserin kahramanı Zaloğlu Rüstem'e gelir sıra. Rüstem dört yüz yaşındayken askerî hayattan çekilir. Kıymetli atı Rahş da kendisiyle beraber yaşlanmıştır ve o da hemen hemen Rüstem gibi bir kahramandır. Firdevsî bu eserinde İranlıların ata verdiği değeri açıkça belirtir. Şehnâme en canlı şekilde bir vakadan diğerine geçen ve bütünlüğünü her satırında memleket sevgisinin görülmeyen varlığından alan bir eserdir.

VIII. TASAVVUF VE İTİZÂL

Cihanşümûl vahdeti düşünme ve hissetmede, din ve felsefe, zirve noktalarında birleşir. Kesretten vahdete, olaydan kanuna doğru metafizik uçuş için kanatları çok zayıf olan, mantığın etkisinden uzak bulunan ruh, bu görüşe, dünyanın ruhu içinde, ayrı ve vazıh bir halde olan «ben»in mânen sindirilmesiyle ulaşılabilir. Felsefe ve ilmin âciz kaldığı insanın, sınırlı muhakemesinin sendelediği sonsuz karşısında, görüşünü kaybettiği zaman, iman, tam dindar bir disiplin, menfaatsiz bir kendini veriş ve her şeyden kayıtsız ve şartsız olarak vazgeçişle, Allah'ın yakınlarına kadar ulaşabilir.

İslâmi tasavvufun çeşitli kökleri vardır: Hint fakirlerinin inzivası, Mısır ve Suriye'nin, Allah'ı tam olarak tanıdığını iddia eden felsefesi, Neo-Platonistler'in felsefî fikirleri ve nihayet Hıristiyanlıkta daima mevcut inziva örnekleri.. Hıristiyanlıkta olduğu gibi Müslümanlıkta da dindar bir ekalliyet, din ve dünya işleri arasındaki her türlü yaklaşmayı reddediyordu; halifelerin devlet ileri gelenlerinin, tüccarların lüksünü kabul etmiyor. Ebû Bekr ve Ömer'in sadeliğinin esas olduğunu ileri sürüyorlardı. Kendileri ve ulûhiyet arasında hiç bir aracı kabul etmiyorlardı; öyle ki, camilerde tatbik edilen usul ve kaideler bile, her türlü dünyevî alâkalardan kurtulmuş olan ve Allah'la birleşme yolunda bulunan ruhun yükselmesine bir engel

teşkil ediyor gibi geliyordu. Hareket, belki de Hindistan'a yakınlık dolayısıyla ve 529'da İran'a kaçan Neo-Platonizmi kurmuş olan Rum filozoflarının etkisiyle önce İran'da başladı. Müslüman mutasavvıflarının çoğu, kendilerine taşıdıkları basit bir yün elbiseden (sûf) dolayı Sûfî diyorlardı. Ancak bu tâbiri çok geçmeden samimî dindarlar, heyecanlı şâirler, münzevîler, şarlatanlar ve çok karılı insanlar da benimsediler. Doktrin yıldan yıla, sokaktan sokağa değişiyordu. İbni Rüşd şöyle diyordu: «Sûfîler, her türlü maddî isteklerimizden kurtulup varlığımızı dilediğimiz şey üzerine teksif ettikten sonra Allah'ı doğrudan doğruya kendi kalbimizde tanıyacağımızı söylüyorlar. Ama bir çok Sûfîler, haricî şeylerde de Allah'a ulaşmaya çalışıyordu; dünyada gördüğümüz güzellik ve mükemmellik, ulûhiyetin onlardaki varlığındandır, diyorlardı. Bir mutasavvıf: «Allah'ım diyordu, hayvanların sesini, ağaçların hışırtısını, suyun akışını, kuşların ötüşünü, rüzgârın esişini ve gökgürültüsünü senin birliğinin ve eşsizliğinin şâhidin olarak duyuyorum» diyordu. Tasavvufa göre aslında bunlar ancak kendi içlerinde var olan ilâhî kuvvet sayesinde var oluyorlardı. Gerçek varlık ulûhiyetti. Allah tek varlıktı. Allah'tan başka tanrı olmadığı gibi Allah'tan başka hiç bir varlık da yoktu. Dolayısıyla her ruh Allah'tı ve kendini tam anlamıyla bu konuya veren mutasavvıf hiç çekinmeden: «Allah ve ben biriz» diyordu. Ebû Yezid: «Gerçekten ben Allah'ım, benden başka tanrı yoktur, bana tapın» diyordu. Hüseyn el-Hallac: «Sevdiğim neyse ben oyum, o da ben demektir; Nuh kavmini boğan benim... Gerçek benim...» demişti. Hallac, yakalandı, bin kırbaç yedi ve diri diri yakıldı (922). İhvanlarından çoğu bu olaydan

sonra onu gördüklerini, onun kendileriyle konuştuğunu iddia ettiler ve bir çok Sûfî onu velîleri olarak kabul etti.

Sûfîler, Allah'a ulaşmak için bir hayat disiplininin gerekli olduğuna inanıyordu: Dua, tefekkür, bir üstâd mutasavvıfa tam bağlılık; her türlü şahsî arzulardan, hattâ manevî birleşme arzusundan sıyrılış... Gerçek mutasavvıf Allah'ı bizatihî severdi, herhangi bir mükâfat beklediği için değil. Ebû Kasım: «Veren, sizin için hediyeden daha makbüldür» diyordu. Diğer taraftan normal olarak Sûfînin bütün gayretlerinin hedefi, eşyanın gerçek mahiyetini öğrenme idi. Bazan bu, tabiat üzerinde mucizevî bir iktidar kazanmaya varan bir tedris dönemi olarak düşünülüyordu. Ama, esas olan, daima, Allah'la birleşmekti. Bu birleşmede kendi ferdî varlığını tamamen unutanlara **el-insanü'l kâmil** deniliyordu; yani mükemmel adam. Sûfîler, böyle bir insanın kanunların, hattâ Hac mecburiyetinin bile üstünde olduğunu kabul ediyorlardı. Bir mutasavvıf şâir şöyle diyordu: «Herkes yüzünü Kâbe'ye döner, biz ise sevgilimizin yüzüne dönüyoruz» diyordu.

XI. yüzyılın ortalarına kadar Sûfîler, bazan aileleri ve çocuklarıyla birlikte olmak üzere, insan içinde yaşadılar. Bekârlığın aleyhindeydiler. Ebû Said: «Gerçek azîz insanlarla beraber gidip gelen, onlarla beraber yiyip içen, uyuyan, alan ve satan, evlenen ve sosyal vazifelerini ihmal etmeyen bu arada bir an bile Allah'ı unutmayan insanlardır» demişti. Bu Sûfîler hayatlarının sadeliği, kendilerini dine verişleri ev sükûnetleriyle dikkati çekerdi. Bazan da bir üstadın etrafında toplanır, birlikte dua ederlerdi. Bazı dervişlerin

dansı daha X. yüzyılda şekillenmeye başlamıştı, bu danslar ileriki yüzyıllarda daha büyük bir önem kazanacaktır. İçlerinden bazıları inzivaya çekilir ve kendi kendine işkence ederdi ama, o devirlerde henüz inziva yaygın değildi ve bu gibiler pek nadirdi.

İslâm'ın başında mevcud olmayan velîler, tasavvufla birlikte belirdi ve çoğalmaya başladı. Evliyadan ilk kadın Basralı Râbia el-Adeviyye'dir (717—801). Genç yaşta cariye olarak satılmış, efendisi, ibadet ederken onun başının üzerinde bir ışık gördüğü için azad etmişti. Bu kadın evlenmedi, kendisini hayra vererek münzevî bir hayat yaşadı. Ona şeytandan nefret edip etmediği sorulduğu zaman: «Allah sevgisinden şeytandan nefret etmeye yer kalmıyor ki,» cevabını vermişti. Şu meşhur sözleri söyleyen de bu kadındır: «Allah'ım! Dünyada bana nasib ettiğin her şeyi düşmanlarına da nasib et; dostlarına da gelecek hayatımda bana nasib edeceklerini ver; bana yalnız sen yetersin.»

Tasavvuf ehline bir örnek vermek için Ebû Said'i alalım. Veli şâir Ebû Said ibni Ebu'l Hayr (967—1049), Horasan'da doğdu, İbni Sina'yı tanıdı. Rivayete göre Ebû Said filozoftan bahsederken: «Benim gördüklerimi o biliyor» derdi. Filozof da onun hakkında şöyle dermiş: «Benim bildiklerimi o görüyor.» Ebû Said gençliğinde edebiyata merak sardı. İslâm'dan önceki şiirlerle meşgul oldu. Yirmi altı yaşındaken Ebu Ali'nin bir vaazını dinledi. Bu hoca, altıncı sûrenin dokuzuncu âyet'ini konu olarak almıştı: «Allah de ve sonra, bırak onları beyhude konuşmalarıyla oyalansınlar,» Ebû Said «içimde bir kapı açıldı ve kendimden dışarı çıktım» diye anlatır. Hemen bütün kitaplarını topla-

yıp yaktı. «Tasavvufta ilk adım hokkaları kırmak, kitapları yırtmak ve her türlü bilgiyi unutmaktır» diyordu. Sonra inzivaya çekildi: «Orada yedi yıl kaldım, ve bu süre içinde Allah, Allah diye durmadan tekrar ettim.» Kutsal ismi tekrar etmek, tasavvuf ehli arasında, **fena'ya** (kendinden ve bütün varlıklardan vazgeçip tek varlıkta erime) ulaşmanın en iyi yoluydu. Ebû Said daima aynı gömleği giyiyor, ancak çok mecbur kalınca konuşuyor, sadece güneş batarken bir parça ekmek yiyor, hiç bir zaman yatağa girip uyumuyordu. Hücresinin duvarında kendisinin ayakta durmasına yetecek kadar bir oyuk kazmıştı. Bir şey duymamak için kulaklarını tıkıyor ve oraya kapanıyordu. Bazı geceler, kendini ayaklarından bağlatarak baş aşağı bir kuyuya sarkıtıyor ve orda bütün Kur'ân'ı okuyordu. Başka tasavvuf ehline hizmetkârlık ediyor, onlar adına dileniyor, onların hücrelerini temizliyordu. Kırk yaşına geldiği zaman tam anlamıyla ermiş bir insan oldu. Vaazlar vermeye başladı. Etrafında çok büyük bir hayran kitlesi vardı. Bir tekke kurarak ve tekkesi için bazı nizamlar koyarak tasavvufta iz bıraktı. Daha sonraki yüzyıllarda bu tekkeler çoğaldı.

Ebû Said selâmetin iyi hareketleri sonunda değil, ancak Allah'ın lûtfu ile geleceğini telkin ediyordu. Ancak onun anladığı selâmet mânen Allah'a kavuşmaktı. Şöyle diyordu:

«Allah insana kapıları sıra ile açar. Önce pişman olma kapısını, ardından kanaat kapısını açar; öyle ki insan her şeye katlanır ve başına gelenlerin nereden geldiğini bilir . Ardından aşk kapısını açar... Ama insan hâlâ «onu seviyorum» demektedir... Bundan sonra

birlik kapısı açılır; o zaman her şeyin o olduğu anlaşılır... İnsan «ben» yahut «benim» demeye hakkı olmadığını anlar. Arzulardan kurtulur, hür ve sakin olur. İçindeki «ben»i öldürmedikten sonra, asla kendi kendinden kaçamazsın. Seni Allah'tan uzaklaştıran ve sana: «falanca bana kötülük etti» yahut «benimle birlik olarak hareket» etti şeklindeki sözleri söyleten içindedeki «ben»dir. Bu Allah'ı kabul etmemek demektir. Çünkü yaratılanın elinde hiç bir şey yoktur. Her şey yaradanın elindedir. Bunu bilmeli, buna inanmalısın Bu inanma da şöyle olur: Bir defa «bir» dedikten sonra, bir daha asla «iki» demeyeceksin. Allah de ve ona sıkı sıkı sarıl.»

Ebû Said bir rubâisinde de şöyle diyordu:
«Güzelliğin nereden geliyor?» Diye sordum.
«Yalnız ben var olduğuma göre, benden» cevabını verdi;
«Seven, sevilen ve aşk benim»
«Güzellik, ayna ve gören göz... O da benim.»

İslâm'da bu gibi evliyayı resmen kabul ve ilân edecek bir mâbed olmadığından, bunlar halkın gönlünden gelen bir tasvible bu pâyeye ulaşıyordu. Öyle ki, XII. yüzyıla doğru, onların felsefesinin bir çeşit putperestlik sayılması, halkın tabiî teveccühüyle tamamen unutulmuştu.

İlk İslâm evliyasından biri İbrahim ibni Edhem (VIII. asır ?) oldu. Halk muhayyilesi bu velîlere mucizevî kuvvetler isnad ediyordu. Bunlar geleceği biliyor; başkasının düşüncelerini okuyor; uzakta olup bitenlerden haber veriyordu; ateş yutabiliyor, cam yiye-

biliyor, yanmadan ateşten geçip, suda yürüyebiliyorlardı; göklerde uçabilir, bir saniye içinde çok büyük mesafeler alabilirlerdi.

Normal Müslümanlıkta tasavvuf, Kur'ân çerçevesinde kabul edilmişti. Ancak, kötü niyetli insanların anarşist, ihtilâlci ve İslâm ahlâkından ayrılan tefsirleri zaman zaman ayaklanma ve ihtilâllere sebep olmuştur. Yarı dinî, yarı siyasî olan bu ihtilâllerin en fazla etkili olanı «İsmailî» ihtilâlidir. Şiî doktrininde, on ikinciye kadar, Ali'den gelenlerin her nesli bir imam tarafından yöneteliyordu; her imam kendinden sonra gelecek olanı gösteriyordu. Bunların altıncısı Câferü'l Sâdık kendisine halef olan büyük oğlu İsmail'i gösterdi. Söylendiğine göre İsmail şaraba fazla düşkündü. Bunun üzerine Câfer, onu iptal etti ve bir başka oğlu, Mûsâ'yı yedinci imam olarak seçti. Bunun üzerine bazı Şiîler ilk tayinden geri dönmeye imkân olmadığını ileri sürerek İsmail yahut onun oğlu Muhammd'i yedinci ve sonuncu imam olarak kabul ettiler (760). Bir asır boyunca bu İsmaîlî mezhebi önemsiz bir şekilde varlığını sürdürdü. Abdullah ibni Kaddah başa geçince misyonerler göndererek bu «yedi» doktrinini bütün İslâm âlemine yaymaya başladı. Bu mezhebe girecek olanlar, kabul edilmeden önce sır saklayacaklarına ve mesleğin büyük üstadına kayıtsız şartsız itaat edeceklerine dair yemin ediyorlardı. Yeni girenlere dokuz dereceden geçtikten sonra önündeki bütün perdelerin açılacağı söyleniyordu. Mezhebe girenler sekizinci dereceye geldikleri zaman kendilerine ilâhî varlığa hiç bir zaman ulaşılamayacağı ve ona hiç bir şekilde ibadet edilemeyeceği söyleniyordu. Eski komünist hareketin bir çok artakalanı bir **mehdî'-**

nin gelerek yeryüzünde eşitlik ve kardeşlik getireceğini görme sevdasıyla yeni mezhebe girmeye başladılar. Böylece İsmaîlîlik zamanla büyük bir kuvvet kazandı. Kuzey Afrika ve Mısır'a geçerek Fatımi hanedanım yarattı. IX. yüzyılda ise az daha Abbasî hilâfetine son verecek bir savaşa girişildi.

Abdullah ibni Kaddah 874'te öldüğü zaman, Hemdan ibnül Eşret adlı bir köylü mezhebin başına geçti Bu şahıs Karmet adıyla tanınıyordu. Karmet mezhebe öyle büyük bir enerji getirdi ki, bir süre bu mezhebin sâlikleri Karmetî diye anıldılar. Karmet, Arapları yenip, İran İmparatorluğu'nu canlandırmak maksadıyla binlerce taraftarını askere aldı ve taraftarlarını, kazançlarının beşte birini mezhebe vermeye ikna etti. Karmetîler bir kadın ve mal komünizmini müdafa ediyordu. Bunlar işçileri loncalar hâlinde teşkilâtlandırdılar ve Kur'ân'ın kendilerine göre bir tefsirini yaptılar. Karmetî idaresindeki İsmailîler İslâm'ın farzlarıyla alay ediyor, namaz kalmıyor, oruç tutmuyorlardı. 899'da Basra körfezinin batısında bağımsız bir devlet kurdular. 900'de halifenin ordusunu yenerek hemen hemen bütün askerlerini öldürdüler. 902'de Şam kapılarına kadar gelerek Suriye'yi talan ettiler; 924'te Basra ve Kûfe talana uğradı. 930'da Mekke'yi talan ederek otuz bin Müslümanı boğazladılar, Kâbe'nin örtüsünü ve Hacer'i Esved'i diğer ganimetle beraber alıp götürdüler. Hareket kendiliğinden hızını kaybetti. Halk ise bu tehlikeye karşı birleşti. Ancak bu doktrin ve şiddet hareketleri bir asır sonra Alamut İsmailîlerine, başhaşın tahrik ettiği katillere geçti.

BATIDA MÜSLÜMANLIK

641 — 1086

1

AFRİKA'NIN FETHİ

Yakın Doğu, İslâm dünyasının sadece bir kısmıydı. Mısır, Müslümanların idaresinde firavunlar devrindeki ihtişamının yeniden doğduğunu gördü; Tunus, Sicilya ve Fas Müslümanlık sayesinde idarî düzene kavuştular; İslâm'ın ışığı Kayrevan, Palermo ve Fas'ı aydınlattı. Morlar'ın İspanyası, medeniyet tarihinin zirvelerinden biri hâline geldi; daha sonra Hindistan'ın başındaki Türk - Moğol Müslümanlar, devlet gibi inşa edecek, kuyumcular gibi parlatacaklardır.

Hâlid ve diğer fatihler Batı'yı hükümleri altına alırken, Hz. Muhammed'in ölümünden sadece yedi yıl sonra Gazze'den Filistin'e gitti, Plesium ve Menfis'i alarak İskenderiye üzerine yürüdü. Mısır'ın limanları ve deniz üsleri vardı; Arap iktidarı ise donanmaya muhtaçtı, Mısır, İstanbul'a buğday ihrac ediyordu, Arabistan ise buğdaya muhtaçtı. Asırlar boyunca, Mısır'daki Bizans idaresi politik bakımdan Arap iş adamlarından faydalanmayı tercih etmişti. Ama bu, fatihler için bir engel teşkil etmiyordu. Mısır Hıristiyanları, Bizans idaresinden bizar olmuştu, bu bakımdan İslâm'ı bir

kurtarıcı gibi karşıladılar. Onların Menfis'i almalarına yardım ettiler, onları İskenderiye'ye götürdüler. Yirmi üç aylık bir kuşatmadan sonra şehir Amr'ın eline geçtiği zaman halife Ömer'e şunları yazdı (641): «Bu büyük şehrin zenginliğini saymak yahut güzelliğini tasvir etmek mümkün değil, Şu kadarını söylemekle iktifa edeceğim: Şehirde dört bin saray, dört yüz hamam ve dört yüz tiyatro var.» Amr, şehrin yağma edilmesini önledi. Vergiye bağlamakla yetindi. Daha sonra herkesin dilediği gibi ibadet etmekte serbest olduğunu söyledi. Bu arada bazı kaynaklar, Amr'ın İskenderiye'deki kitapları yaktırdığını yazar, Ancak bu şehirdeki kitapların büyük bir kısmının 392 yılında Patrik Théophile zamanında tahrib edildiğini kaydetmek yerinde olur.

Amr. Mısır'ı büyük bir dirayetle idare etti. Aldığı vergiden bir kısmını kanal ve bentlerin tamirine harcadı, ayrıca Nil nehriyle Kızıldeniz arasında yüz kilometre uzunluğunda bir kanal inşa ettirdi. Öyle ki, artık Akdeniz'den Hind Okyanusu'na çıkabiliyorlardı. Ancak kumlar bu kanalı 723'te doldurdu ve terkedilmesine sebep oldu. Daha sonra Amr, 641'de ordugâhını kurduğu yerde bir şehir inşa etti. İsmine de Arapça çadır mânâsına el-Fustad dendi. Bugünkü Kahire'nin ilk şekli budur. Daha sonra iki yüz yıl içinde, Mısır valileri Şam veya Bağdad'da ikamet eden halifeler adına şehri idare ettiler.

Her yeni sınır, yeni bir tehlike kapısı açıyor, orasını emniyete almak için yeni fütuhat yaparak yeni bir sınır aramak gerekiyordu. Müslüman Mısır'ı Bizans'a ait olan Kuzey Afrika tehlikesinden korumak için kırk

bin Müslüman askeri çölde, Barca'ya kadar yürüdü, burasını ve Kartaca çevresini aldı. Fütûhatı yapan İslâm generali, bugünkü Tunus'un yüz kilometre kadar güneyinde, kılıcını kuma saplayarak ordugâhını kurdu. Kayrevan (istirahat yeri) şehri böylece doğdu.

Diğer taraftan Bizans İmparatoru, Kartaca'yı fethettikleri takdirde, Akdeniz hakimiyetinin Müslümanlara geçeceğini ve İspanya yolunun açılacağını düşünerek buraya takviye kuvvetleri gönderdi. Her nasılsa Roma'ya olan kinlerini unutan Berberîler şehrin savunmasına katıldılar, böylece Kartaca'nın fethedilmesi 698 yılını buldu. Çok geçmeden de Afrika, Atlas okyanusu kıyılarına kadar fethedilmiş oldu. Berberîler çok geçmeden İslâm'ı kabul ettiler. Afrika üç eyalete bölündü: Başkenti el-Füstad olmak üzere Mısır; Başkenti Kayrevan olmak üzere İfrikiyye; ve başkenti Fas olmak üzere Mağrib..

Bir asır boyunca, bu eyaletler Doğu halifesinin hükümranlığını tanıdılar. Ancak haberleşme ve ulaştırma güçlükleri, bu Afrika eyaletlerinin Bağdad'daki halife tarafından idaresini güçleştiriyordu. Bunun üzerine eyaletler birer birer bağımsız krallıklar hâline gelmeye başladı. Fas'ta İdrisî (789—974), Kayrevan'da Ağlabî (800—809), Mısır'da da Tulun hanedanı (869—905), hüküm sürüyordu. Bu eski buğday anbarı, bir Türk hanedanı olan Tulunlular zamanında yeni bir canlanış geçirdi. Ahmed ibni Tulun (869—884), Suriye'yi Mısır adına fethetti. El-Fustad'ın bir mahallesi olan Katai'da yeni bir hükûmet merkezi kurdu. Âlimleri ve sanatkârları teşvik etti, saraylar, hamamlar, hastahane ve büyük bir cami yaptı ki, bugün de onun adını taşı-

maktadır. Böylece Mısır'da Türk İslâm medeniyetinin ilk ve önemli eserleri görülmeye başlandı. Ancak yerine geçen oğlu büyük bir lüks düşkünlüğü gösterdi. Onun ölümünden sonra Tulunluların yerine başka bir Türk hanedanı, Ihşıdoğulları geçti (935—969). Ancak bu ilk monarşiler fazla uzun ömürlü olmadı.

Afrika hanedanlarının en büyüğü, üstünlüğünü ve askerî kuvvetini acaip bir mezheple birleştirerek kuruldu. 905 yılına doğru Ebu Abdullah, Tunus'ta meydana çıkarak İsmailîlerin yedi imam doktrinini yaymaya başladı. Kurtarıcı Mehdî'nin yakında geleceğini ilân etti. Berberîler arasından o kadar çok taraftar topladı ki, Kayrevan'daki Ağlabî iktidarını devirdi. Halkta Mehdî'nin gelmesine dair uyanan ümitleri de gerçekleştirmek maksadıyla İsmailîlerin peygamberi Abdullah'ın sözde torunu olan Ubeydullah ibni Muhammed'i Arabistan'dan getirterek kral yaptı (909). Çok geçmeden kendi kralının emriyle idam edildi. Ubeydullah ise kendisinin Fâtıma'mn soyundan geldiğini iddia etti. Bunun için devlete Fatımîler dendi.

Ağlabî ve Fatımîlerin idaresi altındaki Kuzey Afrika Roma devrindeki Kartacalıların zamanında olduğu gibi büyük bir medeniyet ve refaha kavuştu. Müslüman fâtihler, büyük bir imanla çalışıyorlardı. İlk iş olarak üç yol açtılar. Bunların uzunluğu iki bin beş yüz, üç bin kilometre arasındaydı ve Sahra'yı geçerek Çad ve Tumbuktu'ya doğru uzanıyordu. Bone, Oran, Seüta ve Tanjer'de limanlar kurdular. Sudan, Akdeniz'e ve Doğu İslâm, Fas ve İspanya'ya hararetli ticaret bağlarıyla bağlandı. İltica eden İspanyol Müslümanları Fas'a dericilik sanatı getirdiler. Fas, İspan-

ya'nın mübadele merkezi olarak büyük bir gelişme kaydetti. Boyaları, kokuları ve kenarsız silindir biçimi kırmızı başlıklarıyla ün yaptı.

Fatımîler 969'da Mısır'ı Ihşıoğulları'ndan alarak hakımiyetlerini Arabistan ve Suriye'ye kadar uzattılar. Fatımî halifesi Muizz, hükümet merkezini Kahire'ye getirdi. Katai nasıl ki Füstad'ın kuzeydoğuya doğru bir uzantısı idiyse, Kahire de Katai'nin kuzeydoğuya doğru uzantısıydı. Muizz'in veziri Mısır idare teşkilâtını yeni baştan düzenledi ve Fatımîleri zamanın en zengin hükümdarları haline getirdi. Muizz'in kızı Reşide, ölümünde 2.750.000 dinarlık (12.825.000 dolar) bir servet ve 12.000 elbise bıraktı. ' Onun kız kardeşi Abdâ ölümünde 3000 gümüş vazo, altın işlemeli 400 kılıç, 30.000 parça sicilya kumaşı ve bir dolu da mücevher bıraktı. Daha sonraki halife el-Hâkim (996—1021) zenginlik ve iktidardan yarı çılgın hâle geldi. Bir çok vezirini, Hıristiyan ve Yahudileri öldürttü, kiliseleri sinagogları yaktı ve Kudüs'teki Saint-Sépulcre kilisesinin yakılmasını emretti. Bu emrin icrası Haçlı seferlerinin sebeplerinden biri oldu. Bununla da kalmayarak tanrılığını ilân etti ve sağa sola bunu anlatacak misyonerler gönderdi. Bunların bir kısmı öldürüldüğü için bu defa Hıristiyan ve Yahudileri kendi tarafına çekmeye çalıştı tapınaklarını yeniden yaptı. Otuz altı yaşındayken öldürüldü.

Mısır bütün bunlara rağmen gelişmekte devam etti. Çünkü Asya ile Avrupa arasında çok elverişli bir yerdeydi. Hind ve Çin'den gelen mallar günden güne artıyor ve bunlar Basra Körfezinden geçtikten sonra, Kızıldeniz'den Mısır'a ve Nil'e doğru yelken açıyordu.

Böylece Bağdad'ın önemi azalırken, Kahire'nin önemi artmaya başladı. 1047'de yeni hükûmet merkezini ziyaret eden Nasır-ı Husrev çoğu tuğladan ve beş, altı katlı 20.000 ev ve 20.000 mağaza olduğunu yazar. «Bu mağazalar, altın, mücevher ve ipekli kumaşlarla öylesine dolu olurdu ki, insan oturacak yer bulamazdı.» Başlıca caddeler güneşin ışınlarından korunur, geceleri de lambalarla aydınlatılırdı. Fiyatlar hükûmet tarafından tesbit edilmişti. Normalden fazla fiyat isteyen herkes bir deveye bindirilir, eline bir çan verilir ve suçu itiraf ettirilerek bütün şehirde dolaştırılırdı. Şüphesiz şehirde milyonerler de vardı. Bir tüccarın kurak geçen beş yıl boyunca bütün nüfusu bedava beslediği kaydedilir. Yakub ibni Killize ölümünde hemen hemen 30.000.000 doları bulan bir servet bırakmıştı. Fatımî hükûmetleri genellikle liberal ve iyilikseverdi.

Fatımîlerin yükselişi Mustansır'ın uzun süren hükümranlığı sırasında zirvesine ulaştı. Bu hükümdar kendisini tamamen lükse ve eğlenceye verdi. 1067 yılında Türk birlikleri ayaklanarak sarayı yağma etti. Onun ölümünden sonra Fatımî imparatorluğu dağılmaya başladı. Fas ve İfrikiyye zaten daha önce ayrılmıştı. Ardından Filistin ve Suriye elden çıktı. 1171'de Selahaddin son Fatımî halifesini tahttan indirdiği zaman, idare tamamen çığrından çıkmış durumdaydı.

II

AFRİKA'DA ISLAM MEDENİYETİ

(641—1058)

Kahire, Kayrevan ve Fas sarayları, mimarlık, resim, musiki, şiir ve felsefeyi teşvik etmek için birbirleriyle yarışıyorlardı.. Müslüman Afrika'nın bu devrinden kalan el yazmaları kütüphanelerde saklı kalmıştır. Batı ilim dünyası bunları daha yeni yeni incelemeye başlamış bulunmaktadır. Sanat eserlerinin pek çoğu kaybolmuştur. O devirlerin ruhunu şa'şaasını ancak camiler dile getirmektedir. Kayrevan'daki Seyd-i Ukbâ camii 670 yılında yapılmış daha sonraları yedi defa tamir edlimiştir ki, 838'deki tamir önemlidir. Camiin kemerli avlusu, Kartaca harabelerinden getirilmiş yüzlerce sütunla çevrilmiştir. Minberi tahta işlemeciliğinin bir şaheseridir. Mihrabı, porfir ve fayans işçiliğinin nadir örneklerindendir. Kare minaresi dünyanın en eski minaresidir, batı minarelerindeki Suriye üslûbunu aksettirir. Bu cami sayesinde Kayrevan İslâm'ın dördüncü mukaddes şehri «Cennetin dört kapısından biri olmuştur. Fas, Merakeş, Tunus ve Trablus camileri de çok önemlidir.

Kahire, cami bakımından çok zengindi, bu güzel hükûmet merkezini 300 cami süslüyordu. İnşasına 640 yılında başlanan Amr camii X. asırda yeniden inşa

edilmiştir. Bu bakımdan, camiin orijinal unsularından —Bizans ve Roma haraberlerinden büyük bir itina ile seçilerek getirilen güzel Korent sütunlarından başka— hiç bir şey kalmamıştır. Tulunlu (ibni Tulun) camii (878) ilk halini ve tezyinatını hemen hemen muhafaza etmektedir. Türk İslâm medeniyetinin ilk örneklerinden olan bu camiin büyük avlusunu yüksek mazgallı bir duvar çevreler. İç tarafta sivri uçlu kemerler vardır ki, Nilometre sayılmazsa (1) bu tarzın ilk örnekleridir.

Bu zarif kemer şekli daha sonra Sicilya yolu ile Avrupa'ya geçerek Gotik mimarîyi etkilemiştir. Ziggurat tipi minarelerde ve İbni Tulun'un türbesinde ise at nalı biçimi kemerler vardır ki, bunlar İslâm sanatında bu tarzın en zarif örnekleridir. İbni Tulun'un önce kemerlerini üç yüz sütun üzerine oturtmayı düşünmüştü. Ancak bu kadar mermer sütunu temin etmenin güçlüğü karşısında, kemerleri masif tuğladan yapılma sütunlara oturtmaya karar verdi. Camiin pencerelerinden bazısı renkli camlarla bazıları da taş üzerine gül, yıldız ya da başka geometrik oymalarla süslüdür. Ancak bu sonuncuların tarihi tesbit edilebilmiş değildir.

970—972 yılları arasında, Cevher adlı bir köle —ki ihtida ederek Fatımîler adına Mısır'ı fethetmişti— el-Ezher camiini yaptırdı. Bunun orijinal inşaatından

---

(1) Nilometre, 865 yılında yapılan ve Nil nehrinin sularının hızını ölçmeye yarayan bir yapıdır. Nil nehri üzerinde bir adada yapılmıştır.

bir kısmı henüz ayaktadır. Bu camiin beyzî kemerleri üç yüz seksen mermer, granit ve portif sütun üzerine oturtulmuştur. El-Hâkim camii (990—1012) esas itibarıyle hayatını devam ettirmiş ancak artık harab olmuştur. Ne var ki, zarif arabeskleri ve pervazlardaki Kûfi yazılarından, Ortaçağ'daki güzelliğini tasavvur etmek mümkündür. Günümüzde eski kaleler gibi bize usanç verici görünen bu camiler hiç şüphesiz bugün müze değeri olan, vaktiyle nefis mihrablar, şamdanlar, mozayiklerle süslüydü. Türk hükümdarı İbni Tulun'un camiinde 18.000 lamba vardı ki çoğu, çok renkli, mineli camdan yapılmıştı.

Hassas el sanatları, İslâm Afrikasında Müslümanlara mahsusu sabır ve incelikle icra edilirdi. Kayrevan camiinde ilk defa cilâlı kiremit görüyoruz. Nasır-ı Husrev (1050), Kahire seramiklerini şöyle tasvir eder: «Öylesine ince ve şeffaf idiler ki, insan bir tarafına elini koysa öbür tarafından bakınca görebilirdi.»

Mısır ve Suriye camları ise üstünlüğünü muhafaza ediyordu. Venedik, Floransa ve Louvre'da muhafaza edilen Fatımî devri kristal eserleri, aradan geçen bin seneye rağmen hiç kusursuz olarak güzelliklerini korumaktadır. Camilerin kapısında, minber, mihrab ve pencerelerdeki tahta kabartmacılık eserleri hâlâ güzellikleriyle insanı büyülemektedir. Mısır Müslümanları Kopt (Kıp) asıllı tâbilerinden kakma usûlüyle kutu, kasa, masa vs.yi süslemeyi; deri, ağaç, fildişi, kemik işçiliğini öğrendiler. Yine Koptlar'dan tahta levhalar yardımıyla kumaş üstüne baskı yapma tekniğini aldılar. Sonradan bu teknik Müslüman Mısır'dan Haçlılar vasıtasıyla Avrupa'ya aktarıldı ki matbaanın icadında

rol oynamış bulunması mümkündür. Avrupalı tüccarlar Fatımî kumaşlarını çok beğeniyordu. Kahire ve İskenderiye kumaşlarına ise büyük bir hayranlık duyuluyordu. Bu kumaşlar o derece inceydi ki, bir elbiselik kumaşı bir yüzüğün içinden geçirmek mümkündü. Ayrıca çeşitli kaynaklar Fatımî halıları, saten, kadife ipekli ve sırmalı kumaşlardan yapılan, işlemeli çadırları da zikretmektedir. Söylendiğine göre el-Muntansır'ın veziri Yezûrî için yapılan çadırın imalinde beş yüz kişi dokuz sene çalışmış ve yeryüzünde bilinen bütün hayvan çeşitleri bu çadırda tasvir edilmiştir. Bu çadır 30.000 dinara (142.500 dolar) mal olmuştu. Bugün Fatımî resminden kalan tek hâtıra Kahire'deki müzede bulunan birkaç frenskten ibarettir. Fatimîler devrinden zamanımıza hiçbir minyatür gelmemiştir. Ancak XV. yüzyıl resmi hakkında bir eser yazan Makrizî, Fatımî halifelerinin kütüphanelerinde mintatürlerle süslü yüzlerce kitap, 2400 Kur'ân bulunduğunu kaydetmektedir.

E-Hâkim zamanında Kahire hilâfet kütüphanesinde 100.000, el-Muntansır zamanında ise 200.000 cilt kitap vardı. Kitaplar, üzerinde çalışacak olan talebeye ücretsiz olarak ödünç verilirdi. 988 yılında Yakub ibni Killize, halife Aziz'i 35.000 talebenin el-Ezher camiinde okutulmasına razı etti. Böylece dünyanın ilk üniversitesi açıldı. Bu medrese geliştikçe, tıpkı bir asır sonraki Paris üniversitesi gibi dünyanın her tarafından öğrenci çekmeye başladı. Halifeler, vezirler ve zengin şahsiyetler verdikleri bursları yıldan yıla arttırdılar.

Ünlü bilginler İslâm âleminin her köşesinden buraya geliyor, talebelere, hadîs, ilâhiyat, matematik,

edebiyat; gramer, hukuk öğretiyorlardı. Bu ünlü üniversite halifelerin tutumuna uyarak zamanla fazlaca mutaassıp bir hâle geldi hocaların, edebiyat, felsefe üzerinde cesaret kırıcı etkileri oldu. Fatımî çağında hiç bir büyük şâir yetişmemiştir.

El-Hâkim, Kahire'de bir Dâru'l-Hikme kurdu. Bu müessesenin kuruluş maksadı İsmaîlî - Şiî ilâhiyatını öğretmekti. Öğretim programı içinde tıp ve astronomi de vardı. El-Hâkim, ayrıca bir rasathane yaptı ve İslâm âleminin belki de en büyük astronomu olan Ali ibni Yûnus'a (ölümü 1009) yardım etti. Yûnus on yıllık bir müşahededen sonra yıldızların hareketlerinin ve devirlerinin tablosunu yaptığı gibi, öncekilerden çok hassas bir şekilde ekliptik meylini, güneşin paralaksını ve ekinoksları hesab etti.

Mısır Müslüman medeniyetinin en parlak ismi Muhammed ibnü'l-Hişam'dır. Ortaçağ Avrupa'sında Alhazen diyen tanınır. 965'te Basra'da doğmuş riyaziyeci ve mühendis olarak ün yapmıştır. El-Hakim, bu bilginin Nil sularının taşmasını önleyecek bazı plânlar kurduğunu duyunca onu Kahire'ye çağırtarak yaptığı plânı incelemiştir. Ancak plânın tatbikine imkân olmadığı anlaşılınca, Hişam, halifenin gazabından kurtulmak için kaçıp saklanmıştır. Hişam'ın, Aristo'nun muhtelif eserleri hakkında tefsirleri vardır. Ancak bunlar zamanımıza kadar gelmemiştir. Biz, el-Hişam'ı en çok Kitâbu'l-Menâzır (Optik Kitabı) adlı eseriyle tanıyoruz. Bu eser, muhtemelen bütün Ortaçağ eserleri arasında düşünce metot bakımından en fazla ilmî olanıdır. El-Hişam, ışığın hava ve su gibi saydam cisimler içindeki kırılışını incelemiş, büyütücü merceği, Avrupalılardan

üç asır önce keşfetmesine ramak kalmıştı. Bacon, Witelo ve diğer Avrupalılar mikroskop ve teleskopa doğru giden ilerlemelerinde Hişam'ı esas almışlardır. El-Hişam, Euclide'nin görmenin gözden maddeye giden bir ışık neticesinde meydana geldiği iddiasını reddetmiştir· «Görme bakılan cisimden göze gelince gözün saydam bölümünden içeri giren şekil sayesinde mümkündür.»

El-Hişam bundan başka, atmosferin etkisiyle ufka yaklaşan güneş veya ayın daha büyük göründüğünü, güneş ışınlarının, güneşin ufuk hattının on dokuz derece altına indiği halde bile bize ulaştığını göstermiş ve bu esastan hareket ederek atmosferin kalınlığını on beş kilometre olarak tahmin etmiştir. Atmosferin yoğunluğuyla ağırlık arasındaki ilgi üzerinde durmuş bunun etkilerini incelemiştir. Bir de güneş tutulması sırasında bir pencerenin kepengi üzerinde minik bir delik açarak, güneşin yarım ay şeklindeki görünüşünü karşı duvara düşürmüştür ki, bu, bütün fotoğrafçılığın temeli olan **karanlık oda** prensibinin tatbikidir.

El-Hişam'ın, Avrupa ilmine büyük etkisi olmuştur. Eğer o olmasaydı bir Roger Bacon'un adı bile duyulmazdı. Bacon, Opus Maitus adlı eserinin hemen her sayfasında onun adını zikreder. Kepler'e gelinceye kadar, Avrupalıların bilgisi el-Hişam'ın ışık çalışmaları üzerine kurulmuştu.

Kuzey Afrika'da İslâm fütuhanımn en büyük etkisi buralarda, Hıristiyanlığın hemen tamamen ortadan kalkmasıyla kendini gösterdi. Berberîler sadece Müslüman olmakla kalmadılar, aynı zamanda bu dinin en mutaassıp müdafiî oldular. Bunda ekonomik şartların

da etkisi olmuştur. Çünkü Müslüman olmayan bir vergi ödüyor, ihtida edenler bir süre bundan muaf tutuluyordu. 744'te Mısır'daki Arap valisi bu muafiyeti ilân edince, kısa bir süre içinde 24.000 Hıristiyan İslâm'ı kabul etti. Diğer taraftan arada bir bunlara karşı vukubulan şiddet hareketlerinin de Müslüman sayısının artmasına yol açtığı düşünülebilir.

Diğer taraftan, Mısır'daki Kopt kavmi şaşılacak bir inatla dinlerini korudu. Kendilerine kaleler gibi kiliseler yaptılar; dinlerini el altından devam ettirerek, zamanımıza kadar geldiler. Ne var ki, İskenderiye, Kartaca, Hipon ve başka yerlerdeki kiliseler terkedilmiş, harabiyete bırakılmıştı. En eski hâtıralar siliniyordu. Çeşitli Hıristiyanlık mezheplerinin arasındaki münakaşalar yerini Sünnî, İsmaîlî münakaşalara bırakmıştı. Fatımîler, İsmaîlîler'i bir büyük loca hâlinde birleştirip karışık eriştirme usulleri çeşitli derecelere ayırarak iktidarlarına destek yaptılar. Bunların üyeleri casusluk ve siyasî entrikada kullanılıyordu. Bu teşkilâtın düzeni, Kudüs'e ve Avrupa'ya geçerek, Templierlerin ve başka kardeşlik teşekküllelerinin kendilerine has âdet ve törenlerini çok kuvvetle etkiledi.

III

MÜSLÜMANLIK AKDENİZ'DE

649 — 1071

Suriye ve Mısır'ı fetheden Müslüman liderleri, donanmaya sahip olmadan sahili elde tutamayacaklarını anladılar. Çok geçmeden, Müslüman donanması Kıbrıs'ı ve Rodos'u ele geçiriyor, Bizans donanmasını yeniyordu (652—655). Korsika 809, Sardinya 810, Girit 823, Malta 870'de işgal edildi. 827 yılında Yunanistan'la Kartaca arasında, Sicilya için eski mücadele başladı; Kayrevan'daki Ağlabî halifeleri sefer üzerine sefer tertiplediler ve fetih hareketi çok kan dökülerek sürdü gitti: Palermo 831'de, Mesina 843'te, Siraküza 878'de, Taormine 902'de düştü. Fatımî halifeleri, Ağlabîlerin yerini aldıkları zaman (909) Sicilya'ya da, ülkelerinin bir kısmı olarak hakim oldular. Saraylarını Kahire'ye naklettikleri zaman, Sicilya valisi olan Hüseyin el-Kelbî, hemen hemen tam bir hükümranlıkla kendisini emir ilân ederek Kelbî hanedanını kurdu. Bu hanedan zamanında Sicilya'daki İslâm medeniyeti zirvesine yükseldi.

Akdeniz'deki büyük adaları böylece ele geçiren Müslümanlar, daha sonra İtalya'nın güney şehirlerine göz diktiler. O devirde korsanlık modaydı. Müslüman ve Hıristiyan korsanları, Hıristiyan veya Müslüman

sahil şehirlerin basıp ele geçirdiği insanları köle olarak satmak üzere kaçırıyorlardı. XI. yüzyılda, bilhassa Sicilya ve Tunus'tan gelen korsanlar, güney İtalya şehirlerini kazımaya başladılar. 841 yılında, güney - doğu İtalya'daki önemli bir Bizans üssü olan Bari, Müslümanlara geçti. Bir yıl sonra, Salerno'ya karşı yardım isteyen Lombard dükü Benevento'nun daveti üzerine Müslümanlar, İtalya'ya girerek bir baştan bir başa bütün ülkeyi yağma ettiler. 846 yılında Ostıya'ya çıkan 11.000 Müslüman, Roma surlarına kadar rahatça ilerlediler. Saint - Pierre ve Saint - Paul kiliselerini ve mahallelerini rahatça yağma ettikten sonra ellerini kollarını sallayarak gemilerine döndüler. Hiç bir sivil makamın İtalya savunmasını organize edemeyeceğini anlayan Papa IV. Leon bu işi üzerine aldı, Amalfi, Napoli, Gaète ve Roma'yı bir ittifak altında birleştirdi, düşmanın geçmesini önlemek için de Tiber nehrine bir zincir çektirdi. Araplar 849'da yine Batı Hıristiyanlığının kalesini ele geçirmeye çalıştılar. Birleşik İtalya filosu bu defa onları yenip kaçırmayı başardı. Bu sahneyi, Rafael, Vatinkan'm duvarlarına resmetmiştir. 866'da Almanya'dan inen İmparator II. Louis, onları Bari ve Otranto'dan çıkardı. 884'e doğru bütün yarımada kurtarılmıştır.

Ancak, İtalya'ya karşı yapılan Müslüman akınları yine de devam etti. Ve bütün bir nesil boyunca, İtalyan halkının günlerini korku içinde geçirtti. 876'da Campangne'ı talan ettiler. Roma, öylesine tehdit altında kaldı ki, Papa. barışı kurtarmak için yılda 25.000 **mancusi (25.000 dolar kadar)** para ödemeyi kabul etti. 884'te büyük Monte - Kasino manastırını yaktılar. Nihayet Papalık kuvvetleriyle Rum ve

Germen imparatorluğunun birleşik kuvvetleri Arapları Gagliano'da yendi (916); böylece bir asır süren istilâ hareketi son buldu. İtalya, hattâ belki de Hıristiyanlık kıl payı kurtulmuştu. Roma düşse ve Müslümanlar Venedik'e ilerleyip burasını alsalardı İstanbul, çok kudretli iki Müslüman kitlesi arasında kalmış olacaktı. Harbin kaderi, milyonlarca insanın dinini etkiledi.

Öte yandan Sicilya medeniyeti kolayca İslâmî bir havaya büründü. Müslüman hükûmet merkezinde Sicilyalılar, Rumlar, Lombartlar, Yahudîler, Berberîler, Araplar birbirine karışıyordu. İtalyanca Palermo denen eski Panormus Arapça Balerm adını almıştı. Bu çeşitli insanlar din bakımından birbirlerinden nefret etmekle beraber Sicilya'ya mahsus, aşk, şiir ve cinayet vasatı içinde bir arada yaşayabiliyorlardı. İbni Hawkal, 970'e doğru, Palermo'da 300 cami 300 okul hocası bulunduğunu yazar ki, bu rakam nüfusa göre oldukça fazladır.

Güneş parlak, yağmur boldu. Sicilya bir tarım cenneti gibiydi Bu sayede Araplar iyi idare edilen bir ekonominin meyvalarını toplamakta gecikmediler. Palermo, Hıristiyan Avrupa ile Müslüman Afrika arasında bir mübadele merkezi oldu; çok geçmeden İslâm âleminin en zengin şehirlerinden biri hâline geldi. Müslümanlar'ın güzel giyim, mücevher, sanat ve dekorasyon zevki, hayatı, âdiliğe düşmeden güzelleştirdi. Sicilyalı şâir ibni Hamdis (1055—1132) Sicilya gençliğinin hayatını şöyle tasvir ediyor: «Gece yarısı eğlenceleri, gece yarısı bir rahibeyi uyandırıp şarap satınalma, bayramlarda erkek ve kadınların neşe içinde toplanmaları, genç şantözlerin udun telleri üzerinde gezinen ince parmakları...»

Adada binlerce şâir vardı. Zira Mağrıbîler şiire bayılıyor ve Sicilya aşkı onlara zengin konular veriyordu. Şehirde ilim adamları ve hekimler de vardı; zira Palermo bir üniversiteye sahıp olmakla iftihar ediyordu. Norman Sicilyası'nın şâ'şaasının yarısı bir Arap yankısı oldu. Hangi ırk ve dinden gelirse gelsin, bir şeyler öğrenmek arzusuyla yanan genç Sicilya kültürü Doğu'dan çok şey aldı.

Sicilya'nın Normanlar tarafından işgali (1060—1091) ve aradan geçen zaman adadaki İslâm izlerini giderek sildi. Kont Roger, harikulâde bir zevk ve sanatla inşa edilmiş olan Müslüman şehir ve saraylarını yerle bir etmekle iftihar edıyordu. Ama Müslüman üslûbu La Zizza sarayında ve Palatine kilisesinin tavanında izlerini bıraktı. Norman krallarının sarayının bu küçük kilisesinde İsa mihrabı Mağrıbî tezyinatıyla değerlendi.

IV

MÜSLÜMAN İSPANYA

1. Halîfeler ve Emirler

İspanya'yı ilk fethedenler Araplar değil Mağrıbîlerdir. Târık Berberîydi ve ordusunda üç yüz Arab'a mukabil yedi bin Berberî vardı. Adı, kuvvetlerinin karaya ayak bastığı kayalığın dibine kazılmıştır. Mağrıbîler buraya Târık Dağı anlamında Cebelü't-Târık dediler. Avrupa bunu Gibraltar şekline getirdi. Târık, İspanya'ya, Kuzey Afrika'daki Arap valisi Mûsa ibni Nuseyr tarafından gönderilmişti. Mûsa 712'de, 10.000 Arap ve 8.000 Mağrıbî ile İspanya'ya geçti, Seville ve Merida-yı kuşattı ve aldı. Ardından Târık'ı emirlerinin sınırlarını aştığı için payladı, kırbaçladı ve hapse attı. Halife Velid, Mûsa'yı geri çağırdı, Târık'ı kurtardı. O da fetihlerine devam etti. Mûsa, oğlu Abdülaziz'i Seville'e vali tayin etmişti. Ancak çok geçmeden, İspanya'da tam bir hâkimiyeti kuracağından ve bağımsızlığını ilân edeceğinden korkarak, onu öldürtmek için adamlar gönderdi. Abdülâziz'in başı, o zaman halife olan Süleyman'a gönderildi. Süleyman, Mûsa'yı çağırıp başı ona gösterdi. O zaman Mûsa'nın: «Verin o başı bana... Tâ ki, gözlerini kendi elimle kapatayım» dediği söylenir. Bir yıl sonra Mûsa üzüntüden öldü. Bunun kanlı bir efsane olması akla yakındır.

Kazananlar, yenilenlere büyük yumuşaklık gösterdiler. Sadece kendilerine şiddetle karşı koyanların topraklarını vergilendirdiler, diğerlerine dokunmadılar; vergileri Vizigot krallarının koyduğu vergilerden daha yüksek seviyede tutmadılar ve İspanya'ya o zamana kadar görülmemiş bir din serbestliği getirdiler. Araplar, böylece İspanya'daki durumlarını kuvvetlendirdikten sonra Pireneler'i aşarak Galya'ya geçtiler. Niyetleri Avrupa'yı da Şam'ın bir eyaleti yapmaktı. Tours ve Poitiers arasında, Cebelitarık'tan beş yüz kilometre kuzeyde Eudes, Duc d'Aquitaine ve Charles ile Duc d'Austrasie'nin kuvvetlerine çattılar. Müslümanlar yenildi (732). Bu defa da harbin kaderi milyonlarca insanın itikadını tayin etmişti. Bu zaferden sonra Charles, Carolus Martellus yahut Charles Martel (Çekiç Şarl) diye anılmaya başlandı. 735'te Müslümanlar yeni bir deneme yaparak Arles'ı aldılar; 737'de Avignon'u aldıktan sonra Rhone vadisini Lyon'a kadar çiğnediler. 759'da Pepin le Bref onları kesin olarak Fransa'nın güneyine çıkardı. Ancak onların bu bölgede kırk yıl dolaşmaları Languedoc'un muhtelif itikadlar için alışılmamış müsamahasına ve aşk şarkılarına düşmesine âmil oldu.

Şam halifeleri İspanya'nın değerini gerektiği gibi kestiremediler. 756 yılına kadar orası sadece Kayrevan'dan idare edilen «Endülüs Bölgesi»nden ibaretti. Ancak 755'te İspanya'ya roman kahramanı gibi biri çıktı. Silâh olarak asil kanından başka bir şey yoktu, Hedefi burada bir hanedan kurmaktı. Bu şahıs muzaffer Abbasîler'in 750 yılında Emevî hanedanının bütün fertlerinin öldürülmesi hareketinden kurtulmuştu. Halife Hişam'ın oğlu Abdurrahman'dı ve katliamdan

kurtulan tek Emevî idi. Abdurrahman, Abbasîler tarafından adım adım takip ediliyordu. Fırat'ı yüzerek aştıktan sonra, Filistin'e, Mısır'a ve Afrika'ya geldi. Nihayet Fas'a ulaştı. Abbasî ihtilâlinin haberleri, Araplar, Suriyeliler, İranlılar ve İspanya Mağrıbîleri arasındaki gerginlik ve rekabeti arttırmıştı. Emevîlere sadık olan bir Arap grubu, Abbasî halifelerinin Emevîlerin kendilerine verdiği toprak haklarını ellerinden alacağından korkarak onu kendilerine idareci olarak seçtiler. Böylece Abdurrahman 756'da Kurtuba emiri oldu. Halife el-Mansur'un kendisini ele geçirmek için gönderdiği bir orduyu yendi ve bu ordunun kumandanının kafasını Mekke'ye gönderdi.

Muhtemelen bu hadiseler Avrupa'nın Müslümanlığı kabul etmesini önledi. İç harplerle yorgun düşen ve dış yardımdan mahrum olan İspanya, artık Avrupa'da fütuhattan vazgeçti; hattâ İspanya'nın kuzeyinden bile çekildi. Yarımada IX. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Ebre boyunca Saragosse üzerinden Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında ikiye bölündü. I. Abdurrahman ve kendinden sonra gelenler tarafından nihayet barışa kavuşturulan İspanya. refaha kavuştu, şiir ve sanat gelişmeye başladı. II Abdurrahman (822—852) bundan faydalandı. Sürüp giden sınır savaşlarına, arada bir başgösteren ayaklanmalara, sahillere karşı olan Norman hücumlarına rağmen Kurtuba'yı güzelleştirmeye başladı. Saraylar. camiler yaptırdı, şâirleri mükâfatlandırdı; sevimli bir ihmalkârlıkla, mütecavizleri affetti. Ancak bu davranışın daha sonraki düzensizliklere bir zemin hazırlamış olması muhtemeldir.

III. Abdurrahman (912—961), İspanya'da bu Emevî hanedanının zirve noktasıdır. Yirmi bir yaşında iktidara geldiği zaman, Endülüs, ırk mücadeleleri, dinî anlaşmazlıklar, asayişsizlikler içindeydi. Üstelik, Sevilla ve Toledo da Kurtuba'dan ayrılmak sevdasına düşmüştü. Zarif, kültürlü, kibar, iyi kalpli bir insan olmakla beraber, III. Abdurrahman, bu meselelere büyük bir ciddiyetle el koydu. Âsî şehirleri yola getirdi ve derebeyi gibi yaşamak isteyen Arap aristokratlarını kendisine tâbi kıldı. Bundan sonra çeşitli dinî inançtaki meclislere katıldı, aralarındaki anlaşmazlıkları giderdi. Böylece komşularına ve düşmanlarına karşı kuvvet dengesini muhafaza etti. Ordularının savaş hareketlerini düzenledi; bazan bizzat kumanda etti. Sanche ve Navarre tarafından yapılan istilâ teşebbüsünü önledi, onun başkentini yaktı ve hükümranlığı sırasında bu gibi başka Hıristiyan teşebbüslerini püskürttü. 929 yılında zamanın herhangi bir devleti kadar kuvvetli olduğuna kanaat getirdi. Bağdad'daki halifelerin Türk muhafızlarının elinde bir kukla durumunda olduğunu anladı ve resmî halifelik ünvanı olan Emîrü'l-Müminîn'i kullanmaya başladı. Ölürken de, kendi el yazısıyle, insan hayatı hakkındaki şu mütevazi hükmü bıraktı:

«Zafer yahut barış içinde elli yıldan fazla hüküm sürdüm. Zenginlik, şeref, iktidar ve zevk ayaklarıma serildi. İnsanoğlunun elde edebileceği, arzu edebileceği her şeye kavuştum. Bu durumda, büyük bir dikkatle bana nasib olan tam ve eksiksiz mutlu günleri saydım. Bunların sayısı on dörtten yukarı çıkmadı. Ey insanoğlu! Bu dünyaya güvenme!...»

Oğlu II. Hakem (961—976), bu saadetsiz yarım asrın refahından faydalandı. Dış tehlike ve iç ayaklanmalardan emin olarak kendisini Kurtuba'nın ve başka şehirlerin güzelleştirilmesine, hastahane, cami, kolej, çarşı, hamam ve imaretler inşasına verdi. Zamanın en büyük öğretim müessesesi olan Kurtuba Üniversitesini kurdu. Ve yüzlerce şâir sanatkâr ve âlime yardım etti.

Müslüman tarihçisi el-Mekkârî söyle yazıyor.

«Halife Hakem, edebiyat ve ilim aşkı bakımından kendinden öncekileri geçti. Bunlarla şahsen meşgul oldu ve teşvik etti... Endülüs öyle bir pazar hâline gelmişti ki, burada meydana gelen edebiyat mahsulleri hemen satışa çıkıyordu. Başka ülkelere memurlar göndererek kitaplar getirtti, böylece Endülüs'teki kitapların sayısı başka her taraftakinden daha çok oldu. Daha da ileri gitti: Doğu'daki ünlü muharrirlere hediyeler göndererek onları eser yazmaya ve bu eserlerin bir kopyasını kendisine göndermeye teşvik etti. Ebü'l-Ferec'in Kitâbü'l Agaanî adlı bir eser yazdığını öğrenince ona bin dinar (4750 dolar) gönderdi. Bunun üzerine muharrir, eser daha Irak'ta intişar etmeden, bir nüshasını ona yolladı.

İlim ve sanat âşıkı halife, bu havada iken, devlet idaresini, hattâ millî politikayı bile birinci nazırı Yahudi Hasday ibni Shaprut'a bıraktı. Ordularının kumandasını da el-Mansur adlı bir generale bıraktı ki, bu şahsın sorumsuz hayatı bir çok Hıristiyan roman veya dramına konu teşkil etti.

Gerçek adı Muhammed ibni Ebî Amir idi. Servetten çok, şeceresi kabarık olan bir Arap ailesinden ge-

liyordu. Arzuhalcilik yaparak hayata atıldı. Kadının yanında kâtip oldu. 967'de yirmi altı yaşındayken, el-Hakem'in oğlu bir başka Abdurrahman'ın maddî varlığının idareciliğine verildi. Çok geçmeden genç adamın annesinin Kraliçe Subh'un sevgisini kazandı. Onu eşsiz nezaketi, komplimanları ve yorulmak bilmeyen hizmetleriyle teshir etti. Kısa bir süre oğlunun olduğu kadar onun da mal, mülkünü idareye başladı. Aradan bir yıl geçmeden darphane müdürü oldu. O zaman arkadaşlarına karşı öylesine cömert hareket etmeye başladı ki, rakipleri onu zimmetine para geçirmekle suçladılar. El-Hakem, hesap vermesi için huzuruna çağırdı. Halbuki ibni Ebî Amir bunu başaramayacaktı. Açığını kapatmak için zengin bir dostundan para aldı. Sarayda, kendisini itham edenlerin karşısında mükemmel bir müdafaa yaparak hesapların noksansız olduğunu isbat etti. Bunun üzerine halife onu en fazla kazanç sağlayacak işlere getirdi. Hakem'in ölümünde, ibni Ebî Amir, onun oğlu II. Hişam'm (976—1009—1010—1013) tahta çıkmasını sağladı. Bu arada bir de taht müddeisini öldürttü. Bir hafta sonra da vezir oldu.

II. Hişam zayıf bir insandı; hiç bir idare kabiliyeti yoktu. 972'den 1002'ye kadar, ibni Ebî Amir halifelik etti; bir eksiği, halife adını taşımıyordu. Düşmanları, onu, çok yerinde olarak, felsefeyi dininden fazla sevmekle itham ettiler. Onları elde etmek için hepsini el-Hakem'in kütüphanesine çağırdı. Kitapları tek tek incelemelerini, Sünnî mezhebine aykırı fikir taşıyanları yakmaya izin verdiğini söyledi. Bu kötü hareketi üzerine dindar bir insan olarak tanındı. Diğer taraftan da gizlice felsefeyi destekliyor, kalem sahip-

lerini sık sık sarayına davet ediyor, bir çok şâiri barındırıyor ve hepsine de bol bol para veriyordu. Böylece entellektüel tabakayı da yanma almayı başarmıştı. Sarayı ve idare binaları için Kurtuba'nın doğusunda yeni bir şehir (Medînetü'z-Zehrâ) inşa etti. İlâhiyata dalan genç halife ise, eski sarayında âdeta mahpus kaldı. İbni Ebî Amir, durumunu kuvvetlendirmek için orduyu yeniden teşkilâtlandırdı ve çoğunluğunu Berberîlerle Hıristiyanlardan meydana getirdi. Bunların devletle hiç bir iligisi yoktu, doğrudan doğruya onun şahsına bağlıydılar ve bunun mükâfatını da fazlasıyla görüyorlardı. Léon'un Hıristiyan devleti dahilî bir ayaklanmaya sebep olunca, ibni Ebî Amir bu kuvvetle üzerlerine yürüdü, onları ezdi ve muzaffer olarak başkentine döndü. O tarihten sonra da el-Mansur (Muzaffer) adını aldı. Hayatına karşı çeşitli suikastler de düzenlendiyse de aldığı ustaca casus tedbirleriyle hepsinden kurtulmayı bildi. Bir defasında oğlu Abdullah da suikastçılere katıldı. O da yakalandı ve kafası kesildi. El-Mansur, hiç bir hizmeti mükâfatsız, hiç bir tecavüzü cezasız bırakmıyordu.

Halk onun cinayetlerini affetti. Çünkü başka canileri ortadan kaldırmış ve zenginle fakir arasında, fark gözetmeyen bir adalet kurmuştu. İnsanların hayatı ve malı, Kurtuba'da hiç bir zaman bu derece teminat altında olmamıştı. Herkes onun cesaretine, zekâsına, sebatkârlığına hayrandı. Bir gün muhakeme sırasında bir bacağında ağrı hissederek hekimi çağırtmıştı. Hekim o bölgeyi yakmak gerektiğini söyledi, El-Mansur duruşmayı kesmeden, olduğu yerde bu işi yaptırdı ve en küçük bir ızdırab ifadesi göstermedi. El-Mukarrî: «Orada bulunanlar ancak yanık et kokusu duyunca

durum anladılar» diye yazar. Halk adamı oluşunun bir başka nümûnesi de Kurtuba camiinin genişletilmesi sırasında elinde kazma, kürek olduğu halde bizzat çalışmasıdır. Daha sonra, devlet adamlarının, haklı veya haksız bir savaşa girip de başarı kazanınca refah ve itibar sağladığını düşünerek Léon'a karşı savaş açtı, onu yendi, başkentini tahrip etti. Hemen hemen her ilkbaharda kuzeye bir sefer yapıyor ve daima zaferle dönüyordu. 997'de Saint-Jacques de Compostelle şehrini tahrip etti, Saint-Jacques kilisesinin çanını ve kapılarını, Hıristiyan esirlerinin sırtında taşıtarak Kurtuba'ya muzaffer bir giriş yaptı. (*)

İspanya Müslüman devletinin fiilen başkanı olmakla beraber el-Mansur memnun değildi. Bir hanedan kurmak, bir ünvana sahip olmak istiyordu. 991'de görevlerini on sekiz yaşındaki oğlu Abdülmâlik'e devretti, diğer ünvanlarının yanına «Seyyid»i de ekledi ve mutlak bir iktidarla hükümranlığını devam ettirdi. El-Mansur daima savaş alanında ölmek istemişti. Bu düşünceyle hangi savaşa giderse gitsin, tabutunu da beraber taşırdı. 1002'de, altmış bir yaşındayken Kastilya'ya bir sefer düzenledi. Bu seferin dönüşünde, yolda hastalandı, hekimlerin müdahalesini kabul etmedi. Oğlu Abdülmelik'i çağırtarak şöyle dedi: «Artık bu imparatorluğun sonu gelmez.»

Bir nesil sonra Kurtuba halifeliği yıkılıyordu.

(*) Yazar da ifadelerinde, Hıristiyanlığı sebebi ile, biraz hissî davranmaktadır.

El-Mansur'dan sonraki Mağrıbî İspanya'nın tarihi kısa hükümdarlıklar, cinayetler, ırk kavgaları ve sınıflar savaşı hâlinde geçmiştir. Kendi orduları tarafından fethedilmiş olan bu ülkede, ikinci bir sınıf vatandaş olarak, fakirlik içinde yaşayan Berberîler, arada bir idareci Arap hükûmetine karşı ayaklanıyorlardı. Şehirde çalışan işçiler ise iş sahiplerinden nefret ediyor, zaman zaman kanlı ayaklanmalar yapıyorlardı. Bütün sınıflar el-Mansur'un ailesine karşı olan kinde birleşiyordu. Oğlunun hüküm sürdüğü devrede bunlar hemen hemen devletin bütün faaliyetlerini kendi inhisarlarına almışlardı. 1008'de Abdülmalik ölünce, kardeşi Abdurrahman Şancul başbakan olarak onun yerini aldı. Şancul eğlenceye düşkündü. 1009'da hemen hemen her zümrenin katılmasıyla yapılan bir ihtilâl sonunda görevinden atıldı. İhtilâlci kitleler Medînetü'z-Zehrâ'da, bunlara ait olan sarayları yağmaladıktan sonra yaktılar. 1012'de Berberîler Kurtuba'yı ele geçirerek halkın yarısını öldürdüler, kalanlarını da sürerek Kurtuba'yı bir Berberî başkenti haline getirdiler. Evet, Müslüman İspanya'nın Fransız ihtilâli, bu derece çabuk gerçekleşti.

Ancak, yıkan şiddet, yapan sabırla nâdiren birleşir. Berberîlerin idaresi zamanında düzensizlik, haydutluk, işsizlik arttı. Kurtuba'ya bağlı şehirler vergi vermemeye başladılar, hattâ büyük toprak sahipleri de işi kendilerini hükümdar etmeye kadar vardırdı. Diğer taraftan Kurtubalıların kalanları toparlanıyordu. Bunlar 1023'te ayaklanarak Berberîleri Kurtuba'dan kovdular ve V. Abdurahman'ı hükümdar ilân ettiler. Ancak Kurtuba'nın ayak takımı eski rahat rejime dönmeyi arzuluyordu. Aynı yıl sarayı ele geçirerek ken-

di şeflerinden birini Muhammed el-Mustekfî'yi halife ilân ettiler (1023). Müstekfî bir dokumacıyı başbakan yaptı. Dokumacı öldürüldü, asil olmayan halife zehirletildi ve 1027'de orta ve yüksek sınıflar, iş birliği yaparak III. Hişam'ı tahta çıkardılar. Dört yıl sonra ordu iktidarı ele geçirdi. Hişam'ın başbakanını öldürdü ve onun da tahttan feragat etmesini istedi. Şehrin ileri gelenlerinden meydana gelen bir heyet, taht mücadelesinin hükûmet etmeyi imkânsız hâle getirdiğini görerek İspanya halifeliğini kaldırdı ve bir devlet konseyi kurdu. İbni Cevher ilk konsül olarak seçildi ve cumhuriyeti adalet ve akıllılıkla idare etmeye başladı.

Ama iş işten geçmişti. Siyâsi otorite artık tamir kabul etmeyecek derecede sarsılmış durumdaydı. Kültür hayatı felce uğramıştı. İlim ve şiir, iç savaşlardan ürkmüş buradan kaçarak Toledo, Grenada ve Sevilla saraylarına gitmişti. Müslüman İspanya yirmi üç şehir devletine bölünmüş durumdaydı. Bunlar da kendi entrikalarıyla öylesine meşguldüler ki, Müslümanların kuzeydeki Hıristiyanlar tarafından yavaş yavaş emildiğinin farkında olmadılar. Grenada, İsmail ibni Nagdela'nın idaresinde (1038—1074) gelişti. Toledo 1035'te Kurtuba'dan ayrıldı, elli yıl sonra da Hıristiyanlara tâbi oldu.

Öte yandan Kurtuba'nın bir zamanki şöhreti Sevilla'ya geçmişti. Bazıları onu başkentten daha güzel buluyordu. Herkes bu şehrin bahçelerini, palmiyelerini, güllerini ve her an dans ve şarkıyla ifade edilmeye hazır neşesini seviyordu. Kurtuba'nın düşüşünden faydalanarak Sevilla da 1023'te bağımsızlığını ilân etti. Burasının hâkimi Ebu'l-Kasım Muhammed, III. Hişam'a benzeyen bir sepetçi buldu onu halife olarak

selâmladı. Bu basit tedbirle, bu zat kısa süreli bir hanedan kurdu. Ölümünde 1042, yerine oğlu el-Mutadid geçti. Sevilla'yı dirayet ve zulümle idare etti; öyleki İspanya'nın yarısı ona vergi verir hâle geldi. Onun oğlu el-Mutemed (1068—1091) babası gibi ihtiraslı değildi. O, Müslüman İspanya'nın en büyük şâiri oldu. Asker ve politikacılarla beraber olmaktansa şâir ve âlimlerle bir arada olmayı tercih ediyordu. Şiirdeki en büyük rakiplerini hiç kıskançlık göstermeden mukâfatlandırırdı. Hattâ ibni Ammar'ın şiirlerini beğenerek onu vezir yaptı. Rumeykiyye adında bir cariyenin güzel şiir yazdığını görünce, onu satın alıp evlendi, ölünceye kadar da ona karşı olan aşkını devam ettirdi. Rumeykiyye, sarayı kahkahalarıyla doldurur, efendisini neşeye boğardı. İlâhiyatçılar da onun kocasının din işlerini, camileri ihmalinden şikâyetçiydiler. Ama el-Mutemed aşkı ve şiiri olduğu kadar, idare sanatını da biliyordu. Nitekim, Kurtuba, kendisine saldıran Toledo'ya karşı yardım istediği zaman ona yardım gönderdi ve şehri kurtardı. Kral şâir bir nesil boyunca Harun devrindeki Bağdad ve el-Mansur devrindeki Kurtuba gibi bir medeniyetin başında bulundu.

2. MAĞRİBÎ İSPANYA MEDENİYETİ

Endülüs, hiç bir devirde, Müslüman fâtihlerinin zamanında olduğundan daha dirayetli, daha adâletli ve daha güzel yönetilmemiştir.»

Bu satırları yazan büyük bir Hıristiyan Şarkıyyat âlimidir. Haklıdır da...

İspanya'nın emir ve halifeleri, zaman zaman şiddet kullanmasını bildiler. El-Mekkârî, İspanya Emevî halifelerine ait yüz tane adalet, cömetlik, nezaket örneği sayar. Âmme işlerindeki idareleri o devrin Batı dünyasındakinden çok iyiydi. Kanunlar mantıkî ve insanî idi; büyük bir adaletle tatbik edilir, bir çok durumlarda, fethedilen ülkeler, iç işlerinde kendi memurları tarafından idare edilirdi. Şehirlerde iyi bir polis teşkilâtı vardı. Çarşılar, tartı ve ölçüler etkili bir şekilde kontrol edilirdi. Nüfus ve varlıklar muntazam aralıklarla sayılırdı. Vergiler, Roma ve Bizans'a göre çok makuldü. III. Abdurahman zamanında Kurtuba halifeliğinin geliri 12.045.000 altın dinara (57.213.750 dolar) ulaşmıştı ki, bu, bütün Hıristiyan Lâtin devletlerinin gelirinden daha fazlaydı. Bu yüksek gelir vergi yoluyla değil, tarım, endüstri ve iyi yönetilen bir ticaret sayesinde sağlanıyordu.

Müslüman fürtûhâtı yerli köylüler için çok uygun bir zamanda olmuştu. Zengin Vizigotların çok genis arazileri parçalanıp dağıtılmış, böylece serfler mal a-

hıbi olmuştu. Ancak, Fransa'dakinden daha büyük bir mukavemetle karşılaşmakla beraber, derebeyliğin gelişini hazırlayan kuvvetler faaliyet hâlindeydi. Çünkü çok geçmeden Arap şefleri arazilerini büyütmeye başladılar. Köleler, Mağrıbî (1) sahiplerinden eski sahiplerine göre iyi muamele görüyorlardı. Üstelik Müslüman olmayan köleler, Müslüman oldukları takdirde âzâd da ediliyorlardı. Genellikle Mağrıbîler, fethettikleri ülkelerin fiilî tarımını yerlilere bıraktı; ancak tarım alanında en son gelişmelerin tatbikinde önayak oldular. Bunun sonucu olarak tarım ilmi Avrupa'nınkiyle kıyaslanamayacak derecede gelişti. O zamana kadar her yerde olduğu gibi İspanya'da da taşıma işlerinde kullanılan ağır öküzlerin yerini, katır, at ve eşek aldı. Müslüman İspanya, Hıristiyan Avrupa'ya pirinç, şeker kamışı, nar, pamuk, enginar, kuşkonmaz, muz; limon; portakal, kiraz, ayva; şeftali, hurma, Trabzon hurması, çilek, zencefil yetiştirmesini öğretti. Bağcılık şarap içmesi yasak olan Mağrıbîlerin en büyük faaliyetlerinden biriydi. İspanya'nın bazı bölgelerinde bilhassa Kurtuba, Valansiye ve Grenada'daki asmalar, zeytinlikler ve sebze bahçelerinin bir eşi daha yoktu. VIII. yüzyılda Müslümanlar tarafından fethedilen Majorka adası, onların idaresi altında gerçek bir meyva ve çiçek cenneti hâline gelmişti. Hurma ağaçları oldukça çoktu. Öyle ki, sonradan adanın başkentine isim oldu.

---

(1) Bu kelime ile kuzeybatı Afrika ile İspanya'nın kısmen Arap, çoğunlukla Berberî halkını kastediyoruz.

İspanya'daki madenler, Mağrıbîleri altın, gümüş, kalay, bakır, kurşun, demir, kükürt ve cıva bakımından zengin etti. Endülüs kıyılarında mercan toplanıyor; Katalonya kıyılarında inci avlanıyor, Malaga ve Baja madenlerinde yakut aranıyordu. Metal işçiliği çok gelişmişti. Mucia demir ve bakır işleri, Toledo, kılıçları; Kurtuba kalkanlarıyla ünlüydü. Endüstri sürekli olarak gelişmekteydi. Kurtuba'da hazırlanan bakırlar Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Yalnız Kurtuba'da on üç bin dokumacı vardı. İpek halılar, yastıklar, perdeler; Mağrıbî işi şallar her yerde istekli alıcılar buluyordu. El-Mekkârî'ye göre IX. asırda ibni Firnas gözlük, kronometre ve bir uçan âlet icad etti. Bin gemiden fazla bir ticaret filosu İspanyol mallarını Afrika ve Asya'ya taşıyor; dünyanın yüzlerce limanından gelen gemileri de Barselona, Kartagena, Valensiya, Malaga, Cadiz ve Sevilla limanlarını doldurup taşırıyordu. Hükûmet tarafından işletilen muntazam bir posta servisi vardı. Altından dinar gümüşten dirhem ve bakırdan fals (füls) paraları, çağdaş Hıristiyan devletlerinin paralarına göre çok istikrarlıydı.

Ekonomik işletmeler ise başka yerlerde devam ediyordu. Muazzam topraklara sahip Araplar ve büyük tüccarlar memleketin zenginliklerini sömürüyordu. Zenginler genel olarak şehir dışındaki evlerinde yaşıyor, şehirde yaşayanlar Berberî işçiler, Mozarablar (Müslüman olmadığı halde İslâm âdetlerini kabul eden ve Arapça konuşanlar), Müslümanlığı kabul eden Hıristiyanlar; ve az miktarda saray hadımı, subaylar, köle muhafızları oturuyordu. Kurtuba halifeleri fakir halkı korumak maksadıyla servetlerinin dörtte birini fakir halka dağıtmaya tahsis ettiler.

Yerlilerin dine düşkünlüğü fâkihlere büyük bir kuvvet veriyordu. Halk itikad ve ahlâk hususunda herhangi bir yenilikten nefret ettiği için, felsefe ancak gizli olarak yaşayabiliyordu. Alenen söylenebilenler ancak çok fazla hürmete şayan olan fikirlerdi. İslâm dininden dönme ölümle cezalandırılabiliyordu. Kurtuba halifeleri genellikle geniş fikirliydiler. Ancak Mısır'daki Fatımîlerin oraya gelen talebeleri casus gibi kullanmalarından şüphe ederek, zaman zaman fâkihlerle birleştiler ve hür düşünceye başkı yaptılar. Diğer taraftan Müslüman olmayanların diledikleri dinî itikata sahip olmaları serbestti. Vizigotlar tarafından haşin bir şekilde kovulan Yahudîler, Müslümanların İspanya'yı fethine yardımcı olmuştu. Bu sayede XII. yüzyıla kadar fâtihlerle birlikte barış için de yaşadılar, servet ve kültür sahibi oldular ve bazan devletin en yüksek kademelerine kadar yükseldiler. Hıristiyanların siyasî hayatta ilerlemesi oldukça müşküldü, buna rağmen bazıları bu işi başardılar. Erkek Hıristiyanlar da millî sağlık mülâhazasıyla sünnet olmaya mecbur ediliyordu. İdarelerini ise kendi aralarından seçtikleri bir heyet yapıyor, kendi hukuklarına göre idare ediliyorlardı. Erkek Hıristiyanlar askerlik hizmetine girmek istemezlerse bedel veriyorlardı. Bu bedel zenginler için yılda kırk sekiz dirhem (24 dolar), orta halliler için yirmi dört, fakirler için de on iki dirhemdi.

Hıristiyanlarla Müslümanlar kendi aralarında serbestçe evlenebilirlerdi. Zaman zaman birlikte bir Hıristiyan ve Müslüman bayramını kutlarlardı. Bir binayı hem kilise hem cami olarak kulandıkları olurdu. Bazı Hıristiyanlar, ülkenin âdetlerine uyarak harem

kuruyorlardı. Din adamı olsun olmasın, dileyen Avrupalılar Endülüs'e serbestçe gelir ve emniyet içinde ülkede dolaşabilirdi.

İslâm'ın Hırıtıyanlara karşı olan cazibesini 1311 tarihli bir mektuptan öğrenebiliriz. Bunda Grenada'nın nüfusu 200.000 olarak tahmin edilmekte ve beş yüz kişi dışında diğerlerinin ihtida etmiş Hıristiyanlar olduğu belirtilmektedir. Hıristiyanlar çok defa İslâm dinini tercih ettiklerini göstermişlerdir.

Ancak madaiyonun başka yüzü de vardı. Hıristiyanlar hürdü ama kilise, Hıristiyan dinî faaliyeti hür değildi. Kilise mallarının çok büyük bir kısmı, fetih hareketinde fiilen mukavemet etmiş olduklarından alınmış, kiliselerin çoğu yıkılmış, yenilerinin yapılması da yasak edilmişti. Müslüman emirleri, Hıristiyan Vizigotlardan rahipleri ve ruhban meclislerini seçme yetkisini devralmışlardı. Böylece emirler bu makamları, itikadı ne olursa olsun en çok parayı verene sattılar.

Ne var ki, zenginlik çoğaldıkça, din üzerindeki taassup azaldı ve XI. yüzyılda geniş bir şüphecilik doğmaya başladı. Çeşitli fikir akımları doğdu. Bunlar arasında bütün dinleri inkâr edenler bile vardı.

Ancak her şeye rağmen, pırıl pırıl yanan kubbeler ve yaldızlı minareler, Müslüman İspanya'yı Avrupa'nın en medenî ülkesi haline getiren bin şehrin varlığını gösteriyordu. Kurtuba, el-Mansur zamanında Bağdad ve İstanbul ayarında medenî bir şehirdi. El-Mekkârî'nin dediğine göre şehirde 200 070 ev, 60.300 saray 600 cami ve 700 hamam vardı Bu istatistik rakamlarda mübalâga payı olabilir.

Ziyaretçiler, yüksek tabakanın harikulâde zenginliğine şaşıyordu. Onlar için imkânsız bir şeydi bu. En fakir ailelerin bile eşekleri vardı. Eşeğe binmekten mahrum olanlar sadece dilencilerdi. Sokaklar taş döşeliydi, bugünkü gibi kaldırımlar vardı, ve geceleyin de aydınlatılırdı. Aralıksız uzanıp giden binaların önünden, sokak lambalarının ışığında on kilometre yürümek mümkündü. Arap mühendisleri sakin Guadalquivir nehri üzerinde on yedi kemerden meydana gelen bir köprü yapmıştı. Kemerlerden her birinin açıklığı on bir metreydi. I. Abdurahman'ın ilk işi su yolu yaparak Kurtuba'ya, evlere ve bahçelere taze, bol su getirtmek olmuştu. Şehir, bahçe ve parklarının zenginliğiyle tanınıyordu.

I. Abdurrahman çocukluğunu geçirdiği yerleri hasretle anıyordu. Şam yakınlarında bülûğ çağını geçirdiği villa'nın bahçesine benzeyen büyük bir bahçe yaptırdı, Rîsafâ sarayını da orada inşa etti. Daha sonra gelen halifeler de çeşitli köşkler ılâve ettiler. Müslüman muhayyilesi bunlara güzel isimler icad etti Çiçek Sarayı... Âşıklar... Huzur Sarayı... Daha sonra Sevilla'da olacağı gibi, Kurtuba'nın da «alkazar»ı vardı.

Alkazar, «el-kasr» (bugün kasır dediğimiz kelime. O da Latince, castrum = şato sözünden gelir) kelimesinin Batılılarca değiştirilmiş şekliydi. Bir kale ve saraylar kombinezonundan ibaretti. Müslüman tarihçilerine göre bu yapılar son derece muhteşem ve lükstü. Şâhâne kapıları, mermer sütunlar, mozayik parkeler, yaldızlı tavanlar ve ince bir dekorasyon... Bunların şâhâne güzelliklerini ancak İslâm sanatı sağlayabilirdi.

Kral ailesinin, derebeylerin, büyük toprak sahiplerinin sarayları nehir boyunca kilometrelerce uzanırdı. III. Abdurrahman'ın bir cariyesi ona büyük bir servet bıraktı. O da bu parayı, harpte esir düşen askerlerinin fidyesi olarak kullandı. Araştırıcılar esir düşmüş hiçbir askerin olmadığını söylediler. Bunun üzerine, halifenin gözde zevcesi Zehra, kendi hatırasını yaşatmak için bir mahalle ve saray inşa etmeyi teklif etti. 10.000 işçi ve 1500 hayvan yirmi beş yıl çalışarak (936—961) bu rüyayı gerçekleştirdiler. Kurtuba'nın beş kilometre güneyinde bulunan saray büyük bir zevkle dekore edildi. El-Zehrâ diye anılan saray 1.200 sütun üzerinde duruyordu. Harem 6.000 kadını alacak kadar genişti. Büyük toplantı salonunun tavanı, duvarları mermer ve altın kaplıydı. Saraydaki kapılardan sekizi abanoz üzerine fildişi ve kıymetli taşlarla kakmalı olarak yapılmıştı. Sarayda bir de güneşin ışınlarını yansıtan cıva havuzu vardı. El-Zehrâ'da son derece kibar tavırları, zevklerinin inceliği ve kültüren alâkalarının genişliğiyle ün salmış bir aristokrasi yaşıyordu. Şehrin öbür ucunda el-Mansur rakip bir saray el-Zahire'yi yaptırdı (978). Bu saray da etrafına derebeylerini, şâirleri, saray adamlarını toplamıştı. 1010 ihtilâlinde her iki mahalle de yandı kül oldu.

Umumiyetle halk, kendilerini idare edenlerin lüksünü hoş görüyordu, ama bir şartla, kendi saraylarından daha geniş ve muhteşem camiler yapmak. Romalılar Kurtuba'da bir Janus tapınağı yapmışlardı. Hıristiyanlar onun yerine bir kilise yaptılar. I. Abdurrahman araziyi satın aldıktan sonra kiliseyi yıkıp yerine Mavi Cami'yi yaptırdı. 1238'de ise burası katedrale çev-

rilecektir. Varlık, gerçek ve güzel, silâhların kaderiyle nasıl değişiyor...

Bu mâbetin yapılması gaileli yıllarda el-Mansur'a bir meşgale oldu; inşaatla yakından uğraştı; ölümünden evvel müminleri bu muhteşem camide toplamayı düşünüyordu. Ancak, temellerini attıktan iki yıl sonra 788'de öldü. Oğlu Hişam eserine devam etti. Ondan sonra iki asır boyunca her halife kendi hissesini bu camiye ilâve etti. Öyle ki el-Mansur zamanında Mavi Cami 247 metreye 157 metrelik bir alanı kaplıyordu.

Camiin dışı tuğla ve taştan yapılma mazgallı bir duvar, kuleler ve bir minareyle çevrilmişti. Bu minare büyüklük ve güzellik bakımından zamanın bütün minarelerinin üstündeydi. Öyle ki, o devirde dünyanın harikalarından biri olarak sayılırdı.

Camiin şadırvanlı avlusuna ondokuz kapıdan giriliyordu. Bu kapıların her biri at nalı şeklinde kemerliydi. Hepsi de zarif çiçek motifleri ve geometrik şekillerle işlenmişti. Bugün buraya Patio de los Naranjos (portakal bahçesi) deniyordu. Renkli karolar döşeli bir dikdörtgenin içinde dört şadırvan vardı. Bunların her biri masif bir mermer blokun oyulmasıyla yapılmıştı. Bu bloklar o kadar büyüktü ki, her birini bulundukları yere getirmek için yetmiş öküze çektirmek gerekmişti.

Camiin kendisi ise 1.290 sütundan meydana gelen bir orman gibiydi. Bu sütunlar, camiin içini yirmi bir kısma bölüyordu. Sütunların baslıklarından çeşitli biçimlerde kemerler fışkırıyordu. Kubbe kemer taşları sıra ile kırmızı ve beyaz olarak boyanmıştı. İspanya'daki Roma ve Vizigot harabelerinden alınan mermer, porfil, jaspe et albâtre sütunlar sayılarının çokluğuyla

camiin içinde bir sonsuzluk hissi uyandırıyordu. Ahşap tavana Kur'ân'dan sûreler işlenmişti. Tavandan 200 avize sarkardı. Avizelerde 7.000 kokulu yağ kandili asılıydı. Bu kandiller ters çevrilerek asılmış çanlara doldurulan yağlarla beslenirdi. Zemin ve duvarlar mozaikle süslüydü. Bunların bazısı mineli camdan yapılmış bir kısmına da altın ve gümüş karıştırılmıştı. Aradan geçen bin yıla rağmen bunlar hâlâ pırıltılarını sürdürmektedir. Mihrab ile minberin bulunduğu bölüm tamamen ayrı bir mimarlık ve dekorasyon eseriydi. Burası gümüş ve mineli karolarla kaplıydı. Önünde zarif kapılar vardı. Mozaiklerle süslüydü; üstünde de üç kubbe vardı. Mihrab ve minber bu kısmın içindeydi. Zamanın sanatkârları bunların yapımında bütün ustalıklarını ortava dökmüştü. Mihrab altın kaplıydı ve mine mozaikle süslenmişti. Minber ise 37.000 küçük fildişi ve kıymetli ağaçtan yapılma panodan meydana gelmişti. Bu parçalar birbirlerine altın veya gümüş çivilerle tutturulmuştu ve ayrıca mücevher kakmalıydı. Zamanın en güzel minberi olarak bilinen bu minberde, mücevherlerle süslü bir kutuda, halife Osman'ın hattıyla yazılan ve öldüğü sırada kanıyla lekelenmis Kur'ân-ı Kerim'i vardı. Biz ki, katedrallerimizi ve tiyatrolarımızı yaldızlar ve kıymetli taşlarla süslemeyi çok severiz, bugün Mavi Camiin tezyinatı bize şaşırtıcı derecede muhteşem görünür. El-Mekkâıî, büyüklük. güzellik, tezniyat ve sağlamlık bakımından bu camiin bir eşi daha bulunmadığını kaydetmektedir.

Mağrıbîler'in İspanya'sında şöyle bir söz vardı: «Kurtuba'da bir müzisyen ölüp de sazları satılacağı zaman Sevilla'ya gönderilir. Sevilla'da bir zengin ölüp de kitapları satılacağı zaman Kurtuba'ya gönderilir.»

Zira X. asırda Kurtuba, İspanyol entellektüel hayatının ocağıydı. Toledo, Grenada ve Sevilla ise devrin spritüel eğlencelerine düşkündü. Müslüman tarihçiler, Mağribî şehirlerini şâirler, âlimler, tabipler, hukukçular ve bilginlerin kovanı olarak tarif eder. Eserinde bunların isimleri altmış sayfa yer tutar. İlkokulların sayısı pek kabarıktı, fakat paralıydılar; II. Hakem, fakirlerin eğitimi için özel olarak yirmi yedi okul yaptırdı. Erkek ve kız çocuklar okula giderdi. Bir çok Müslüman hanım, sanat ve edebiyatta isim yapmıştı. Yüksek öğretim bağımsız profesörler tarafından camilerde yapılırdı. Bunların kursları Kurtuba Üniversitesini meydana getiriyordu. Bu üniversitenin şöhreti X. ve XI asırlar boyunca Kahire ve Bağdad'dakilerden de üstündü.

Grenada, Toledo, Sevilla, Mürcia, Almeria, Valensiya ve Kadiz'de de kolejler kuruldu. Kâğıt imâli tekniği Bağdad'dan alındı, bu sayede kitaplar hacim bakımından büyüdü, sayı bakımından çoğaldı. Müslüman İspanya'da yetmiş kütüphane vardı. Zenginler kütüphanelerini maroken ciltli kitaplarla donatıyor, kitap meraklıları nadir yahut muhteşem bir tezhib taşıyan kitapları topluyorlardı. Alim el-Hadram, açık arttırmayla kitap satışında kütüphanesinde eksik olan bir kitabı almak ister. Ancak arttırmada kitabın fiyatı onun alış gücünün üstüne çıktığı gibi, gerçek değerinin de üstüne çıkar. Kitabı satın alan şöyle izah eder: «Kütüphanemde bir kitaplık boş yer vardı. Bu kitap tam o boşluğu dolduracak büyüklükte...» Bunun üzerine el-Hadram, şu cevabı verdiğini söylemiştir: «Dişi olmayan fındık yiyemez ki...»

İlim adamları Müslüman İspanya'da büyük hürmet görüyordu. Gramerciler ve ilâhiyatçılar sayısızdı.

Dilciler, tarihçiler, antoloji tertipçileri, belâgatçiler ve lûgatçiler tümenleydi. Ebû Muhammed ibni Hazm (904—1064) Emevîlerin son veziri olmak görevinin yanında gerçek bir tarihçi ve ilim adamıydı. Onun «Dinler ve Mezhepler Kitabı» mukayeseli din çalışmaları üzerinde yazılan ilk kitaptı. Bu eserde, muharrir, Judaizm, (Yahudilik), Hıristiyanlık, Zoroastrizm (Zerdüştlük) ve Müslümanlığın çeşitli mezheplerini karşılaştırıyordu. Bilgin bir Müslümanın Ortaçağ Hıristiyalığı hakkındaki fikirlerini öğrenmek için bu eserden, şu satırları okumak kâfidir:

«İnsanoğlunun bâtıl inancının bizi tahrik etmesine lüzum yoktur. En kalabalık ve en medenî memleketler buna esir olmuştur... Hıristiyanların sayısı, ancak Allah'ın bileceği kadar çoktur. Bunlar ünlü filozoflar ve değerli hükümdarlarla iftihar edebilirler. Ama yine de üçün bir ve bırin üç olduğuna inanırlar. Yani üçten biri baba, diğeri oğul, öbürü de ruhtur. Baba oğuldur ve oğul değildir. İsâ Allah'tır ve Allah değildir. Mesih ezelden beri vardır, ama yine de yaratılmıştır. Bunların mezheplerinden biri Yarada'nın kırbaçlandığını, çarmıha gerildiğini ve kâinatın üç gün sahipsiz kadığma inanır.» Müslüman Ispanya'da zaman zaman halkın itikadını sarsar endişesiyle, felsefe ile mücadele edilmiştir.

Mesleme ibni Ahmed (ölümü 1007) el-Harizmî'nin astronomik tablolarını İspanya'ya göre değiştirdi. Ona atfedilen bir eserde, ayrıca çeşitli deneylerinden bahsedilir ki, simya bu sayede «kimya» olmuştur. Toledo'lu İbrahim el-Zerkalî (1029—1087) astronomik âletleri tekemmül ettirerek milletlerarası bir ün kazandı. Koper-

nik onun Usturlab hakkındaki eserlerinden bahseder. Astronomik müşahedeleri zamanın en iyi müşahedeleriydi. Bu sayede ilk defa, yıldızlara göre güneşin evç noktasının yer değiştirmesini isbat etti. Gezegenlerin hareketlerini gösteren ve «Toledo Tablosu» diye anılan tablosu uzun zaman bütün Avrupa'da kullanıldı. III. Abdurrahman'ın hekimi Ebul Kasımu'l-Zehravî (936—1013) en büyük Müslüman cerrahıydı. «El-Tasrif» adlı tıp ansiklopedisi üç cerrahi kitabından ibaretti ki, Lâtinceye tercüme edilerek Avrupa'da ana cerrahî kitabı olarak kullanıldı. O devirde Kurtuba, cerrahî müdahaleler için Avrupa'nın en seçkin ve ünlü yeriydi. Bütün medenî ülkelerde olduğu gibi orada da şarlatanlar, sözde tabipler vardı. Harranî adlı birinin bütün mide ve barsak rahatsızlıklarına iyi geldiğini iddia ettiği ilâcın şişesini, cebi para dolu zenginlere, 50 dinara (237.50 dolar) sattığı söylenir.

El-Mekkârî: «II. Hişam ve el-Mansur zamanındaki şâirleri sayamayacağız, çünkü onların sayısı denizdeki kumlardan daha çoktu» der. Bunların arasında prenses Vallada (ölümü 1087) vardı. Evi, aydınların toplantı yeriydi. Şâirleri, âlimleri, hoş sohbet insanları etrafında toplamıştı. Bunlardan yirmi tanesiyle aşk hayatı geçirmiş ve bu hikâyeleri anlaşmıştır ki, Mme Recamier duysa şaşar kalırdı. Dostu Muga güzellikte ve şiirde onu geçmişti. Zaten o devirde, Endülüs'te hemen herkes şâirdi. Herkes irticalen mısralar söyler,birbirleriyle yarışırdı. Bu oyunlara halife de katılırdı. Bütün Mağribî hükümdarlarının sarayından aylık alan şâirler vardı. Ancak bu moda bir bakıma iyi olmamıştır. Çünkü bize kadar gelen şiirlerde bol bol yapmacıklara,

sun'iliklere şahit oluyoruz. Konuları platonik veya cismanî aşktı

Bu parlak burçtan bir yıldız seçiyoruz: «Said ibni Cûdi. Mükemmel bir savaşçı, kelimenin tam anlamıyla ezelî âşık, mükemmel bir centilmen ve şâirdi. Kadınlar üzerinde büyük bir etkisi vardı. İlk görüşte âşık olurdu. Aşkı mı, savaşı mı daha çok seviyordu, karar verememişti buna bir türlü. En tanınmış şiirlerinden biri sadece elini gördüğü Cihâne'ye yazdığıdır. Kendisi şöyle diyor: «Hayatın en zevkli ânı şarap testisinin dolaştığı zamandır; bir kavgadan sonra barışan âşıkların kucaklasmaları kadar güzel bir şey de olamaz. Hiçbir arzum geri kalmadı. Bir savaş günü, ölüm meleği başımın üzerinde uçtuğu zaman, parlak bir çift göz, dilediği gibi beni alıp götürsün.» Bazı silâh arkadaşları, karılarının üzerinde ayartma kabiliyetine fena halde kızıyorlardı. Nihayet bir subay onu suçüstü yakaladı ve öldürdü (897).

Ondan daha büyük bir şâire, daha asil bir son nasib oldu: Sevilla emiri el-Mutemed. İspanya'daki bütün krallıklar yavaş yavaş çözüldüğü için, o, bir çok yıl, barışı kurtarmak amacıyla Kastilya kralı VI. Alphonse'a vergi ödemişti. Ancak günün birinde Alphonse, Toledo'ya saldırdı. Yıl 1085'ti. El-Mutemed çok geçmeden Sevilla'nın sırasının geleceğini de anladı. O devirde İspanya'daki Müslüman şehir devletleri iç savaşlardan o kadar harab olmuşlardı ki, toplu bir savunmaya girişmelerine imkân yoktu O sırada Afrika'nın öbür kıyısında Murâbıtlar denen yeni bir hanedan kurulmuştu. Din taassubunu esasa alan bu devlette hemen her erkek askerdi Kısa bir süre içinde Fas'ı ele geçir-

mişlerdi. Bu başarıları üzerine Murâbıt hükümdarı Yusuf, İspanyol Müslüman hükümdarları tarafından kendilerini Kastilyalı Alphonse'dan kurtarması için teklif aldı. Hemen ordularıyla karşıya geçti. Malaga, Grenada ve Sevilla'dan takviyeler aldı. 1086'da Alphonse'un kuvvetlerine rastladı. Alphonse, bir haberci göndererek şu teklifi yaptı: Yarın (Cuma) sizin tatil gününüz, Pazar da bizim. Bu bakımdan savaşı Cumartesi günü yapmayı teklif ediyorum.»

Yusuf buna razı oldu. Ama Alphonse sözünde durmadı ve Cuma günü hücuma geçti. El-Mutemed ve Yusuf çok iyi çarpıştılar, Alphonse ağır bir yenilgiye uğradı; beraberindeki beş yüz adamıyla canını zor kurtardı. Yusuf, Ispanya'nın bu hâline çok şaştı ve ganimet almadan Afrika'ya döndü.

Yusuf, dört yıl sonra el-Mutemed'in daveti üzerine yine geldi. Savaşı yine kazandı, ancak bu defa dönmedi ve İspanya'da hükümranlığını ilân etti. Fakirler onu hoş karşılarken, dinî taassubu temsil ettiği için, aydınlar tepki gösterdi. Yusuf, Grenada'yı rahatça aldı; Kur'ân'da yazılı olmayan bütün vergileri kaldırarak halkı hoşnut etti (1090). El-Mutemed ve diğer emirler ona karşı birleştiler ve Alphonse'la ittifak yaptılar. Yusur, Kurtuba'yı kuşattı. Halk şehri ona teslim etti. Sevilla'yı işgal etti. El-Mutemed kahramanca çarpıştı, ama oğlunun öldüğünü görünce ızdıraptan ne yapacağını bilemedi ve ona teslim oldu.

1091'de Saragosa hariç bütün Endülüs Yusuf'un eline geçti. Müslüman İspanya, Afrika'dan idare ediliyordu ve yeniden Fas'ın bir eyaleti olmuştu.

Esir edilen el-Mutemed Tanjer'e gönderildi. O şehirde, Husrev adlı mahallî bir şâirden kendisini öven

bir kaç mısra aldı. Şâir ondan hediye beklediğini de belirtiyordu. Mahvolmuş emirin yanında sadeçe otuz beş düka (87 dolar) vardı. Bunun tamamını gönderdi ve daha fazlasını veremediği için üzüntüsünü bildirdi. El-Mutemed daha sonra, Fas yakınlarında Ağnat'a gönderildi. Orada bir süre zincirler içinde yaşadı ve öldüğü tarihe kadar da şiir yazmakta devam etti (1095).

Şu şiiri, ona mezar taşı kitabesi yapılmaya lâyıktır:

Dünyaya ihtiyatsız bir şekilde bağlanma
Zira o, ipekli kumaşların ardında
Sadakatsiz ve kararsızdır.
Dinle beni ihtiyarlayan Mutemed
— Biz, gençlik kılıcının asla paslanmayacağını
Serap kuyularından kum gülleri açacağını
Sanırdık —
Dünyanın muammasını yeni anladık
Artık, topraktan elbiseyle uslanacağız.

İSLÂM'ın BÜYÜKLÜĞÜ VE GERİLEMESİ

1058 — 1258

1

DOĞU İSLÂM ÂLEMİ: 1058—1250

Türk hükümdarı Tuğrul Bey'in ölümü üzerine (1068), yirmi altı yaşındaki yeğeni Alp Arslan, Selçuklu sultanı olarak onun yerine geçti. İyi niyetli bir Müslüman tarihçisi onu şöyle tasvir eder:

«İri yapılıydı. Uzun bıyıkları vardı. Attığı okun hedefinden şaştığı hiç görülmemişti. Başında yüksek bir sarık taşırdı. Kudretli ve âdil bir hükümdar oldu. Memurlarının bir suçunu, ya da herhangi bir zulmü şiddetle cezalandırır, fakirlere karşı son derece cömert davranırdı. Tarihle de uğraşırdı. Geçmiş hükümdarların hayat hikâyelerini, onların karakterlerini, kurdukları müesseseleri, idare sistemlerini anlatan eserlerle yakından ilgilenir, zevkle dinlerdi.»

Alp Arslan ilme olan merakına rağmen, Herât, Doğu Anadolu ve Suriye'yi fethederek adma lâyık bir şekilde (Aslan Yürekli Kahraman) yaşadı.

Alp Aslan, kuvvetleriyle birlikte Doğu Anadolu'ya girerken Bizans İmparatoru IV. Romanus da onun 15.000 kişilik ordusunu karşılamak üzere 100.000 kişilik bir kuvvet topladı. Bu disiplinsiz, acayip ordu, Alp

Arslan'ın tecrübeli askerleriyle savaşacaktı. Selçuklu hükümdarı akla yakın bir barış teklif ettiyse de Bizans İmparatoru bunu küçümseyerek reddetti. İki tarafın kuvveti 1071 yılının Ağustosunda Malazgirtte karşılaştı. Savaş Türk hükümdarının zaferiyle son buldu. Romanus esir düştü. Alp Arslan'ın huzuruna çıkarıldı. Alp Arslan ona: «Savaşın kaderi sana gülseydi, bana nasıl muamele ederdin?» Diye sordu. Romanus da: «Seni kırbaçlatırdım» cevabını verdi. Alp Aslan ise ona son derece büyük nezaketle mukabele etti. Büyük bir fidye aldı ve zengin hediyeler vererek serbest bıraktı. Bir yıl sonra Alp Aslan, bir katilin hançeri altında can verdi.

Oğlu Melik Şah (1072—1092) Selçuklu hükümdarlarının en kudretlilerinden biri oldu. Onun kumandanı Süleyman Şah, Anadolu'nun fethini tamamlarken, o da Buhara ve Kâşgar'a kadar, bütün Mâverâünnehr'i fethetti. Çok akıllı veziri Nizamülmülk, Alp Aslan'ın ve onun devrinde tıpkı Harun Reşit devrinde Bermekîlerin yaptığı gibi büyük bir refah getirdi. Nizamülmülk otuz yıl müddetle idare mekanizmasını, siyaseti, teşkilâtlandırdı ve kontrol etti. Ticaret ve sanayii teşvik etti; yolları, köprüleri ve hanları düzene sokarak bütün yolcular için emniyetli hâle getirdi.

Sanatkârların, âlimlerin ve şâirlerin dostuydu. Bağdad'da muhteşem binalar inşa etti; meşhur bir kolej kurdu. Isfahan'daki Cuma camiinin büyük kubbeli salonunun yapımını yönetti ve finanse etti. Belki de bunun verdiği ilhamla Melik Şah, Ömer Hayyam'ı ve başka İran astronomlarını İran takvimini düzeltmekle görevlendirdi. Eski bir hikâyeye göre, Nizam

Ömer ve Hasan ibnü'l-Sabbah okul arkadaşıymış ve ileride nail olacakları her türlü saadeti birbirleriyle paylaşmaya karar vermişler. Buna benzer başka sevimli hikâyeler gibi bunun da efsaneden ibaret olması mümkündür. Çünkü Nizam 1017'de doğmuş, halbuki Ömer ve Hasan 1123—1124'te ölmüştür. Bunlardan birinin yüz yaşını aşkın olmasını kabul etmemiz için de bir sebep yoktur.

Büyük Türk veziri Nizamülmülk, devlet idaresi hakkındaki fikirlerini, Siyâsetnâme adlı mensur eserinde açıklamıştır. Ona göre halkın ve hükümdarın dinlerine kuvvetle bağlı olmaları şarttır. Dinî temel olmadan hükûmet emniyeti olmaz. Hükümdar, otoritesini ve haklarını dinden alır. Ama o da vazifesiniu neler olduğunu bilmelidir. Devlet ricali içki içmekten, hafif hareketlerden sakınmalıdır. Rical, memurların suiistimalini bulmaya ve cezalandırmaya mecburdur. Ayrıca haftada iki defa açık oturum yapmalı en âciz vatandaşın bile derdini şikâyetlerini dinlemelidir. Nizam, Hıristiyanların, Yahudilerin ve Şiîlerin devlet teşkilâtında kullanılmasına aleyhtardır. İsmailîlerin ise, devletin bütünlüğünü tehdit ettiğini açıkça belirtir. 1092'de, bir İsmailî bir müracaatçı gibi yaklaştı ve onu hançerledi.

Katil, tarihin en acayip tarikatlarından birine sâlikti. 1090 yıllarına doğru, bir İsmailî reisi —efsanenin Ömer ve Nizam'la birleştirdiği Hasan Sabbah— İran'ın kuzeyindeki Alamut (Kartal Yuvası) kalesini ele geçirdi. Denizden üç bin metre yükseklikteki kaleden İsmailî inancına muhalif olanlara karşı bir dehşet ve ölüm kampanyası açtı. Nizam, eserinde bunların Sâsânî

İran'ının komünistleri olan Mezdekîler'den geldiğini ileri sürer. Mezdekîlik gizli bir kardeşlik teşkilâtıydı. Çeşitli eriştirme dereceleri vardı, Haçlıların «Dağın İhtiyarı» dediği bir de büyük üstadları olurdu. 1271'de Alamut'tan geçen Marco Polo'ya göre kalenin arkasında şâhâne bir bahçe vardı. Teşkilâta girecek adaylara önce haşhaş içiriliyor, kendilerinden geçtikleri zaman bahçeye taşınıyorlardı. Orada kendine gelen adaya cennette olduğu söyleniyor, bir kaç gün şarap ve kadınlarla zevk ve safa sürdükten sonra yine haşhaşlanarak oradan çıkarılıyorlardı. Kendilerine geldikleri zaman, adaydan gaip cennet hakkındaki intibalarını soruyor ve ona, eğer efendisine sadakatle itaat ederse ya da onun hizmetinde iken ölürse bir daha hiç çıkmamak üzere oraya gelecekleri telkin ediliyordu. Bu genç adaylara haşhaş içen anlamında **Haşşâşîn** deniyordu. Fransızcadaki katil anlamına gelen «assassin» sözü bu kelimeden çıkmıştır.

Hasan Sabbah, Alamut kalesinden otuz beş yıl hüküm sürdü. Burasını bir cinayet merkezi hâline getirdi. Başka kaleleri de ele geçirdi. Haçlılarla savaştı ve iddiaya göre Arslan Yürekli Richard'ın emriyle, Conrad de Montferrat'ı öldürdü.

1256'da, Hulâgû kumandaşındaki Moğollar, Alamut kalesini ve başka cinayet yuvalarını ele geçirdiler. O andan itibaren de, bu teşkilâtın mensupları, halk düşmanı olarak, görüldükleri yerde öldürüldüler. Ancak teşkilât yine de gizli olarak yaşadı ve zamanla barışsever bir hale geldi. Hindistan, İran, Surive ve Afrıka'da bu tarikata mensup olanlar her yıl, **Ağa Han** diye adlandırdıkları reislerine gelirlerinin onda birini verirler.

Melikşah, vezirinden bir ay sonra öldü; oğulları taht kavgasına düştüler ve keşmekeş içinde Müslümanlar, Haçlılar'a karşı ortak bir mukavemet gösteremediler. Sultan Sancar, Bağdad'daki Selçuklu ihtişamını, hükümranlık süresi boyunca (1117—1157) yaşattı. Onun zamanında edebiyat canlandı. Ama o öldükten sonra Selçuklu devleti müstakil hükümdarlıklara bölündü; bunları küçük hanedanlar yönetiyordu

Melikşah'ın kölelerinden Zengî adlı biri Mısır'da Atabeyler hanedanını kurdu (1127). Haçlılarla şiddetle mücadele ederek sınırlarını Mezopotamya'ya kadar uzattı. Zengî'nin oğlu Nureddin Mahmud (1146—1173) Suriye'yi fethetti, Şam'ı başkent yaptı, devleti adalet ve dirayetle idare etti. Mısır'ı Fatımîler'den aldı.

Abbasîleri Büveyhîlerin, daha sonra da Selçukluların hâkimiyetine sokan, gerileme, iki asır sonra Kahire'deki halifeleri, devletin asıl idaresini elinde tutan vezirlerin elinde birer Şii rahibi hâline getirmişti. Cariyeler ve harem ağaları arasında saraylarına kapanan Fatımî halifeleri başbakanlarının kral ünvam almasına izin verdikleri gibi, hükûmet görevlerini de kendi keyiflerince dağıtmalarına izin verdiler. 1164'te, iki aday bu krallık başbakanlığı için mücadele etti. Bunlardan biri, Şavar, Nureddin'den yardım istedi. Nureddin ona bir ordu gönderdi Bu ordunun komutanı Şirkuh idi. Şirkuh Şavar'ı öldürüp kendisini başbakan ilân etti. Onun ölümünde (1169), yerine yeğeni Salâhaddin Yusuf ibni Eyyüb geçti. Bu şahıs tarihte Selâhaddin-i Eyyübî diye anılacaktır.

1138'de, yukarı Dicle'de, Tekrit'te doğmuştu. Babası Eyyüb, Zengî'nin zamanında Baalbek, Nureddin'in

zamanında Şam valisi oldu. Selâhaddin bu saraylarda yetişti, sanat, siyaset ve savaş öğrendi. Çok dindardı; ılâhiyata çalışıyor ve hayatı hemen hemen tamamen perhiz içinde geçiyordu. Müslümanlar onu velî sayar. Başlıca elbisesi kaba yünden yapılma bir örtü, başlıca içeceği sudan ibaretti. Şirkuh'un Mısır'a gitmesi üzerine asker olarak kendisini öyle gösterdi ki, İskenderiye'nin kumandasını ele aldı ve şehri Franklar'a karşı korudu (1167). Otuz yaşında vezir oldu ve Mısır'da Sünnî Müslümanlığı yerleştirmeye çalıştı. 1171'de, camilerde Şiî, Fatımî halifelerinin yerine Abbasî halifelerinin adı söylenmeye başlandı. O sırada son Fatımî halifesi el-Did hastaydı. Olup bitenlerin farkına varmadı. Salâhaddin de, bu işe yaramaz adamın sulh ve sükûn içinde ölmesini sağlamak için ona bir şey söylemedi. El-Did'in vârisi de olmadığından Fatımî hanedanı sessiz sedasız söndü gitti. Selâhaddin kendine vezir yerine vali adını verdi ve Nureddin'e tâbi oldu. Kahire'deki hilâfet sarayına girdiği zaman sarayda on iki bin kişi olduğunu gördü. Ölen halifenin erkek akrabaları dışında bunların hepsi kadındı. Ayrıca sayısız çok pahalı mücevherler, fildişi, porselen ve çeşitli sanat eserleri vardı. Selâhaddin bunlardan hiçbirine elini sürmedi. Hepsini kumandanlarına dağıttı kendisi yine vezir sarayında, sade bir hayat yaşamaya devam etti.

Nureddin'in ölümünde, mahallî valiler onun on bir yaşındaki oğlunu kral olarak tanımak istemediler (1173). Suriye yeniden kargaşalığa düştü. Haçlıların memleketi almasından korkan Selâhaddin-i Eyyübî, yedi yüz kişilik bir birlikle Mısır'dan ayrıldı. Kısa bir mücadeleden sonra Suriye'ye hakim oldu. Mısır'a dö-

nünce kral ünvanını aldı, böylece Eyyübî hanedanı kurulmuş oldu (1175).

Altı yıl sonra, Selâhaddin kuzeye doğru yürüyüşe geçerek Şam'ı başkent yaptı ve Mezopotamya'yı fethetti. Orada da Kahire'deki gibi tam bir sadelik ve dindarlık içindeki hayatım devam ettirdi. Camiler, hastaneler, medreseler yaptırdı. Mimarlığı teşvik ederken, ilme ve şiire önem vermedi. Her türlü adaletsizliği giderdi. Vergileri azalttı buna mukabil âmme hizmetlerini çoğalttı. Ülkeyi büyük bir başarıyla idare etti. Onun zamanında Müslümanlık birlik, şan ve eşitlik kazandı.

Ölümünden (1193) sonra, İslâm'ı bölen mahallî hanedanlardan bahsetmeyeceğiz. Oğulları kendisi gibi değerli çıkmadı ve Suriye'deki Eyyübî hanedanı üç nesil sonra söndü (1260). Mısır'da ise 1250'ye kadar yayıldı ve aydın hükümdar Melikü'l Kâmil'in zamanında (1218—1238) en yüksek derecesine ulaştı.

Küçük Asya'da ise Selçuklular Rûm (Roma) sultanlığını kurdular. Konya, bir süre parlak ve kültürlü bir medeniyetin merkezi oldu. Homère'den bu yana, hemen hemen yarı yarıya Rum olan Anadolu, Türkleşmeye başladı ve kısa bir süre içinde Türkistan'dan daha Türk oldu. Bugünkü Türkiye de aynı topraklar üzerinde kuruldu. Öte yandan Asya'ya Ural dağlarından Basra körfezine yayılan alanda Harzemşahlar devleti kurulmuştu (1077—1231). Bu gerileme senelerinde bile Müslümanlık ilim, şiir ve felsefe bakımından dünyanın önderiydi. Selçuklu Türk hükümdarları Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah, Sencer, Ortaçağ'ın en kudretli hükümdarları arasına girdiler. Nizâmülmülk ise

en büyük devlet adamları arasında yer aldı; Selâhaddin-i Eyyübî, Nureddin ve el-Kâbil I., Richard, IX Luuis ve II. Federic ayarındaydı.

Bütün bu Müslüman hükümdarları hattâ daha az önemli hükümdarlar sanat ve edebiyat alanında Abbasîler'in başladığını devam ettirdiler. Ömer, Nizâmî, onların saraylarında yetişti; Celâleddin Rûmî (Mevlânâ) ün yaptı. Fazla mutekid bir dindar olmaları, felsefeye önemini kaybettirdiyse de mimarlık öncekinden daha muhteşem bir şekilde parladı. Selçuklular İslâm'da küfür sayılan mezheplerle mücadele ederken, öte tarafta Hıristiyan ve Yahudilere karşı öylesine anlayışlı davrandılar ki, Bizanslı tarihçiler Hıristiyan cemaatinin Bizanslı idarecilerin yerini alması için Selçukluları dâvet ettiğini yazar. Böylece Selçuklular ve Eyyübîler zamanında Batı Asya ruh ve madde bakımından çok gelişti. Bu çağda Şam, Halep, Musul, Bağdad, İsfahan, Rey, Herât, Nişâbûr ve Merv dünyanın en güzel şehirleri arasındaydı.

II.

BATI İSLÂM ÂLEMİ

1086 — 1300

Mısır'daki Eyyübî hanedanının son hükümdarı ‹el-Sâlih 1249'da öldü. Eski bir cariye olan dul karısı Şecerüddür, üvey oğlunu katlettirerek kendisini kraliçe ilân etti. Kahire'deki Müslüman reisleri erkeklik şerefini kurtarmak için başka bir Türk kölesi olan Aybek'i ortak olarak onun yanına verdiler. Şecerüddür onunla evlendi ama, devleti yine de kendisi idare etti. Aybek, bağımsızlığını ilân etmeye hazırlanırken onu hamamda boğdurarak öldürttü (1257). Ardından da kendisi Aybek'in cariyeleri tarafından sopalarla öldürtüldü.

Ancak Aybek, bir Memlûk hanedanının temelini atmaya yetecek kadar yaşamıştı. «Memlûk» mâlik olunan demektir. Bu tabir genellikle Türklerden meydana gelen köleler için kullanılıyordu. Bunlar cesur ve gözünü daldan budaktan sakınmayan insanlardı. Eyyübî sultanlarının saraylarında muhafızlık görevi yapıyorlardı. Roma ve Bağdad'da olduğu gibi, sonunda köleler hükümdar oldu. İki yüz altmış yedi yıl boyunca (1371—1516), Memlûklar, Mısır'ı bazan da Suriye'yi idare ettiler. Büyük cesaretleri ve atılganlıkları sayesinde 1260 ta, Moğolları bazguna uğratarak sadece Suriye ve Mı-

sır'ı değil, aynı zamanda —belki— Avrupa'yı da kurtarmış oldular.

Memlûk sultanlarının en büyüğü Baybars'tır (1260—1277). Bir Türk olan Baybars cesareti ve şahsî meziyetleri sayesinde Mısır ordusunda en yüksek kumanda mevkilerine kadar yükseldi. 1250 yılında Mansur'da IX. Louis'yi yenen o oldu. Dokuz yıl sonra Ayn Câlût savaşında Sultan Kutuz'un emrinde çarpışarak büyük bir başarı gösterdi. Baybars, savaş dönüşünde Sultan Kutuz'u öldürterek yerine geçti. Çok parlak bir zafer alayı ile Kahire'ye girdi.

Sultan Baybars bir çok defa Haçlılar'a karşı başarı ile savaştı. Yaptığı cihadlar bakımından, Müslüman an'anesi, onu Selâhaddin ve Harun ile bir tutar. Muasır bir Hıristiyan tarihçi onun için şöyle der: «Kendi halkına karşı, dürüst, âdil, anlayışlı; Hıristiyanlara karşı müşfikti.» Öyle kuvvetli bir devlet teşkilâtı kurmuştu ki, kendisinden sonra gelenlerin hiç bir kifayetsizliği —1516'da Osmanlı Türkleri tarafından hâkimiyetlerine son verilmesine kadar— onları deviremedi. Baybars kuvvetli bir ordu ve donanma kurdu; yollar, limanlar kanallar açtı ve adını taşıyan camiyi yaptırdı.

Bir başka Türk, Baybars'ın oğlunu tahttan indirerek kendisini hükümdar ilân etti: El Mansur Seyfüddin (1279—1290). Tarih o'nun yaptırdığı hastahanenin hatırasını taşır. Oğlu Nasır (1293—1340), üç defa tahta çıktı fakat sadece iki defa indirildi. Su yolları, hamamlar, okullar, camiler yaptı. 100.000 kişiyi çalıştırarak İskenderiye ile Nil nehrini birleştiren bir kanal yaptırdı. Söylendiğine göre Nasır ihtişamı severdi.

Oğulunun düğününde yenmek üzere 20.000 hayvan kestirmişti. Çölde seyahat ederken, kırk devenin sırtında taşınan topraklarla onun için taze sebze yetiştirilirdi. Böylece hazineyi tüketti ve kendisinden sonra gelenleri yavaş yavaş gerilemeye mahkûm etti.

Bu sultanlar bizi Selçuklular kadar etkilemiyor. Onlar da büyük işler başardı, ancak kölelerini insan takatini aşacak şekilde çalıştırarak bunu gerçekleştirdiler. Ve bu hükûmet, millete karşı asla sorumlu değildi. Ancak bu sert hükümdarlar edebiyat ve sanata büyük önem verdiler. Memlûk devri Ortaçağ Mısır'ının en parlak zamanı oldu. O devirde (1250—1300) Kahire, İndus'un batısındaki şehirlerin en zenginiydi. Pazarlarda insanoğlunun ihtiyaçlarını karşılayacak her şey fazlasıyla mevcuttu. Büyük esir pazarında erkek ve kadın kölelerin alım satımı yapılırdı. Her keseye göre mal satan çeşitli dükkânlar ise sayısızdı. Sokaklar son derece faal bir insan, hayvan ve araba kalabalığı içinde çalkalanırdı. Evler daima önlerine çekili bir duvarın gerisinde yapılırdı. Sokakların gürültüsü ve sıcağından sonra, evler serin ve sakin gelirdi insana. Her evin önünde kapalı bir avlu olurdu. Evlerin içi, halılar, işlemeler ve sanat eserleriyle zevkli bir şekilde döşenirdi. Kadınlar birbirleriyle çene çalarken, erkekler çalışır, haşhaş çiğnerdi. Her taraftan ud sesleri duyulurdu. Parklar, çiçek kokusundan geçilmezdi. Gemiler ve satıcı kayıklarıyla dolu kanallar ve büyük nehrin de başlı başına bir hayatı vardı. Ortaçağ İslâm âleminin Kahire'si işte böyleydi.

Bu arada, Fas, Tunus ve Cezâyir'de çeşitli hanedanlar değişiyor, İspanya, Elmurâvîler'in, sonra da Muvahhidîler'in hakimiyetine giriyordu.

III

İSLÂM SANATINA BİR BAKIŞ

1058 — 1250

İslâm sanatı bu devirde Grenada'da Elhamrâ, Sevilla'da, Alkazar ve Giralda'yı meydana getirdi. Bu mimarî uslûba genellik Mağrıb sanatı denir; ancak unsurları Suriye ve İran'dan alınmıştır; öte yandan Hindistan'daki Tac Mahal'in de habercisidir. İslâm'ın sanat hâkimiyeti böylesine zengin ve böylesine geniş olmuştu. Bu sanatta Şam, Kurtuba ve Kahire camilerindeki gibi etkileyici bir kuvvet yerine zarif bir üslûb hâkimdir. Bu ince ve güzel uslûbta sanatkâr bütün kabiliyetini süslemede kullanmış gibidir.

Muvahhidler inşaata çok meraklıydı. Önce kendi savunmaları için inşaat hareketine giriştiler; başlıca şehirlerini kuvvetli surlar ve kulelerle kuşattılar. Sevilla'da, Guadalcuivir'i muhafaza eden Altın Kule'yi buna misal olarak gösterebiliriz. Bu şehrin alkazarı bir kale ve saray kombinezonuydu; dışarıdan basit ve kaba bir cephesi vardı. Ebû Yakub Yusuf (1181) için yapılmıştı. 1248'de Hıristiyan krallarının en sevdiği ikametgâh oldu. I. Pierre (1353), V. Charles (1526) ve İsabelle (1833) tarafından tamir edildi, değiştirildi, büyütüldü. Bugün Hıristiyan ve İslâm karakterlerini taşır.

Alkazar'ın inşasına başlayan Ebû Yakub Yusuf 1171'de büyük Sevilla camiini yaptırdı, ama, bugün bu acmiin izi kalmamıştır. 1196'da, mimar Cebir, bugün Giralda dediğimiz şahane minareyi yaptı. Hıristiyan fatihler, camii kiliseye çevirdiler (1235). 1401'de de tamamen yıkılarak yerine Sevilla Katedrali yapıldı. Giralda'ya gelince, bunun 76 metrelik set kısmı orijinal İslâm eseridir. 27 metrelik diğer kısmı ise Hıristiyanlar tarafından ilâve edilmiştir. Bu ilâve edilen kısım, İslâmî temel kısmıyla mükemmelen uyuşmaktadır. Eserin üst üçte iki kısmı şerefelerle süslüdür. Tepede büyük bir heykel vardır (1568). Ancak bu, İspanya'daki dindar ruhu gerektirdiği gibi temsil etmekten uzaktır. Çünkü en küçük bir rüzgârda dönmektedir. Giralda adını da, İspanyolca «dönen» anlamındaki «gire»dan almıştır. Mağrıbîler, Rabat ve Merakeş'te de aynı güzellikle kule ve minareler yapmıştır.

Muhammed ibni Ahmer (1232—1273), 1248 yılında Grenada'da İspanya'nın en ünlü siması El-Hamrâ (Kırmızı) sarayının inşasını başlattı. Darro ve Genil nehirleri arasındaki kayalık bölge sarayın yeri olarak seçilmişti. Emîr, önce orada IX. yüzyıldan kalma bir kaleyı büyüttü; El-Hamrâ'nın dış duvarlarını inşa etti. Bu muazzam yapı, Müslümanlar ve Hıristiyanlar tarafından bir çok defalar tamir ettirildi. V. Charles kendi sarayına Rönesans üslûbunu ekledi. Müslümanlıktaki askerî mimariye göre, mimar önce, içine kırk bin kişi alacak büyüklükte bir alanı surlarla çevirdi. Ondan sonra geçen iki asır içinde bu alanın içi son derece zevkli, sanatkârane ve eşsiz bir incelikle yapılmış saraylarla süslendi. Mirt avlusunda bir havuz, yaprakları ve ardındaki kapıyı yansıtıyordu. Onun arkasında Komare kulesi vardı. Kuşatılanlar, kulede son bir da-

yanak yeri bulacaktı. Bu kulede bir elçi kabul salonu vardı. Emirler burada tahtta otururken, gelen elçiler bu minik krallığın inanılmaz zenginliğine ve ulaştığı sanat seviyesine hayran kalırdı. V. Charles oranın penceresinden aşağıdaki bahçenin ağaçlarına, çiçeklerine ve akarsularına bakarak şöyle düşünmüştü: «Bütün bunları kaybeden, ne bahtsız insanmış!»

Aslanlı avluda, mermerden stilize edilmiş on iki aslan beyaz mermerden şâhâne bir çeşmeyi muhafaza etmektedir. Burayı çevereleyen zarif sütunlar, sütun başlıkları, kemerler, Kûfi yazıları bu binayı Mağribî sanatının bir şaheseri haline getirmektedir. Bu sarayda, zarafet artık normalin çok üstünde, aşırıya varmıştır. Her şeyin tezyinat olduğu bir yerde göz de, ruh da, güzellikten bile bıkmaktadır. Tezyinattaki bu incelik, seyredenlere, kırılıp dökülebilir, zayıf bir eser karşısında oldukları intibaını vermekte; binada hakim olması gereken kuvvet unsurunu feda etmektedir. Kule, en azından çok şiddetli on iki depreme dayanmış yalnız bir defasında kubbesi çökmüş, sonradan tamir edilmiştir. Bu bahçeler, saraylar, balkonlar, çeşme ve şadırvanlar birliği İspanya'daki İslâm sanatının hem zirvesini hem de inhitatını göstermektedir; mübalâğaya kaçan bir zenginlik; bir kolaylık zevki içine kendini koyuveren bir fetih enerjisi, iktidar ve büyüklükten, zarafet ve inceliğe geçen bir güzellik aşkı.

XII. yüzyılda Mağribî sanatı İspanya'dan Kuzey Afrika'ya geri döndü; Fas, Merakeş, Tlemsen, Tunus, Trablus zarif saraylar, pırıl pırıl yanan camilerle ihtişamlarının zirvesine ulaştılar.

Öte yandan Mısır'da ve Doğu Selçuklular, Eyyübîler ve Memlûkler, İslâm sanatına yeni bir canlılık getirmişti. Selâhaddin ve varisleri, Kahire'nin güneydoğusunda, esir edilen Haçlıları zorla çalıştırarak, büyük kaleyi, Şam'da da Selâhaddin türbesini yaptılar. Diğer taraftan cami mimarisinde bir ihtilâl oluyor, eski cami avlusu stili medreseli (yani kolejli) cami tipine değişiyordu. Camilerin sayısı pek artığı için, bütün cemaati alabilmek maksadıyla yapılan büyük avlulara esasen lüzum kalmamıştı; diğer taraftan gittikçe artan okul ihtiyacı yeni kolaylıkların bulunmasını gerektiriyordu. Artık hemen hemen bir tek ana kubbesi olan asıl camiden, dört kol ayrılıyordu. Bunlardan her birinin ayrı minaresi vardı. Bu dört kanattan her birinde dört mezhebin okulları bulunurdu. Bir hükümdarın şöyle bir esprisi vardır: «Bu mezheplerden hepsini de desteklemek lâzımdır. Tâ ki, gerektiği zaman içlerinden, hükümetin icraatını destekleyen biri çıksın.» Cami mimarisindeki bu yeni tarz, Memlûkler tarafından da benimsendi. Memlûk camileri taştan yapılıyordu. Renkli camlı pencerelerden ışık alıyor, masif bronz kapılarla korunuyordu. Her şey pırıl pırıl mozayik, yaldızlı mermer sıva ile yapılan şekiller ve ancak İslâm âleminde yapılabilen mukavim kiremitlerle yapılıyordu.

Selçuklu mimarisinden kalan eserler binden fazladır. Doğuda Ani camii, Konya'da şâhâne kapı ve muazzam Alâeddin camii, Sırçalı medresenin dantel gibi işlenmiş cephesi, Mezopotamya'da Musul Ulu camii; ve Bağdad'da Mustansır camii, Reyy'de Tuğrul Bey camii, Mevr'de Sultan Sencer'in türbesi; Hemedan'daki Alevî camiinin göz kamaştıran mihrabı; Kazvin'deki Cuma camiinin kubbesi ve eşsiz kemerleri yine oradaki Haydariyye camiinin mihrabı ve kemerleri. İşte Seçuklu

mimarlarının zevk ve maharetlerini isbat eden eserlerden sadece bir kaçı. Ancak bu eserlerden hiç biri, İsfahan'da Selçuklu devrinin şaheseri olan, Mescid-i Cuma (Cuma Camii) kadar güzel olamaz. Meşhed'de, daha sonra yapılan İmam Rıza türbesi ancak güzellikte buna eşit olabilecektir. Chartres yahut Notre-Dame katedrali gibi bu cami de bir çok asırların emeğini taşır; 1088'de yapılmasına başlanmış, sonradan bir çok defalar tamir ve ilâveler yapılmıştır. Bugünkü şeklini ise ancak 1612'de bulmuştur. Ancak, en büyük kubbe büyük Türk veziri Nizamülmülk'ün kitabesini taşır. Bunun tarihi 1088'dir. Mihrab ve minberin bulunduğu kısmın dış tarafı —25 metre yükseklikte— öyle eşsiz fayans ve mozayikle kaplanmıştır ki, bu sanatın tarihinde buradaki fayans ve mozayiklerin bir benzerine daha rastlamak güçtür. İç kısımlar, bir çok sütunlardan fışkıran çeşitli kubbeler, kemerlerle kaplıdır. Mihrabda mermer harcıyla yapılmış bir barölyef vardır ki, lötüs ve asma yapraklarını temsil eder ve bir de bütün İslâm âleminde eşi bulunmayan Kûfi hatla yazılma bir kitabe vardır.

Bütün bu âbideler, Türklerin barbar olduğunu iddia edenleri hayal kırıklığına uğratmaya kâfidir. Selçuklu hükümdarları ve vezirleri, tarihin en iyi devlet adamları arasındadır. Aynı şekilde Selçuklu mimarları da, dinin hâkim olduğu bir çağın kitlevî ve cüretkâr plânlarla kendini gösteren en mahir, en cesur sanatkârları oldu. Selçuklu üslûbunun kahraman karakteriyle birleşen, İran tezyinatı bir denge unsuru olmuş. bu iki temayülün birleşmesi, Küçük Asya'da yeni bir mimarî çığır açtı. Bu, Fransa'da Gotik sanatının geliştiği çağa rastlar. Artık camiler, Arapların yaptığı gibi bir

avlunun köşesinde gizlenmiyordu. Selçuklular camilere gösterişli ve kuvvetli bir cephe vererek yükselttiler. Dairevî ya da konik bir kubbe yaparak bütün yapının birliğini sağladılar. Kubbeler, kemerler artık birbiriyle tam intibak ediyordu.

Bütün İslâmi sanatlar bu acayip yükselme ve çöküş devrinde en yüksek noktalarına ulaştılar. Çömlekçilik İran için hayatın vazgeçilmez bir unsuru olmuştu sanki; seramik sanatının bu kadar çeşitli sahalarda birden böylesine parlaması nâdir görülmüştür. Tek ya da çok renkli boyalar, fayans, seramik, mine veya cam üzerine metalize akisler, vernik üstüne veya altına resimler yapma tekniği; Mısır, Sâsânî, Mezopotamya ve Suriye seramik sanatını zirve noktalarına kadar ilerletti. Daha sonra Çin etkisi başladı; bu etki bilhassa şahıs resimlerinde görüldü ama, İran üslûbuna hakim olmadı. Porselen Çin'den ithal edilmişti. Ancak kaolinin Orta Doğu'da nâdir olması Müslüman sanatkârların bu maddeyi kullanmasını çok tahdit etti. XII., XIII. ve XIV. yüzyıllarda İran çömlekçiliği rakipsiz kaldı.

İslâm dünyasında küçük-sanatlar da gelişti. Bu devirde Şam ve Halep, mineli motiflerle cam işçiliğinde harikalar yarattılar. Kahire'de cami ve saraylar için mineli camdan lambalar yapıldı ki, bunların kalanları bugün koleksiyoncuların elindedir. Mineli camdan yapılan küçük bir vazonun Rotschild'ler tarafından 13650 dolara alındığı malûmdur.

Eski Âsur metal işçiliği de Suriye ve Mısır'da görülmemiş bir seviyeye yükseldi. Ordan XV. asırda Venedik'e geçti. Çeşitli madenî âletler, silâhlar, zırhlar,

lambalar, iğnelikler, kupalar aynalar astronomi âletleri, vazolar, anahtarlar, makaslar, buhurdanlar, şamdanlar, kalem kutuları ve mürekkeplikler, altın, gümüş, bronz veya çelikten, dövülerek veya dökülerek imâl ediliyordu. Bunların üstü çok ince bir ustalıkla işlenir ekseriye bu gibi eşya değerli taşlarla kakmalı olurdu. Çelik sini ve tepsilerin üstü inanılmayacak derecede bol motiflerle süslenirdi. Türbeler, camiler vs. için şâhâne metal parmaklık ve ızgaralar yapılıyordu. Bugün, Boston Güzel Sanatlar müzesinde bir tepsi vardır. Bu tepsinin üzerine buketler, kazlar ve Alparslan'ın adı işlenmiştir. 1066 tarihini taşıyan bu tepsi «İslâm devrinin en üstün gümüş eşyası» ve «Selçuklular devrinden kalan eşyanın en önemlisi» olarak kabul edilmektedir.

Heykelcilik taş ve mermer harcı üzerindeki çeşitli şekiller ve barölyeflerle, tezyinî yazıya münhasır kaldı. Belki bir hükümdarın, kendisinin, karısının veya bir şarkıcı kadının heykelini yaptırmaya cesaret ettiğini düşünsek bile, bu, tamamen gizli bir günah olarak kalmış, halk bunları nadiren görmüştür. Diğer taraftan ağaç üzerine oymacılık daha çok gelişmişti. Kapılar, minberler, mihrablar, tavanlar, masalar, pencere kafesleri, bölmeler, kutular, taraklar, çekmeceler, son derece büyük bir ustalıkla işlenirdi. Sırma işlemeli ipekliler, satenler, işlemeler, brokarlar, kadifeler, perdeler seccâde ve halılar öylesine ince bir çalışmanın ve nefis motiflerin mahsûlü olurdu ki bütün dünya hayran kalırdı. 1270'lerde Anadolu'ya giden Marko Polo «dünyanın en güzel halılarını» gördüğünü yazar. John Singer Sargent, bir İran halısının değerinin dünyadaki bütün tabloların değerine eşit olduğunu yazmıştır. An-

cak mütehassıslar, bugün İran halıları için aynı şeyi söylememekte, bunların yetersiz örnekler olduğunu belirtmektedir. Selçuklu devrinden kalan halılar yırtık parçalar hâlindedir.

Resim, İslâm san'atında öncelikle minyatürde, sonra duvar resimlerinde ve nihayet portrelerde yaşadı. Fatımî halifesi Amir (1101—1130), sanatkârlarla anlaşarak, sarayının odalarında zamanın şâirlerinin portrelerini vaptırdı. Şüphesiz bunda eski resim yasağının etkisi vardı. Selçuklu resmi mâverâünnehr'de zirvesine ulaştı. Çünkü aradaki mesafe tasvirlere karşı olan çekingenliği azaltmıştı. Türk yazmaları da bol miktarda kendi kahramanlarını tasvir etmiştir. Bu devirden zamanımıza ulaşmış bir minyatür yoktur. Ancak bu sanatın, Moğol çağında gösterdiği gelişme, Selçuklu devrinde çok yüksek bir dereceye ulaştığından şüphe bırakmamaktadır. Diğer taraftan usta eller biribirinden güzel Kur'ânlar yapıyordu. Bunlar, Türk okullarına, camılere, medreselere, yüksek devlet adamlarına veriliyordu. Lake yahut deri ciltler üzerine bir örümcek ağı inceliğinde desenler işleniyordu. Zenginler en kudretli sanatkârları tutarak, hiç yapılmamış mükemmellikte kitaplar meydana getirmek için küçük servetler harcıyordu. Bazan bir tek kitap için kâğıtçıların, hattatların, müzehhiblerin, mücellitlerin on yedi yıl çalıştığı olurdu. Kâğıdın en iyi cins olması şarttı. Edindiğimiz bilgilere göre, fırçalar, iki yaşında ya da daha yukarı yaştaki kedilerin boyunlarındaki beyaz tüylerden yapılırdı; mavi mürekkep o kadar büyük bir özenle yapılıyordu ki, ağırlığınca altın ediyordu. Bazı mürekkep yerine sıvı altın kullanmak, hiç de pahalı gelmiyordu.

IV

SELÇUKLU ÇAĞI

1038 — 1291

Bu çağda yaşayan şâir ve âlimlerin sayısı birbirine eşit gibidir. Kahire, İskenderiye, Kudüs, Baalbek, Halep, Şam, Musul, Tûs, Nişapûr ve daha başka şehirler sahip oldukları kolejlerle iftihar ederdi. Yalnız Bağdad'da 1064 yılında otuz kolej vardı. Bir yıl sonra büyük Türk Devlet adamı, bir başkasını, Nizamiye'yi ilâve etti. 1234'de Halife Mustansır bir başka kolej daha kurdu ki, bu kolej büyüklüğü, mimarîsi ve malzemesi bakımından diğerlerinin hepsinden üstündü. Bir seyyah bu koleji şehrin en güzel binası olarak vasıflandırır. Bu kolejde dört ayrı hukuk mektebi vardı. Kabiliyetli talebeler, buralarda parasız ders görürdü. Yiyecek ve sağlık hizmetleri de parasız olduğu gibi, talebeye, ayda bir altın dinar da harçlık verirdi. Kolejin bir hastahanesi, bir hamamı ve öğretmen ve öğrencilere açık bir kütüphanesi vardı. Bu koleje kadınların da gittiği tahmin edilmektedir. Zira Shaika adlı bir kadın profesörün ders verdiği ve bu profesörün kurslarının büyük ilgi gördüğü söylenmektedir. (1178'e doğru). Kütüphaneler İslâm âleminde o zamana kadar görülmemiş derecede zenginleşmişti. Yalnız Müslüman İs-

panya'da yetmiş kütüphane vardı. Din adamları, gramerciler, tarihçiler, ansiklopedi yazarları kütüphanelerde başını kaldırmadan çalışırdı. Müslüman yazarları, toplu biyografiler yazmaktan çok hoşlanıyorlardı. İbn el-Kiftî (öl. 1248) 414 filozof ve bilginin hayatını yazmıştı. İbni Ebi Useybe (1203—1270) aynı hizmeti 400 hekimin hayat hikâyesini yazarak görmüştü. Muhammed Avfî (1228) 300 İranlı şâirin ansiklopedisini yazdı. Muhammed İbni Hallegân ise 865 müstesna şahsiyetin kısa hayat hikâyesini yazarak bütün diğerlerini geçti. Çok geniş bir alanı kapladığı için bu rakamı küçümsememek lâzımdır. Bununla beraber, ibni Hallegân eserin sonunda şu satırlarla muhtemel hatalarından ve noksanlarından dolayı okuyucudan özür diler: «Allah hatasız kitap yazılmasına izin vermemiştir. Çünkü hatasız kitap bir tanedir: Kur'ân.» Muhammed el-Şehristanî bir «Dinler ve Mezhepler Kitabı» (1128) yazarak dünyanın başlıca dinlerini ve felsefe sistemlerini inceleyerek tarihçelerini vermiştir. Hiçbir muasır tarihçi böylesine bilgili ve böylesine tarafsız bir eser yazamamıştır.

İslâm âleminde nesir muayyen eserlere münhasır kalmıştır. Kur'ân'dan sonra en fazla popüler olan eserler Binbir Gece Masalları, Bidpây Masalları ve nihayet Harirî'nin Makamât'ıdır. Ebu Muhammed el-Harirî (1054—1122) bu eserinde Zeyd adlı birinin başından geçenleri anlatır.

O devirde hemen hemen bütün kültürlü Müslümanlar şâirdi. Ve yine hemen her Müslüman hükümdar onları teşvik ediyordu. Doğu İslâm âleminde, imparatorluğun küçük krallıklara bölünmesi şiiri teşvik

etmiş, Horasanlı Enverî Selçuklu hükümdarı Sencer'in sarayında yaşamıştır. Muasırı Kaganî de (1106—1185) onun gibi himaye altındaydı

İran'ın en büyük şâiri olarak tanınan Ömer Hayyâm ise Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in hükûmet merkezi olan Nişâpur'da doğdu (1038). Ebu'l-Feth Ömer Hayyâm ibni İbrahim olan asıl adı kısaca Ömer Hayyâm, veya sadece Hayyâm diye söylenir. Hayyâm, çadırcı demektir. Ancak şâirin çadırcılıkla bir ilgisi yoktur. Tarih, bize onun hayatı hakkında çok şey vermez ama, eserlerinin çoğunu zamanımıza ulaştırmıştır. 1857'de Fransızca'ya tercüme edilen «Cebir» adlı eseri daha öncekilere göre büyük bir ilerleme gösterir. Kübik denklemleri kısmî çözüş şekli, Ortaçağ matematiğinin zirvesi olarak kabul edilir. Leyde kütüphanesinde olan, cebir üzerine bir başka eseri de, Euclide'in tariflerini ve faraziyelerini tenkidçi bir gözle inceler. Büyük Selçuklu hükümdarı Melik-Şah, onu diğer âlimlerle beraber takvim reformunu yapmakla görevlendirmiştir. Bu âlimlerin yaptığı çalışma sonunda her 3770 yılda bir, bir günlük bir tashihe ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır ki, bu, bugünkü takvimimizden biraz daha doğrudur. Hayyâm çok ünlü bir astronomdu. Nizâmü'l Arudî şu anekdotu anlatır:

«Hicrî 508 (M. 1114—1115) kışında, Melik-Şah Merve valisine bir haberci göndererek Ömer Hayyâm'ın av için uygun bir zaman tayin etmesini ister... Ömer, durumu iki gün inceledikten sonra uygun zamanı seçer ve kendisi de bizzat hükümdarın gidişinde hazır bulunur. Kısa bir süre sonra hava kapanır, rüzgâr çıkar, etrafı sis basar ve kar yağmaya başlar. Hazır bulunan-

lar gülmeye başlar. Hükümdar geri dönmek ister, ama Hayyâm: «Hiç endişe etmeyiniz. der, zira hemen şimdi kar ve rüzgâr duracak ve sis dağılacaktır. Bundan sonra da beş gün boyunca bir tekdamla yağmur bile düşmeyecektir.» Bunun üzerine Melik Şah yoluna devam eder. Çok geçmeden hava açılır ve gerçekten beş gün süre ile ne bir damla yağmur yağar ne de bir tek bulut görünür.»

Rubâî, İran şiirine mahsus bir şekildir (AABA) kafiyelidir ve kendine mahsus bir vezni vardır. Bugün Farsça'da binlerce rubaî vardır ve bunun 1200'den fazlası Ömer Hayyam'a atfedilir. Oxford'da Bodleian Library'de bulunan 1460 tarihli bir Hayyâm «Rubâiyyât»ı yazmasında 158 kıt'a vardır. Ancak bunlardan bazıları kendisinden sonra gelenlere atfedilmektedir. —Bazıları Ebû Said adlı birini, bir tanesi de İbni Sina ya— Ömer Hayyâm'ın kendisine atfedilen rubâilerden hangisini yazdığını kesin olarak tespit etmek güçtür.»

Alman müsteşriki Hammer, ilk defa 1818'de, Avrupalılar'ın dikkatini Hayyâm'ın rubailerine çekti. 1859' da Edward Fitzgerald, yetmiş beş rubâîyi, ender raslanan bir kuvvetle İngilizce'ye çevirdi. Daha sonra Fitzgerald bu sayıyı çoğalttı. Tercüme ettiği rubâîlerin sayısı 110'u buldu. Ancak asıl nushayı bilenler bu tercümelerden sadece 49'unun, orjinalinin aynı olduğunu, söylerler.

El-Maarrî'den etkilenen Ömer Hayyâm, klâsik ilâhiyatı reddeder, uçan halı vasıtasiyle camiye gitmekle övünür. Diğer taraftan tam anlamiyle kadercidir. Başka bir hayata inanmadığı için büyük bir kötümserlik

içindedir. Ancak onun mısralarına bakarak hüküm vermek isteyenler yanılablirler. Çünkü şiirleriyle ifade ettiği fikirlerin seksen beş yıllık hayatındaki etkisi pek az olmuştur. Şiirlerine bakarsak, o, elinde şarap testisi sokaklarda sürten bır insandır. Ama hayır, biz onu, üçüncü derece denklemler, burçlar, astronomik haritalar üzerinde çalışan bir âlim olarak tanıyoruz.

V

M. CELÂLEDDİN-SÂDÎ

1150 — 1291

Ömer Hayyâm'ın ölümünden beş yıl sonra Gandze'de (bugünkü Kirovâbâd — Tiflis yakınında). Çok daha ünlü bir şâir doğdu İlyas Ebû Muhammed. Bu şâir, daha sonra Nizâmî diye anılacaktır. Nizamî, Ömer'in aksine gerçek bir müimin hayatı yaşadı; ağzına şarabın katresini koymadı, kendisini şiire ve ailesine verdi. Onun Leylâ ile Mecnun (1188) adlı eseri İran şiirinin en yaygın aşk hikâyesidir.

Edebiyatta Feridüddin Attar diye anılan Muhammed İbni İbrahim de zamanın ünlü şairlerindendir. Nişâpûr yakınlarında doğmuş (1119) eserlerini Arapça yazmıştır. Bir attar dükkânı işleten Feridüddin daha sonra dükkânı terkederek bir tekkeye kapanmıştır. En ünlü eseri Mantıku't-Tayr'dır. Tasavvufî ve felsefî bir eser olan Mantıku't-Tayr'ın konusu şöyledir: Otuz kuş (yani otuz sûfî), kuşlar kralı Simurg'u (Hakikat) aramaya karar verirler. Altı vadiden geçerler. Bu vadiler şunlardır «Araştırma, Aşk, Bilgi, (şahsî isteklerden) Ayrılma, Birleşme (her şeyin bir olduğunu anlama) ve Kaybolma (yani bir tek varlıkta eriyip hislerini kaybetme). Kuslardan sadece üçü, yedinci vadiye, Yokluk vadisine varabildi Ve gizli kralın kapısını çaldılar. Kralın mabevncisi onların her birine yaptıkları işlerin bir

listesini gösterdi. Üç kuş, bunu görünce utançtan toz hâline geçtiler. Ama bu topraktan, ışık şekilinde yeniden doğdular. O zaman Simurg ile tek vücut olduklarını anladılar. O andan itibaren de gölgeler, nasıl güneş ışığında kaybolursa, onlar da Simurg'da eriyip kayboldular.

Zamanın diğer büyük şâiri Sâdî'nin asıl adı Müşerritü'ddin ibni Muslihu'd-Din Abdullah'tır. Sâdî'nin babası Şîraz'da Atabey (1) Sa'd ibni Zengî'nin yanında çalışıyordu. Babası ölünce, Atabey onu himayesine aldı. Böylece ismine bir de Sâ'dî adı eklendi.

Doğum ve ölüm tarihleri hakkında şu rakamlar verilmektedir: 1184—1283, 1184—1291, 1193—1291. Hangisi olursa olsun, bir asra yakın bir ömrü olmuş demektir. Sâdî, Orta Doğu, Hindistan, Habeşistan, Mısır ve Kuzey Afrika'yı dolaştı. Bağdad'daki Nizamiye kolejinde okudu. Fakirliğin her derecesini tattı. Ayağında bir pabuç olmadığından şikâyet ederdi. O sırada ayakları olmayan birini görünce verdiği bu nîmetten ötürü Allah'a şükretti. Haçlılar'a karşı savaştı, esir düştü, kurtuldu. Sonra eserlerini verdi. Başlıca eserleri: Pendnâme, Divan, Bostan ve Gülistan'dır. Sâdî, Bostan'ında

---

(1) Atabek veya Atabey, Türk devlet teşkilâtında yüksek bir ünvan ve memuriyet idi. İlk defa Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda kullanılmıştır. İlk Atabey Nizâmülmülk'tür. Atabeyler kral naibi durumundaydılar. Zamanla, veliaht şehzadeler yerine kendi hâkimiyetlerini kurmaya başladılar. Böylece çeşitli sülâleler ortaya çıktı. Zengiler de bir Türk atabey sülâlesidir.

felsefî düşüncelerini anlatır. Gülistan çeşitli anektotlar ve şiirler demetidir.

Ve nihayet Celâleddin Rumî (1201—1273)... Bu büyük mutasavvıf, Belh'te doğmuş, Konya'ya yerleşerek hayatının büyük bir kısmını orada geçirmiştir. O şehre gelen Şems—i Tebrizî adlı esrarengiz bir sûfi, onun hayatını çok derinden etkilemiş, Celâleddin, bu etki ile ünlü Mevlevîlik tarikatını kurmuştur. Mevlânâ nispeten kısa olan hayatında pek çok şiir yazmıştır. «Divan»ında topladığı şiirler his derinliği, samimiyet, hayâl zenginliği, ifade kudreti bakımından Mezmurlar'dan sonra yazılan dinî şiirlerin zirvesini teşkil eder. Başlıca eseri olan Mesnevî ise hacim bakımından Homerus'u bile geçen manzum, dinî ahlâkî hikâyeler külliyatıdır. Eserin son derece güzel, mânâlı kısımları vardır. Konu yine cihanşumul vahdettir:

«Sevgilinin kapısına vurdu. İçeriden bir ses geldi: «Kimdir o?» O, cevap verdi: «Benim.» Bunun üzerine içeriden şu ses geldi: «Bu ev seni ve beni içine alamaz.» Ve kapıyı açmadı. O zaman âşık çöllere düştü. Tek başına oruç tuttu, namaz kıldı. Sonra yine geldi. Kapıyı çalınca içerideki yine sordu: «Kimdir o?» Ve Âşık cevap verdi: «Sensin» O zaman kapı açıldı.»

«Onu bulmak için etrafıma baktım. Haçta değildi... Putperestlerin tapınağına gittim. Orada da izine raslamadım. ...Sonra Kâbe'nin yolunu tuttum. Genç ve ihtiyar herkesin toplandığı burada da yoktu o. İbni Sina'ya onun hakkında sualler sordum. Onun sahasına girmiyordu. Sonra kalbime bakınca onu gördüm. Başka hiçbir yerde değildi, kalbimdeydi.

Dünyada gördüğün her suretin bir aslı vardır.
Sûret kaybolsa da olur, aslı durduktan sonra
Gördüğün güzellikler, duyduğun iyi sözler
Geçip gidiyor diye üzülme
Kaynaklar kaynadıkça, nehirler akar durur.
Kederi üstünden at, iç nehrin suyunu doyunca
Su biter diye korkma, zira nehir sonsuzdur.

VI

İSLÂM İLMİ

(1057—1258)

Müslümanlar, bu dönemde de ilim alanındaki erişilmez yükselişlerine devam ettiler. Matematikte en dikkate değer ilerlemeler Azerbaycan ve Fas'ta oldu. Bu iki isim, bize İslâm medeniyetinin yayılış alanını açıkça göstermektedir. Hasan el-Merakeşî (1229) da her derecenin sinüs cetvelini; sinüs yayları, kotanjand yayları cetvellerini neşretti. Bir nesil sonra Nasirüddin Tûsî, trigonometriyi ilk defa müstakil bir ilim olarak ele alan eserini yayınladı. Bilgin, trigonometriyi, astronomiye bağlı olarak inceliyordu. Bu eser iki asır boyunca rakipsiz kaldı. XIII. yüzyılın ortalarında başlayan Çin trigonometrisinin de Arap menşeli olması muhtemeldir.

Zamanın en önemli fizik kitabı Kitab-ı Mîzânü'l Hikme'dir. Anadolu'da 1112'ye doğru Ebu'l Feth el-Kuzinî tarafından yazılmıştır. Bu eserde, bilgin, fizik tarihini verdikten sonra kaldıraç kanunlarını formüle etmiş; muhtelif sıvı ve katı cisimler için özgül ağırlık cetvelleri yapmış ve bir yerçekimi nazariyesi ileri sürmüştür. Buna göre, her şeyi arzın merkezine doğru çeken bir kuvvet vardır.

Romalılar ve Yunanlılar tarafından bilinen su çarkı Müslümanlar tarafından geliştirilmiştir. Haçlılar, bu vasıta ile suyun yüksek seviyeye çıkarıldığını görmüş ve bunu Almanya'ya götürmüşlerdir Simyacıların ise haddi hesabı yoktu. El-Latîf; «Bunlar insan aldatmanın üç yüz şeklini bilirlerdi,» diyor.

1081 Yılında Valensiya'lı el-Sahdî yeryüzünün ilk gökküresini yaptı. Bu 209 mm. çapında çelik bir küre idi. Kırk yedi burç ve bin on beş yıldız, nısbî büyüklüklerine göre bu kürenin üzerine kazılarak gösterilmişti. Sevilla'daki Giralda ise minare olduğu kadar bir rasathane görevi yapıyordu. Cabir ibni Eflah, Islâhu'l Mecistî adlı eseri için buradan müşahedelerde bulundu. Kurtubalı Ebu İshaku'l-Bitrucî de Batlamyus astronomisine karşı olan görüşleriyle tanındı. Bu eser sayesinde Copernic'e yol gösterdi.

Ortaçağ'ın dünyaca tanınmış iki coğrafyacısı da bu devirde yetişti. Ebû Abdullah Muhammedü'l İdrisî, Kurtuba'da okudu, Sicilya kralı II. Roger'in isteği üzerine, Palermo'da Kitâbu'l-Rucârî (Roger'in kitabı) nı yazdı. Yazar bu eserde, dünyayı yedi iklim bölgesine, her iklim bölgesini de on bölüme ayırıyordu. Bu yedi bölümden her biri etraflı bir harita ile resimlenmişti. Bu haritalar Ortaçağ haritacılığının zirvesi oldu. Doğruluk ve genişlik bakımından eşsizdiler. İdrisî Müslüman coğrafyacılarının çoğu gibi, dünyanın yuvarlak olduğunu kabul ediyordu.

Ortaçağ'ın en büyük coğrafyacısı olmak şerefi İdrisî ile Ebû Abdullah Yakut (1179—1229) arasında paylaşılmaktadır. Yakut, çok seyahat etti. Çevresinde bü-

yük bir hürmet topladı. Bu yazar Merv'de on kütüphane olduğunu, bunların birinde on iki bin kitap bulunduğunu yazar. Bu kütüphanenin yetkilileri, Yakut'un bir gecede odasına 200 kitap götürmesine izin verirlerdi. Kitabı sevenler, bunun ne büyük bir zevk olduğunu içleri titreyerek hissedecektir. Daha sonra Hıyve ve Belh'e gitti. Moğollar'ın eline düşüp öldürülmek tehlikesiyle karşılaştı. Çıplak, fakat yazmalarını kucaklayarak İran üzerinden Musul'a kadar kaçtı. Kitap istinsahından elde ettiği parayla orta halli tenceresini kaynatarak Mücâmü'l Buldân adlı eserini tamamladı (1228). Bu, —Ortaçağ'ın, dünya hakkındaki bütün bilgilerini içine alan— büyük bir ansiklopediydi.

Thèophraste'dan beri unutulmuş olan botanik, bu çağ Müslümanlarıyla yeniden canladı. El-İdrisî üç yüz altmış bitkiyi tanıtan bir eser yazdı. Sevilla'lı Ebû Abbas (1216), bitkiler üzerindeki çalışmaları dolayısiyle el-Nebâtî lâkabını aldı. Ebû Muhammed ibni Betâr (1190—1248) İslâm âleminin bütün botanik bilgilerini topladı. Bu, XVI. yüzyıla kadar bu sahanın başlıca eseri olarak kaldı. İbnü'l-Avan Kitabü'l Falaba (Köylünün Kitabı) adlı eserinde beş yüz seksen beş bitkinin, elli meyva ağacının yetiştirilmesini, bakımını ve aşılarını anlattı. Bu, bütün Ortaçağ'ın en mükemmel tarım eseridir.

Daha önceki devirde olduğu gibi bu devirde de Müslümanlar Asya, Afrika ve Avrupa'nın en mükemmel tabiplerini yetiştirdiler. Bilhasa göz hastalıklarında çok ileriydiler. Bunu göz hastalıklarının Yakın Doğu'da çok yaygın olmasına bağlayabiliriz. Başka devirlerde de olduğu gibi, tıp, korumak için değil, tedavi et-

mek için para alıyordu. Sayısız katarakt ameliyatı yapıldığı bilinmektedir. İbni Betar'ın Kitabü'l Cami adlı eseri bir tıp-botanik kitabıydı. Bu eserde bin dört yüz bitki, ilâç anlatıldığı gibi ilâçların terkibi ve şifa verme derecesi gösteriliyordu. Bu dönemde İslâm tıbbının en önemli ismi Ebu Mervan ibni Zuhr'dur (1091—1162). Batı dünyasında Avenzoar diye tanınır. Dostu İbnürrüşd'ün isteği üzerine yazdığı Kitâbü't te'sîr bir tedavi kitabıydı. İbni Zuhr'un özelliği klinik tasvirlerinin kuvvetindedir. Eseri Avrupa tıbbını çok etkilemiştir.

İslâm âlemi, hastahanelerinin kalitesi ve techizatı bakımından da dünyaya öncülük ediyordu. 1160'ta, Nureddin'in Şam'da kurmuş olduğu hastahane üç asır boyunca bedava hasta tedavi etti ve ilâç dağıttı. Bu hastahanenin bacasının tam iki yüz yetmiş yıl hiç sönmeden tüttüğü söylenir. Kahire'de 1285'te yapılan bütün Ortaçağ'ın en büyük hastahanesiydi. Hastahane büyük ve şadırvanlarla serinletilmiş bir avlunun etrafına yapılan dört binadan meydana geliyordu. Çeşitli hastalıklar için ayrı ayrı bölümler olduğu gibi, nekahat devresini geçirenler için de ayrı bir kısım vardı. Hastahanenin laboratuarları dispanserleri, diş hastalıkları için klinikleri, perhiz mutfakları, banyoları, kütüphanesi mescidi, konferans salonu vardı. Burada genç, yaşlı, kadın, erkek, zengin fakir, esir hür farkı gözetilmeksizin herkes tedavi edilirdi. Hastahaneden taburcu edilen herkese, hemen işe başlamaması için ayrıca para da verilirdi. Uykusuzluktan ızdırap çeken hastalara musiki dinletilir, özel şahıslar bunlara hikâyeler anlatırdı. İslâm'ın bütün büyük şehirlerinde ruh hastaları için özel yerler vardı.

VII.

GAZÂLÎ VE İBNİ RÜŞD

İslâm dünyasının en büyük ilâhiyatçısı olan Ebû Hamid el-Gazalî 1058'de Tûs'da doğdu. Hukuk, ilâhiyat ve felsefe tahsil etti. Otuz yaşındayken, Bağdad'daki Nizâmiye medresesinin hukuk kürsüsüne getirildi. Çok geçmeden adı bütün İslâm dünyasında tanındı. Gazalî akıldan şüphe ediyordu. Her şeyden önce, materyalizmin en sağlam temeli olan hisleri inceledi. Hisler insanı yanıltıyordu. Meselâ yıldızları küçücük görüyorduk, halbuki o kadar uzaktan göründüklerine göre dünyadan sonsuz derecede büyük olmalıydılar. Daha bu şekilde, yüzlerce delil üzerinde yaptığı incelemeler sonunda hislerin tek başına gerçeğin delili olamayacağı neticesine vardı. Akıl ise daha üstündü ve bir hissin hatasını diğer bir hisle tashih ediyordu. Ama o da eninde sonunda hislere dayanıyordu. Peki insanın içinde akıldan daha emin bir bilgi, bir gerçek rehberi yok muydu? Gazalî bunu içe dönük mistik tefekkürde bulduğunu hissetti. Sufîler, gerçeğin gizli kalbine, filozoflardan daha çok yaklaşıyordu. Erişilebilecek en yüksek bilgi de Allah'ın Ben'le görünmesi ve Ben'in Tek'te erimesiydi.

Gazalî bu espri içinde Tahâfütü'l-Felâsife (Felsefenin Tahribi) adlı eserini yazdı. Aklı illiyet prensibine, illiyeti de basit bir sıralayışa ircâ etti: idrak ettiğimiz

her şey B'nin, düzgün olarak A'nın arkasından gelmesi neticesidir. Yoksa A, B'nin sebebi değildir. Felsefe de, mantık da, ilim de Allah'ın varlığını veya ruhun ölümsüzlüğünü ispat edemez, ancak seziş bizi bu inançlara götürür. Bu inançlar olmadıkça da hiçbir ahlâk düzeni ve dolayısiyle hiçbir medeniyet yaşamaz.

Gazalî İhyâü'l-Ulûmi'd-Din adlı eserinde Kur'ân ve Hadisler'i esas alarak itikad görüşünü savundu. Müslüman şüphecileri ve filozofları o zamana kadar öylesine kuvvetli bir düşmanla karşılaşmamıştı. 1111'de öldüğü zaman, İslâm âlemindeki itikatsızlık akımı belirli bir şekilde gerilemiş bulunuyordu. Değil Müslümanlar, Hıristiyanlar bile onun eserlerinde dinin savunmasını buluyor, tercüme ettirerek ondan faydalanıyorlardı. Böylece felsefe, İslâm dünyasının en uzak köşelerine saklandı. O zaman sufîlik büyük itibar kazandı. Dinî tefekkür sahası, tasavvuf ehline geçmiş oldu.

Muhyiddin-i Arabî (1165—1240) yazdığı yüz elli kitapla tasavvuf fikirlerini şekillendirdi.

VIII.

İBNİ RÜŞD

Felsefe daha uzun süre İspanya'da yaşadı. Hükümdar sarayları, düşünceye, nispeten müsait idi. Ebû Bekr ibni Becce (1106) tıp, felsefe, müzik ve şiirde büyük bir isim yaptı. İbni Haldun'un yazdığına göre, Saragossa hükümdarı aynı zamanda veziri olan ibni Becce'nin şiirlerini öyle severdi ki huzuruna geldiği zaman şâirin altın üzerinde yürüyeceğine yemin etmişti. İbni Becce, böyle bir yeminin, zamanla hükümdarın kendisine gösterdiği ilgiyi azaltacağından korkarak çorabının içine birer altın koydu. Böylece hükümdarın yanına girerken daima altın üzerinde yürümüş oluyordu. Saragossa Hıristiyanların eline geçince Fas'a kaçtı. Ancak oradaki Müslümanlar onu dinsizlikle itham ediyordu. Otuz yaşında —iddiaya göre zehirlenerek— öldü.

Ebû Bekr ibni Tufeyl (1107—1185) de zamanın ünlü şair, hekim ve filozoflarındandı. Fas'ın başkenti Merakeş'te, Halife Ebû Yakup Yusuf'un vezirinin hekimi oldu. Sarayın kütüphanesinde çok geniş bir çalışma yaptı. Çok teknik eserler yanında bir de felsefî roman yazdı ki, 1708'de İnglizce'ye çevrilen bu eserin Daniel de Foe'ye Robinson Crusooé'yi ilham etmiş olması çok mümkündür.

Hayy ibni Yekzân, küçükken insanların oturmadığı bir adada terkedilen bir çocuktur. Çocuk burada bir keçiden süt emerek büyür, kedi kedine pabuç, elbise vs. yapmayı öğrenir. Yıldızları inceler, ölü ve canlı hayvanları parçalayıp ayırarak o alanda büyük bir bilgi sahibi olur. Daha sonra felsefî ve ilâhî düşüncelere dalar. O sırada adaya Acal isimli bir sûfî, inziva maksadiyle gelir. Ona dil öğretir. Asal, onda Allah fikrinin kendiliğinden doğmuş olduğunu görünce ona dünyanın durumunu anlatır. Bunun üzerine Hayy insanların içine çıkarak vaazlar verir. Fakat çoğu onu anlamaz. Bunun üzerine adaya döner ve ölünceye kadar Asal'la birlikte, Allah'a ibadet ederek vakit geçirir.

İbni Tufeyl, 1153'te İslâm felsefesinin en büyük siması İbni Rüşd'ü (1126—1198) Ebû Yakub Yusuf'a takdim eder.

1169 Yılında İbni Rüşd Sevilla, 1172'de Kurtuba kadısı oldu. On yıl sonra Ebû Yakub onu Merakeş'e çağırdı. 1184'te, Yakubü'l-Mansur, Yakub'un yerine geçtiği zaman da görevine devam ediyordu. 1194'te felsefî fikirlerinden ötürü, halkın hiddetini azaltmak için sürüldü. Sonradan affa uğradı ve 1198'de geri çağrıldı ve aynı yıl öldü.

Felsefedeki başarısının büyüklüğü yüzünden tıp alanındaki çalışmaları hemen hemen unutulmuştur. Halbuki İbni Rüşd aynı zamanda, çağının en büyük hekimlerindendi. Kitabü'l-Külliyye fi't-Tıb adlı eseri Lâtince'ye çevrilmiş ve Hıristiyan üniversitelerinde okutulmuştur. İbni Rüşd Aristo'nun en büyük tefsircisi sayılır. Yakın çağlara kadar Avrupalılar Aristo'yu, onun tefsirleri sayesinde anlayabildiler.

İbni Rüşd Aristo üzerindeki çalışmalarına ayrıca mantık, fizik, psikoloji, metafizik, ilâhiyat, hukuk ve gramer eserlerini de ekledi. Büyük filozof İslâmî tefekkürü temsil eden Gazalî ile şiddetle çatışıyordu. Onun Felsefe'nin Tahribi adlı eserine mukabil o da Tahribin Tahribi (Tahafut al-Tahafut) adlı eserini yazdı. Roger Bacon, İbni Rüşd'ü, Aristo ve İbni Sina ile bir tutar.

1150'de, Bağdad'daki halife Müstencid, İbni Sinâ ve Frères de Sincérité'nin bütün eserlerinin yakılmasını emretti. 1194'te henüz Sevilla'da bulunan emir Yakubü'l-Mansur ibni Rüşd'ün tabii ilimlerle ilgili olanları dışındaki bütün eserlerini yaktırdı. Ayrıca felsefe tahsilini de yasak etti ve bütün felsefe kitaplarını yaktırdı. 1200'lerden sonra İslâm dünyası felsefî tefekkürü bir tarafa bıraktı. Siyasî iktidar zayıfladıkça, iktidar başındakiler felsefeye karşı olanlardan yardım aramaya başladılar; yardım sağlandı, ama felsefî düşünce gün geçtikçe baskı altına alındı. Ve sonunda, bu yardım da devleti kurtaramadı. İspanya'da Hıristiyanlar şehir şehir ilerliyorlardı. Öyle ki, tek Müslüman şehir olarak Granada kalmıştı. Doğu'da ise Haçlılar Kudüs'ü alıyor, 1258'de Moğollar Bağdad'a girerek şehri tahrip ediyordu.

IX

MOĞOLLAR'IN GELİŞİ

Sonunda tarih, bir defa daha, medeniyetin barbar fütuhatına yol açtığını gösterdi. Selçuklular Doğu İslâm dünyasına yeni bir kuvvet getirmişti. Ancak onlar da zamanla işi gevşetmiş ve Melikşah'ın imparatorluğunun, kültürü kuvvetli, fakat askerî gücü zayıf muhtar krallıklar hâlinde bölünmesine seyirci kalmıştı. Bazı görüş farkları halkı birbirine düşman görüşlere bölmüş ve Haçlılar'a karşı ortak bir savunma yapılmasını kösteklemişti.

Bu sırada Asya'nın kuzey batı çöllerinde ve ovalarında Moğollar çeşitli mahrumiyetler ve ilkel beslenme imkânlarıyla gelişiyordu Çadırlarda veya açık havada yaşıyor, sürülerinin peşinde yeni yeni otlaklara gidiyor, sığır derisinden elbiseler giyiyor ve harp sanatını durmadan geliştiriyorlardı. Bu yeni Hunlar, sekiz asır önceki cedleri gibi kılıç ve hançer kullanmakta, dolu dizgin at üzerinde giderken büyük bir isabetle ok atmakta mahirdiler. Hıristiyan misyoneri Giovanni de Piano Carpini'ye inanmak gerekirse «yenebilen her şeyi, hattâ pireleri bile yiyorlardı». Bugün en kültürlü sayılanlarımız salyangoz ve yılanbalıklarını iğrenmeden yiyorsa, onlar da aynı şekilde, fare, kedi, köpek eti yiyordu.

Cengiz Han (1167—1227), katı kanunlarla onları nizama soktu, böylece karşısında durulması imkânsız bir kudret meydana geldi. Orta Asya ve Volga'dan Çin Seddi'ne kadar uzanan fetih hareketlerine girişti. Cengiz Han'ın Karakurum'daki başkentinden uzakta bulunduğu bir sırada bir Moğol şefi isyan etti ve bağımsız Harzem devletinin şâhı olan Alâeddin Muhammed'le ittifak yaptı. Cegiz isyanı bastırdı ve şaha bir barış hediyesi gönderdi. Hediye kabul edildi. Ancak çok geçmeden Maverâünnehirli iki tüccar, Otrar valisi Muhammed tarafından caşusluk isnadiyle idam edildi. Cengiz, valinin cezalandırılmasını istedi, Muhammed reddetti. Bu teklifi yapan Moğol heyetinin reisini öldürttü, diğerlerinin sakallarını kazıtıp geri gönderdi. Bunun üzeine Cengiz savaş açtı ve İslâm dünyasının Moğollar tarafından işgaline başlandı.

Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin komutasındaki bir ordu Muhammed şahın dört yüz bin kişilik ordusunu bozdu. Şah 16.000 ölü vererek Semerkand'a kaçtı. Cengiz'in bir başka oğlu Çağatay komutasındaki ordu da Otrar'ı alıp yerle bir etti. Nihayet doğrudan doğruya Cengiz'in komutasındaki bir başka ordu da Buhara'nın altını üstüne getirdi, binlerce kadının ırzına geçti 30.000 kişiyi katletti. Semerkand olsun Belh olsun Cengiz gelir gelmez teslim oldular ama şehirler yine yağmadan ve katliâmdan kurtulamadı. İbni Batûtâ aradan bir asır geçtikten sonra bile bu şehirlerin harabe hâlinde olduğunu yazar. Cengiz'in oğlu Tule ise 60.000 kişilik bir ordu ile Horasan'ı bir baştan bir başa geçerek önüne çıkan şehirleri yakıp yıktı. Moğollar aldıkları esirleri cepheye sürerek kardeşlerine karşı dövüşmeye mecbur ediyor, aksi halde arkadan kendilerini öldüre-

ceklerini söylüyordu. Merv bir ihanet sonucu ele geçirilerek yakıldı. Şehir halkı öteberilerini alıp evlerinden çıkabiliyor fakat dışarı çıkar çıkmaz öldürülüyordu. İslâm tarihçilerinin belirttiğine göre bu katliâm tam on üç gün devam etti 1.300.000 kişinin canına mal oldu. Nişâpûr uzun müddet cesaretle karşı koyduysa da sonunda ele geçirildi (1221); Moğalistan'a gönderilen dört yüz sanatkâr dışında bütün erkekler, kadınlar ve çocuklar öldürüldü. Kurbanların kellelerinden korkunç bir piramid yapıldı. 300 cami ve mescidi olan ve çömlek fırınlarıyla ünlü güzel Reyy şehri (Bir Müslüman tarihçinin ifadesine göre) yerle bir edildi ve halkı kılıçtan geçirildi.

Muhammed'in oğlu Celâleddin yeni bir Türk ordusu topladı. İndus nehri üzerinde Cengiz'le çarpıştı, yenildi ve Delhi'ye kaçtı. Moğol valisine karşı ayaklanmış olan Herât, 60.000 sakinin öldürülmesiyle cezalandırıldı. Bu vahşet, Moğol askerî taktiğinin bir kısmıydı. Bu sayede diğer hasımlarının içine kahredici bir korku düşürüyor ve mağlûp olanlar arasında da her hangi bir ayaklanma ihtimalini ortadan kaldırıyordu. Bu politika başarılı oldu.

Cengiz daha sonra Moğolistan'a döndü, beş yüz karısı ve cariyesiyle ömrünü tamamladı ve yatağında öldü. Ondan sonra tahta çıkan oğlu Ogotay Celâleddin Harzem-Şah'ın peşine 300.000 kişilik bir sürü gönderdi. Celâleddin ise bu arada, Diyarbekir'de yeni bir ordu kurmuştu. Celâl, yenilerek öldürüldü; Moğollar hiç tereddütsüz Azerbaycan'ı, Kuzey Mezopotamya'yı, Gürcistan ve Ermenistan'ı yakıp yıktılar (1234). Cengiz'in torunu Hulâgû, İran'da Haşşâşîn'ler tarafından bir isyan hazırlandığını duyunca Moğol ordusuyla Semer-

kand ve Belh üzerinden oraya yürüyerek Alamut katillerinin kalesini yerle bir ettikten sonra Bağdad'a yöneldi.

Abbasî halifelerinin sonuncusu el Mutasım Billah, değerli bir bilgin, sanatkâr bir hattat, örnek kibarlıkta bir centilmen ve mutekid bir insandı. Kendisini kitaplara ve hayır işlerine adamıştı. Kısacası tam Hulâgû'nun aradığı tipte bir hasımdı. Vakit geçirmeden halifeyi asilere yataklık etmek ve Haşşâşîn katillerini yola getirmek için vaadettiği yardımı yapmamakla suçladı. Ceza olarak halifenin kendisine teslimini ve Bağdad'ın tamamen silâhtan tecridini istedi. El-Mutasım bunu reddetti. Ancak bir aylık bir muhasaradan sonra, Hulâgû'ya zengin hediyelerle birlikte teslim teklifinde bulundu. Ardından da iki oğluyla birlikte Moğollar'a teslim oldu. 13 Şubat 1258'de Moğollar Bağdad'a girerek kırk gün sürecek yağma ve katliam hareketine başladılar. Şehrin 800.000 sâkininin boğazlandığı söylenmektedir. Mezbahaya dönen şehirde binlerce âlim ve şâir de hayatını kaybetti. Asırlar boyunca sarfedilen emeklerle meydana getirilen kütüphaneler, hazineler bir hafta içinde yok edildi; yüz binlerce cilt kitap yakıldı. Daha sonra halife ve ailesine, gizli servetlerinin yeri söyletildi; sonunda hepsi öldürüldü. Abbasî halifeliği böylece son buldu.

Tarihte hiçbir medeniyet bu kadar kısa bir süre içinde bu derece mahvedici bir darbeye maruz kalmamıştır. Roma imparatorluğunun barbarlar tarafından fethi iki asır sürmüştü. Her darbenin ardından şöylece bir toparlanmak mümkün oluyordu. Üstelik Germen fâtihler, yıktıkları imparatorluğa karşı bir çeşit hür-

met duyuyorlardı. Hattâ bazıları onu muhafaza etmeyi bile düşünüyordu. Halbuki Moğol fütuhatı kırk yıl sürdü. Üstelik fethedip yerleşmeye de gelmediler; öldürmeye, yağma etmeye ve her şeyi Moğolistan'a götürmeye geldiler. Kanlı hareketlerine son verip çekildikleri zaman arkalarında öldürücü şekilde yaralanmış bir ekonomi, tıkanmış, bozulmuş kanallar; kül hâline gelmiş okullar ve kötüphaneler parça parça olmuş; hükmetmek iktidarı kalmamış hükûmetler ve nihayet yarı yarıya eksilmiş ve mânen çökmüş bir halk kitlesi bıraktılar. Basit eğlenceler, fizik ve moral bitkinlik, askerî kifâyetsizlik, tarikatçilik ve mezhepçilik, siyasî hayatta anarşi, dış tecavüzden önce, gittikçe artan bir hal almıştı. Yıkılışın asıl sebebi budur. Yoksa, dünyanın idaresini elinde tutan Batı Asya'yı sefâlete sürükleyen; Mezopotamya, Kafkasya, İran ve Suriye'nin sayısız müreffeh şehrini modern zamanların fakirliğine, hastalık ve açlığına mahkûm eden şey bir iklim değişikliği değildir.

X

MÜSLÜMANLIK VE HIRİSTİYANLIK

İslâm medeniyetinin yükselişi ve çöküşü tarihin en önemli hadiselerinden biridir. 700'den 1200'e kadar, Müslümanlık, iktidar, kudretinin düzeni ve yaygınlığı hayat seviyesi, görgü, insan hakları dinî müsamaha, edebiyat, ilim, tıp ve felsefede bütün dünyaya öncülük etti.

Hıristiyanlığın Müslümanlık üzerindeki etkisi hemen hemen tamamen din ve savaşa inhisar etti.

İslâm'ın Hıristiyanlık üzerindeki tesirleri ise çeçitli ve son derece geniş oldu. Hıristiyan Avrupa, Müslümanlar'dan yeni ilâçlar, içkiler, gıda maddeleri, merhemler, zırh, artistik motif ve fikirleri, armalar, ticaret ve sanayi tekniği ve maddeleri denizcilik usûlleri aldı. Şu gibi isimler de Avrupa dillerine Müslümanlar'dan geçmiştir: Şeker, şurup, şerbet, saten, pazar, kervan, portakal (orange), eliksir (iksir), tarife, gümrük (douane), mağaza, risk, kablo, amiral. Kullandığımız musiki âletlerinden bazıları inkâr edilmez şekilde Sami menşelidir: Lüt rebec, gitar, tamburin. Satranç oyunu, Avrupa'ya, Müslümanlar vasıtasiyle Hindistan'dan geldi. Bu oyundaki «échec et mat» sözü, Farsça «Şah mat» (Kral öldü) sözünden gelir.

Trubadurların şiiri ve musikisi de İspanya ve Sicilya yoluyla, İslâm dünyasından geldi. Müslümanlık'taki cennet ve cehennem tasviri Dante'ye İlâhî Komedi'yi ilham etti. Hint rakamları, Arab formu altında, Müslümanlar vasıtasiyle Avrupa'ya ulaştı. İslâm ilmi, eski Yunan matematiğini, fizik, kimya, astronomi ve tıbbını muhafaza etti, geliştirdiği ve bunu zenginleştirilmiş olarak Avrupaya iletti. «Algèbre (cebir), zéro (sıfır), chiffre (şifre), azimut, alambic (imbik), zénit, almanak gibi kelimeler Arabca ilmî tabirler olarak Avrupa dillerinde yerleşti.

İslâm tıbbı yarım bin yıl boyunca dünyaya hükmetti. Müslüman felsefesi, Aristo felsefesini muhafaza ederek ve değiştirerek Avrupaya hediye etti. İbni Sina ve ibni Rüşd skolastik Avrupa için Doğu'nun ışığıydılar, onlar, Aristo ve Eflâtun'la eşit tutuluyorlardı.

Nervürlü kubbe, İslâm'da, Avrupa'ya göre daha eskidir. Ancak bunun Gotik mimariye hangi yolla girdi-

ğini henüz tesbit edemiyoruz. Hıristiyan çan kuıelerinin minareye çok şey borçlu olduğu muhakkaktır. İtalya ve Fransa'da seramikçiliğin canlanması, XII. asırda gelen Müslüman çömlekçileri ve İtalyan çömlekçilerinin Müslüman İspanya'yı ziyaretleri neticesinde olmuştur. Venedik'in cam sanatkârları ve metâl ustaları, İtalyan mücellitleri, İspanyol zırh ustaları, sanatlarını Müslüman sanatkârların yanında öğrendiler. Avrupa'nın hemen her tarafındaki dokumacılar İslâm motif ve modelleri peşinde koştu. Bahçecilik İran'dan etkilendi.

Bu tesirler şu yollarla geldi: Ticaret ve Hacılar; Arapça'dan Lâtince'ye yapılan binlerce tercüme; bilginlerin Müslüman İspanya'yı ziyaretleri; genç Hıristiyanlar'la ebeveynleri tarafından iyi bir eğitim görmelerini sağlamak amacıyla İspanya'ya gönderilmesi; Suriye, Mısır, Sicilya ve İspanya'da Hıristiyanlar'ın her gün Müslümanlar'la temasta olmaları... Hıristiyanların İspanya'da başardığı her ileri hareket, Hıristiyanlığa kucak kucak İslâm edebiyat, ilim, felsefe ve sanatını getiriyordu. Meselâ 1085'te Toledo'nun zaptı Hıristiyan dünyasının astronomi alanında geniş ölçüde ilerlemesini sağladı ve dünyanın küre biçiminde olması fikrini canlı tuttu.

Bütün bu alınan şeylerin ardında dinmek bilmeyen bir kin yatıyordu. İnsanoğlu için, ekmekten başka hiçbir şey dinî inancı kadar kuvvetli değildir. Çünkü insan sadece ekmekle değil, ona ümid etme imkânı veren dinî inançla da yaşar. Ve sırf bu yüzden kendi varlık imkânlarına veya dinine hâkim olanlara karşı tarifsiz bir kin duyar. Hıristiyanlık üç asır boyunca, Müslümanlığın geliştiğini; birbiri ardınca Hıristiyan devletleri yuttuğunu gördü; İslâm'ın ticaretine hâkim ol-

duğunu, kendi dininden olanlara imansız dendiğini gördü. Sonunda her iki medeniyet Haçlı seferleriyle karşı karşıya geldi. Ve, Doğu'nun yahut Batı'nın en iyileri, Batı'nın yahut Doğu'nun en iyilerini öldürdüler. Bütün Ortaçağ tarihinde bu husumet açıkça görülür. Bir üçüncü din daha vardır: Yahudilik... Yahudiler başlıca iki muharip taraf arasında kaldılar.

Batı, Haçlı savaşlarını kaybetti ama, itikadlar savaşını kazandı. Bütün Hıristiyan muharipler Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın mukaddes topraklarından kovuldu. Ama bir yandan Haçlı savaşlarının açtığı yaralar, diğer taraftan Moğollar'ın İslâm dünyasını yakıp yıkması, İslâm âlemini karanlık bir döneme, fakirliğe sürükledi. Halbuki mağlûp Batı, sarfettiği gayretle olgunlaşarak mağlûbiyetini unuttu; katedraller dikmeye, aklın açık denizlerinde dolaşmaya başladı. Artık Rönesansa doğru ilerliyordu.

Sıradan okuyucu İslâm medeniyetinin bu derece uzun olmasına şaşacak, bilgin okuyucu ise bunun kısalığından ve kifayetsizliğinden şikâyet edecektir. Ancak tarihin zirve noktalarında, cemiyet, aynı zaman süresi içinde hem hükûmet hem edebiyat, hem dil, coğrafya ve tarihte; hem matematik, astronomide, hem kimya, felsefe ve tıpta çok ünlü şahıslar yetiştirebilmiştir. Harun Reşid ile İbni Rüşd arasındaki dört asır için İslâm dünyasında bu gerçekleşmiş hem de hepsinden bol miktarda yetişmiştir.

Bu parlak faaliyetin bir kısmı eski Yunan'dan kalanlarla beslenmiş olabilir; ancak büyük bir kısmı, bilhassa siyaset, şiir ve sanat tamamen orijinâldir ve paha biçilemez değerdedir. İslâm'ın bu yükselişi, bir bakıma Orta Doğu'nun eski Yunan hakimiyetinden aldığı bir

intikamdır. Hem bu hakimiyet sadece Sasânî ve Ahmenî İran'nına değil, Asurbanipal'in Asuru, Hamurabi'nin Babilonyası ve Sargon'un Akad'ı ile bilimeyen üç kralın Sümerler'ine kadar çıkmaktadır.

Böylece, tarihin devamlılığı bir defa daha kendini göstermiş olmaktadır: Depremlere, salgın hastalıklara, kıtlıklara, büyük göçlere ve harp facialarına rağmen, medeniyetin temel gidişi kaybolmamaktadır. Daha genç bir kültür onu benimsemekte, önce taklid yoluyla, sonra yaratarak değerlendirmekte, böylece yeni bir ruh ve yeni bir gençlik ırka hâkim olmaktadır. Nasıl ki insanlar birbirlerine bağlıysa, nesiller bir aile hattından geliyorsa, aynı şekilde, medeniyetler de tarih denen çok daha büyük bir bütünün birimleridir. Bunlar insan hayatının merhaleleridir. Medeniyet, muhtelif halkların, nizamların ve inanışların neticesidir. Yalnız kendi tarihiyle ilgilenen kimse muhakkak ki mutaassıp bir ırkçı veya dindardır. Bir ilim adamı, açık düşünceli bir münevver, sevgi bağlarıyla vatanına bağlı olmakla beraber, kendisini kin ve hudut tanımayan bir zihin ülkesinin vatandaşı sayar. Eğer böyle bir kimse, eserine maksatlı politik hükümler, ırk tefriki veya özel dinî fikirler sokarsa ismine lâyık değil demektir. Aksi halde, meşaleyi taşıyan ve aldığı mirası zenginleştiren bütün halklara karşı minnet duymaktan çekinmez.